श्रीकृष्णाय नमः

श्रुतिरूपगोपिकावर्णितनिखिलगुणाय नमः ॥

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રી વેણુ ગીત

શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૧૮ મો.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શ્રીપુરુષોત્તમ નામ અને રૂપ એમ બન્ને પ્રકારે નિત્ય ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. એ શ્રીપુરુષોત્તમનું સૂક્ષ્મ બીજરૂપ નામસ્વરૂપ તે ગાયત્રી કહેવાય છે. તે બીજરૂપ ગાયત્રીમાંથી કલ્પવૃક્ષરૂપ નામસ્વરૂપ પ્રકટ થયું તે વેદ કહેવાય છે, અને એ કલ્પવૃક્ષ વેદનું ફલ રસરૂપ નામસ્વરૂપ તે શ્રીમદ્‌ભાગવત છે. બીજ અને વૃક્ષ કરતાં રસરૂપ ફલ વધારે ઉત્તમ છે, વધારે સ્વાદદાયક છે, એમ સર્વનો અનુભવ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં બીજરૂપ ગાયત્રી કરતાં અને કલ્પવૃક્ષ વેદ કરતાં પણ તેનું રસરૂપ ફલ શ્રીમદ્‌ભાગવત વધારે સુન્દર અને રસદાયક હોય એ સ્વાભાવિક જ છે, અને આ પ્રમાણે ગાયત્રી જેનું મૂલ છે, એવા કલ્પવૃક્ષરૂપ વેદના અર્થરૂપ-ફલરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવતશાસ્ત્ર કે જે બ્રહ્માનન્દ કરતાં પણ અધિક ભગવદ્‌રસનું સૌ સૌના અધિકાર પ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે પાન કરાવે છે, તે જ જીવનનું મુખ્ય ફલ છે, એમ સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય છે.

શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ ગાયત્રીભાષ્ય પ્રગટ કરીને ગાયત્રીનો ખરો અર્થ શું છે તે સારી રીતે સમજાવ્યો છે, અને તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ બહુ ટૂંકમાં સારી રીતે સમજાવ્યો છે. અને કૃપા કરી તેનાપર પ્રકાશ નામની ટીકા પણ પોતે જ લખી છે. વળી વ્યાસસૂત્ર ઉપર શ્રીઅણુભાષ્ય કરી સૂત્રનો અર્થ બહુ સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે, અને આ પ્રમાણે ગાયત્રી, ગીતા અને સૂત્ર ઉપર બહુ સુન્દર વિવેચન કરી ત્રણ પ્રસ્થાનની અન્દર રહેલા રસાત્મક પ્રભુના ભજનાનન્દની રૂપરેખાનું આનન્દદાયક દર્શન કરાવ્યું, અને ત્યાર પછી ચોથા પ્રસ્થાન શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ત્રિવિધ[1] દુઃખ હરણ કરનાર શ્રીહરિ જે આનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે તેની

---

૧. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક.

અગાધ લીલામાં પ્રવેશ કરી જીવોને પ્રભુની લીલાનું અવગાહન કરાવી નિરોધનું દાન કર્યું. શ્રીસુબોધિનીજીમાં પદે પદે વિરલ આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને કોટિમાં વિરલ અત્યંત અંતરંગ શ્રીપદ્મનાભદાસ વગેરે જ તેનો યથાર્થરૂપે અનુભવ કરી શકે છે શ્રીસુબોધિનીજી એટલાં તો શબ્દથી અને અર્થથી ગંભીર છે, કે તે ગાયત્રીનાં પણ ગાયત્રી છે, વેદનાં પણ વેદ છે. ગીતાનાં પણ ગીતા છે, સૂત્રનાં પણ સૂત્ર છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ દર્શનનાં દર્શનરૂપ છે, ફલનાં ફલરૂપ છે, રસનો પણ રસ છે. આવા ઉત્તમ શ્રીસુબોધિનીજીના 'શ્રીવેણુગીત' નામના એક અધ્યાયનું આપણે આનન્દથી અવગાહન કરીશું. શ્રીમદ્‌ભાગવતના બાર સ્કન્ધમાં ૩૩૨ અધ્યાય છે. તેમાં શ્રીપુરૂષોત્તમની અનન્ત લીલાનું પ્રતિપાદન સર્ગ, વિસર્ગ, વગેરે દશ ભાગમાં બહુ સુન્દર રીતે કરેલું છે. આશ્રયસુધીની બાર લીલામાં દશમી નિરોધલીલા જ શ્રીપુરુષોત્તમના હૃદયરુપ છે અને તેથી જ તે બહુ ગૂઢ છે. ૮૭ અધ્યાયના આ નિરોધસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણ છે, તેમાં પ્રથમ જન્મપ્રકરણ છે. નિરોધ ભક્તિથી પણ અધિક છે, તેથી નિરોધનું દાન કરવાને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે જ પોતે જ પ્રકટ થાય છે, તેથી પ્રથમ જન્મપ્રકરણમાં સ્માર્ત ત્રિમૂર્તિ પરિપૂર્ણ શ્રીપુરૂષોત્તમના પ્રાકટ્યનું સુન્દર વર્ણન છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરુપ તે જ ફલ, તે સિવાય બીજું કાંઇ ફલ જ કહેવાય નહિ એમ આ ભકિતમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, બીજું કાંઈ ફલ કહેવાતું હોય તો તે શ્રીપુરૂષોત્તમના સંબધને લીધે જ. શ્રીપુરૂષોતમના ફલાત્મક સાક્ષાત્ સ્વરુપનો સંબધ જેવો તામસ કહેવાય છે, તે ભકતને થાય છે તેવો બીજા કોઇને પણ થતો નથી. અહીં તામસ શબ્દ દૃઢ આસકિતસૂચક ભાવવાચક છે, સામાન્ય અર્થમાં નથી, તેથી 'अधो गच्छन्ति तामसाः ।' 'કનિષ્ટ ગુણની વૃતિવાળા તામસ જીવોની અધોગતિ થાય છે' (ગી. ૧૪-૧૮) એમ જે સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, તે પણ આ સ્થલમાં થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું તેમની ઉચ્ચગતિ જેવી થાય છે તેવી બીજા કોઈની પણ થતી નથી. સાત્વિક જીવની અભિરૂચિ શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનમાર્ગને વિષે હોય છે અને રાજસ જીવ તો હંમેશા કર્મ કરવામાં આસકત હોય છે, તેથી સ્વભાવનો વિજય ન થયેલો હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગમાં આસકત સાત્વિક જીવને અને લૌકકઅલૌકિક કર્મોમાં આસકત ચિન્તના વિક્ષેપવાળા રાજસ જીવને ફલરુપ શ્રીપુરૂષોત્તમના સ્વરૂપનું સ્મરણ હોતું નથી, અને મહારસરૂપ ઉત્તમોત્તમ ફલરૂપ નિરોધ તેમને સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, એથી ઉલટુ તામસ જીવ તો મૂઢ હોય છે. તેથી જ્યાં તેનુ ચિત દૃઢતાથી લાગે તે વસ્તુમાંથી તેનો આગ્રહ જતો જ નથી, એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તામસ વ્રજજનનો ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને વિષે એવો તો દૃઢ સ્વાભાવિક સ્નેહ થઈ ગયો હતો કે સાક્ષાત્ ભગવાને તેમને ધર્મનો ઉપદેશ દશ શ્લોકથી કર્યો તો પણ ધર્મી સ્વરૂપને છોડીને તે ધર્મનો અંગીકાર કરવાની તેમની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા થઈ નહિ, અને આગળ જતાં પ્રભુસ્વરૂપથી ભિન્ન જ્ઞાનનો પણ ઉદ્ધવજીદ્વારા મોકલેલા સંદેશાનો સ્વીકાર ન જ કર્યો. સાર એ કે સર્વાત્મભાવથી નિરોધ તો કેવલ શ્રીવ્રજજનને જ ફલીભૂત થયો. આમ તામસ ધર્મને સામ્ય (સરખાપણુ) હોવાથી અને પુષ્ટિમાર્ગની ગતિ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત હોવાથી જન્મપ્રકરણ પછીના અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયના પ્રકરણને તામસપ્રકરણ કહેવામાં આવ્યું છે. ખરી રીતે તો એ નિર્ગુણ જ છે, અને જે નિસાધન ભાગ્યવાન્ ભગવદીયોને નિરોધનું દાન કરવાને પરિપૂર્ણ શ્રીપુરૂષોત્તમ સાક્ષાત્ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા તે શ્રીવ્રજજન પણ તામસ નથી પણ નિર્ગુણ જ છે. "મારી ભક્તિવાળા મારા જ સ્વરૂપાત્મક યોગીને ઘણું ખરું જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય હિતકારક નથી" [ભા ૧૧-૨૦-૩૧] "સ્વર્ગ, નરક અને મોક્ષને સમાન રીતે જુએ છે" (ભા ૬-૧૭-૨૮) વગેરે વાકયોથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સાધ્ય મોક્ષને પણ તેઓ નરકતુલ્ય ગણે છે, તેથી ભકિતમાર્ગ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે

શ્રીસુબોધિનીજી વેણુગીતકારિકાર્થઃ-

અઢારમા અધ્યાયમાં ગોપીજનની આસક્તિનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે. વર્ણન કરનાર અને વર્ણન કરવાની વસ્તુના ભેદથી ગોપોની આસક્તિનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે છે. (કા. ૧)[૧]

હીન છે. અને 'ભગવાનમાં જ પરાયણ વિશુદ્ધ ભાવવાળાં શ્રીવ્રજજન સર્વથી ઉત્તમ છે.' એમ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું કે તરત જ નિરોધના દાનને માટે મુખ્ય અધિકારી શ્રીવ્રજજનનો જ પ્રસંગ આ તામસપ્રકરણમાં (વસ્તુત નિર્ગુણપ્રકરણમાં) વર્ણન કર્યો.

ખરું જોતા તો પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનું પ્રાકટ્ય સાધનનિષ્ઠ જીવોને માટે છે જ નહિ, કિન્તુ કેવલ નિઃસાધનને માટે જ છે, તેથી કેવલ નિઃસાધન પ્રભુના સ્વરૂપનીજ આકાંક્ષાવાળા શ્રીવ્રજજનના પ્રમાણ. પ્રમેય, સાધન અને ફલ પણ પ્રભુનું સાક્ષાત સ્વરૂપ જ છે. એ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરવાને આ તામસપ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ચાર ભાગ છે. પોતાના જ સ્વરૂપથી અભિન્ન (જુદી નહિ એવી) પ્રમાણાત્મક બાલલીલાનો સ્વીકાર કરીને પ્રભુ શ્રીવ્રજજનને પ્રેમનું દાન કરે છે, પ્રમેયાત્મક ગોચારણ વગેરે લીલા કરીને પ્રભુ શ્રીવ્રજજનને આસક્તિનું દાન કરે છે, અને સાધનાત્મક શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે લીલાનો સ્વીકાર કરીને પ્રભુ શ્રીવ્રજજનને વ્યસનનું દાન કરે છે. આ સુન્દર પ્રકારે પ્રમાણરૂપ પ્રેમ, પ્રમેયરૂપ આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યસન એટલે સર્વાત્મભાવનું પોતાના સ્વરૂપથી જ દાન કરીને બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક પરમ પવિત્ર ભજનાનન્દરૂપ પુષ્ટિમહારસરૂપ રાસોત્સવ વગેરે અવિચલ નિત્યલીલામાં પ્રવેશરૂપ ઉત્તમોત્તમ ફલનું દાન પણ પ્રભુ તેમને કરે છે. તામસપ્રકરણની અને સાક્ષાત્ સ્વરૂપે સારસ્વતકલ્પમાં પ્રકટ થયેલા પ્રભુ સ્વરૂપે નિરોધરૂપી મહાફલનું દાન આપવાને કરેલી અગીઆર વર્ષની શુદ્ધ પુષ્ટિનાટ્ય લીલાનાં વર્ણનની અહિં જ સમાપ્તિ થઈ જાય છે આ દશમનિરોધ સ્કન્ધના આ પ્રકારના બીજા તામસપ્રકરણમાં મધ્યમણિની માફક બીજું પ્રમેયપ્રકરણ છે તેના અંતમાં શ્રીવેણુનાદનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તે સર્વેને ઉપકારક છે. એ વેણુનાદની સુધાવિના પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપમાં આધિદૈવિકતા આવતી નથી. અને જો આધિદૈવિકતા સિદ્ધ ન થાય તો તે પછીની બધી લીલાનો આવિર્ભાવ જ થાય નહિ

[૧]વિવેચનઃ-શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્વીકારેલા ક્રમ પ્રમાણે દશમસ્કંધના ૧૮મા અધ્યાયમા શ્રીવેણુગીતનો પ્રસંગ છે આ આખા પ્રમેયપ્રકરણમાં આસક્તિનું વર્ણન છે. તેથી આ છેલ્લા સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું વર્ણન સ્ફુટ રીતે કર્યું છે.

ગયા સત્તરમા અધ્યાયમાં "જનોનો તાપ દુર થયો પણ કૃષ્ણમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત છે એવાં ગોપીજનનો તાપ દુર થયો નહિ" એ વાક્યમાં, અને તેના કરતાં પણ પહેલાં, શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સામાન્ય વર્ણન તો આવી જ ગયું છે, તો પણ આ અધ્યાયમાં તો તેમની આસક્તિનું ખાસ નિરૂપણ છે. પહેલાં પણ આસક્તિ તો હતી જ પણ તે જણાવનાર વર્ણન કર્યું ન હતું, પણ આ અધ્યાયમાં તો તે વર્ણન પણ છે, તેથી પ્રકરણની અને આ અધ્યાયની સામાન્ય (વર્ણન) અને વિશેષ ભાવરૂપ (વર્ણન)ની સંગતિ છે. વર્ણનનો વિષય ભગવચ્ચરિત્ર જ છે. દિવસનું ચરિત્ર અને રાત્રિનું ચરિત્ર જેમ જુદાં છે, તેમ દિવસના ચરિત્રનું વર્ણન કરનાર શ્રીગોપીજન અને રાત્રિના ચરિત્રનું વર્ણન કરનાર ગોપો પણ જુદા જ છે શ્રીગોપીજનનો નિરોધ મુખ્ય હોવાથી આ પ્રકરણના પાંચ અધ્યાયમાં ગોપવર્ગને નિરોધનું દાન થયાનું વર્ણન છે, તે પણ ગોપીજનના નિરોધને માટે જ છે. અર્થાત્ ગોપનો નિરોધ પણ ગોપિકાએ કરેલા વર્ણનમાં પ્રયોજક હોવાથી ગોપીકાઓને માટે જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાલકો જેમ પોતાના સહજ સ્વભાવથી

તેમના ઉદ્બોધનને માટે વનમાં પ્રવેશ અને બોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે ભગવાનમાં આસક્ત હોય તે ભગવાનના ગુણોમાં પણ આસક્ત હોય. (કા. ૨)[1].

જે જોયું અને અનુભવ્યું હોય તેનું વર્ણન ઉત્સ હથી સર્વની આગળ કરે છે, તેમ ગોપો કાંઈ બાલકપણાથી સર્વની સમક્ષ ભગવચ્ચરિત્રનું વર્ણન કરતા નથી, પરંતુ પ્રભુમાં આસક્તિ હોવાથી જ વર્ણન કરે છે. અને આસક્તિનો આ સ્વભાવ જ છે, કે પ્રભુચરિત્રનું જે જ્ઞાન પોતાના સર્વસ્વરૂપે થયું હોય તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન સર્વની આગળ થતું જ નથી. પરંતુ કેવલ પોતાના સમાન જેની આસક્તિ હોય તેની આગળ જ તે વર્ણન થાય છે. જેમ ગોપો પ્રભુમાં આસક્ત છે, તેમ શ્રીગોપીજન પણ પ્રભુમાં આસક્ત છે, તેથી ગોપો સ્વસમાનશીલ શ્રીગોપીજન આગળ જ પોતપોતાના ઘરમાં જ પોતાના સર્વસ્વરૂપ ભગવચ્ચરિત્રનું સુંદર વર્ણન કરે છે. આથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે જેમ દિવસે શ્રીગોપીજન ભગવાનનાં ગુણગાન કરે છે, તેમ રાત્રિએ ગોપો પણ સ્વસમાનશીલ શ્રીગોપીજનના આગળ ભગવાનનાં ગુણગાન કરે છે, તેથી ગોપોની પણ આસક્તિ સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે. પ્રમેયપ્રકરણના આરંભમાં પણ આ બા ત જણાવી હતી, તેથી અન્તમાં પણ અન્તરંગ ક્રીડાને માટે વન પ્રવેશના પ્રસંગમાં પણ **સગોગોપાલકઃ** અને **ગોપવૃન્દૈઃ** વગેરે શબ્દોથી ગોપવર્ગ પણ સાથે છે, તેનું ફરીથી સ્મરણ કરાવ્યું. જો એમ ન કરે તો જેમ કાત્યાયનીવ્રત અને વરદાનના પ્રસંગમાં પ્રભુ પધાર્યા ત્યારે ગોપોને સાથે લીધા ન હતા, અને ગોપીજનના કાર્યની સિદ્ધિ થયા પછી ગોપો આવ્યા હતા તેમ અહીં પણ પ્રભુ એકલા જ પધારત સાર એ કે અંતરંગ ક્રીડાને માટે વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરવાના પ્રસંગમાં ગોપોને સાથે લીધા છે, તે ગોપોની પ્રભુના સ્વરૂપમાં આસક્તિ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રીગોપીજન ભગવચ્ચરિત્રનું વર્ણન દિવસે આસક્તિપૂર્વક કરે છે, તે તો આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. દિવસે સર્વ ગોપીજન શ્રીગોકુલમાં પોતાના ઘરમાં જ હોય છે. તો પણ ભગવાન વનમાં જે જે લીલા કરે છે તે તે સર્વ લીલા ભગવદ્ભાવના સામર્થ્યને લીધે પોતાના હ્રદયમાં અનુભવે છે, અને તેનું ગાન કરે છે, તેમ સર્વ ગોપો રાત્રિની ભગવલ્લીલાને પોતાના અતિશય આસક્તિના સામર્થ્યથી પોતાના હ્રદયમાં અનુભવે છે અને ગાન કરે છે. પરંતુ ભગવાને કરેલી રાત્રિલીલા ગોપ્ય હોવાથી ગોપવર્ગે ગાયેલી તે લીલાનું વર્ણન ભાગવતમાં શ્રીશુકદેવજીએ સ્પષ્ટ કર્યું નથી 'શ્રીગોપીજને દિવસની લીલાનું ગાન કર્યું' એમ કહેલું હોવાથી જ ગોપવર્ગે રાત્રિલીલાનું ગાન કર્યું એમ કહેવાઈ ગયેલું સમજવું. **अन्ये तदनुरूपाणि** શ્લોકમાં ગોપોએ કરેલાં ગુણગાનનું સૂચન થઈ જાય છે, કેમકે લીલાના ગાનનું કારણ આસક્તિ તો ગોપ અને ગોપીઓ બંનેમાં સમાન જ છે, અને જ્યાં જ્યાં આસક્તિ હોય ત્યાં ગુણગાન થાય જ. (કા–૧)

[1]વેણુગીતના આસક્તિના વર્ણનના પ્રસ્તાવમાં વીશ શ્લોક છે. તેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં વૃન્દાવનપ્રવેશનું વર્ણન છે, અમે બીજા શ્લોકમાં વેણુકૂજન પ્રભુએ કર્યું તેનું વર્ણન છે. તે બંને શ્લોક ગોપીજનની આસક્તિના ઉદ્બોધનને (જાગૃતિને) માટે છે. જો કે સત્તરમા અધ્યાયમાં **गोपैस्तयोस्तदद्भुतम्** એ શ્લોકમાં ગોપોની આસક્તિ સ્પષ્ટ કહેલી છે, અને આ અધ્યાયમાં ગોપીજનની ભગવદ્ગુણમાત્રમાં આસક્તિ સ્પષ્ટ કહેલી છે, તો પણ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થાય છે. ભગવદ્ગુણમાં આસક્તિ એ કાર્ય છે અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ કારણ છે. ભગવાનમાં આસક્તિ હોય તો જ ભગવદ્ગુણગાનરૂપ કાર્યમાં આસક્તિ સંભવે, કારણ વિના કાર્ય સંભવે નહિ. ભગવાનના ગુણમાં આસક્તિ–કાર્ય સ્ફુટ છે, તો ભગવાનમાં આસક્તિ–કારણ પણ છે જ, એમ નિશ્ચય થાય છે. જે ભગવાનમાં આસક્ત હોય તે જ ભગવદ્ગુણમાં પણ આસક્ત થાય, તેથી ગુણમાં આસક્તિ હોવાને લીધે ભગવાનમાં આસક્તિ છે, એમ જ્ઞાન થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. (કા ૨.)

આસક્તિ પ્રેમના પછી જ થાય છે. પ્રેમ પણ ભગવાને જ કરેલો હોય છે.ઉદ્‌બોધન પણ હરિએ કરેલું હોય છે, બીજો કોઈ ઉદ્‌બોધક હોતો નથી. (કા. ૩.)[1] તેથી પંચપર્વી વિદ્યાની અન્તે આસક્તિથી તેનું સ્ફુટ વર્ણન કરવામાં આવે છે (કા. ૩½)[2] અહીં હરિ કાલથી અધિક છે.

જ્યાં જ્યાં ગુણમાં આસક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં ગુણીમાં પણ આસક્તિ હોય જ એવો કાંઈ નિયમ નથી, એમ સમજીને ભગવદાસક્તિ ગુણસંબંધને લીધે થયેલી કદાચ ગૌણ હશે એમ પણ ન માનવું, કેમકે પ્રથમ તો પ્રેમ જ થાય, અને ત્યાર પછી આસક્તિ થાય, તેથી ભગવદાસક્તિ ગૌણ છે જ નહિ પરન્તુ મુખ્ય છે. આસક્તિ પહેલાં પ્રેમ હોવો જ જોઇએ. જો પ્રેમ જ ન હોય તો **सगोपालकः** એ પદમાં સખિમંડલ સાથે છે, એમ કહ્યું તે કહેત જ નહિ, માટે પ્રેમ પ્રથમ છે, અને આસક્તિ તેના પછી છે. વૃન્દાવનપ્રવેશરૂપ પહેલા શ્લોકમાં તે જ પ્રેમનું નિરૂપણ છે, અને તે પ્રેમ જ્યારે જાગૃત થાય ત્યારે તેમાંથી આસક્તિ થાય છે, તેથી બીજા શ્લોકમાં વેણુકૂજનરૂપ ઉદ્‌બોધનનું નિરૂપણ કર્યું છે. જો પ્રેમ લૌકિક હોય તો કોકિલ વગેરેના કૂજનથી પણ તેવા પ્રેમનો ઉદ્‌બોધ (જાગૃતતા) થાય. પરન્તુ અલૌકિક ભગવદ્વિષયક પ્રેમનું ઉદ્‌બોધન તેનાથી થઈ શકતું નથી, તેથી તેના ઉદ્‌બોધન માટે અલૌકિક ભગવાને કરેલા પ્રવેશ અને વેણુકૂજનનું વર્ણન કર્યું. તે વેણુકૂજન પણ ગમે તે કરે તો અલૌકિક પ્રેમનો ઉદ્‌બોધ થાય નહિ, તેથી પ્રભુએ પોતે જ વેણુકૂજન કર્યું. વેણુકૂજનથી પ્રભુએ પોતે ઉદ્‌બોધન કર્યું. અને પ્રેમ તો જીવે કરેલા શ્રવણ વગેરે સાધનોથી પ્રથમ સિદ્ધ થઈ ગયો જ હતો, એમ પણ નથી. પ્રેમ, આસક્તિની પૂર્વ અવસ્થા છે, અને તે પ્રેમ પણ હરિએ જ દાન કર્યો. પ્રમાણપ્રકરણની લીલા પ્રકટ કરીને પ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપને વિષે પ્રેમનું દાન શ્રીવ્રજજનને પોતે જ કર્યું અને પ્રમેયપ્રકરણની લીલા પ્રકટ કરીને આસક્તિનું દાન પણ પોતે જ કર્યું. વૃંદાવનમાં ગાયો અને ગોપાલો સહિત પ્રવેશ કર્યો અને વેણુકૂજન કર્યું તે હરિએ પોતે જ કર્યું. માત્ર પ્રેમ, આસક્તિ અને વેણુકૂજન, એટલાં જ ભગવાને કરેલાં છે, એમ પણ નહિ, પરન્તુ અહીં તો બધી સામગ્રી ભગવાન્ પ્રગટ કરે છે, કારણ કે અંગીકાર માત્રથી સર્વ સિદ્ધ કરે છે. સાધનની સંપત્તિ પણ પોતે જ કરી ફલદાન કરે છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન પણ પ્રભુ જ છે. જેને વેદના પ્રમાણની આકાંક્ષા હોય તેને "यमेवैष वृणुते" (ભગવાન્ જેને વરે છે તે જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે.) વગેરે શ્રુતિરૂપાનું સુધ સંપૂર્ણ સંતોષ આપે છે. શ્રીગોપીજન પર ભગવાનનો પ્રેમ જ ન હોત તો વૃંદાવનમાં પ્રવેશ જ ન કરત, અથવા પ્રવેશ કર્યા પછી ઉદ્‌બોધ ન કરત, પણ એ બંને કર્યું, તેથી એમનો પ્રેમ છે, એમ નિશ્ચય છે. ભગવાન્નો પણ આપણે વિષે પ્રેમ છે, એમ જાણ્યા પછી જ શ્રીગોપીજનનો પ્રેમ ઉદ્‌બુદ્ધ (જાગૃત) થયો, અને એવી જ રીતિએ ઉદ્‌બુદ્ધ પ્રેમ મુખ્ય છે, અને બીજો સાધનસાધ્ય પ્રેમ તો માત્ર ગૌણ છે, એમ આ બે શ્લોકથી સૂચવીને આગળ આવતું સર્વ વર્ણન ભગવાને દાન કરેલી આસક્તિપૂર્વક જ થયું છે, એમ શ્રીશુકદેવજીએ સ્પષ્ટ કર્યું (કા ૩)

[2]**कुसुमितवनराजि** શ્લોકમાં જો કે બીજા ઉદ્‌બોધક કહ્યા છે, તો પણ વસ્તુતઃ અહીં સર્વનું ઉદ્‌બોધન ભગવાને જ કરેલું છે, કારણ કે આ સર્વ વર્ણન ભગવદ્‌ગુણગાનમાં આસક્ત શ્રીશુકદેવજી કરે છે. આસક્તિ પર્યન્તનું અલૌકિક દાન થયું હોય તો પણ જ્યાં સુધી ભગવાન્ પોતે વિદ્યાનું દાન ન કરે ત્યાં સુધી પ્રભુના સ્વરૂપનું, ગુણનું અને લીલાનું જ્ઞાન જ થઈ શકતું નથી. એ "**यमेवैष वृणुते**" શ્રુતિનું સ્વારસ્ય છે તેથી શ્રીગોપીજને વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો, પણ તેમની આસક્તિ વિદ્યાસહિત ન હતી, તેથી વર્ણનના ઉપક્રમને અંતે '**तद् वर्णयितुमारब्धाः**' (તે વર્ણન કરવાને શરુ કર્યું તો પણ) શ્લોકને અન્તે **बर्हापीडं नटवरवपु** એ શ્લોકથી વિદ્યાનું-પ્રશ્નના

પુરુષોત્તમ જ છે. (કા. ૪). તેથી તેર પ્રકારની લીલા જુદી જુદી કહી છે (કા. ૪½).[૧]

સ્વરૂપના જ્ઞાનનું સર્વ પરિકરસહિત સ્ફુટ વર્ણન કર્યું છે. પ્રભુદત્ત આસક્તિથી ગાનની શરૂઆત થઈ, તો પણ સ્મરના વેગને લીધે મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું, જ્ઞાન થઈ શક્યું જ નહિ, તેથી અંતે પ્રભુએ પોતે જ શ્રીગોપીજનને વિદ્યાનું પણ દાન કર્યું, તેનું વર્ણન बर्हापिडम् શ્લોકમાં સ્ફુટ છે. સાર એ કે ગુણગાનમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વિદ્યા જે સર્વની અપેક્ષા છે, તે બધું ભગવદાધીન જ છે. વિદ્યા પણ બે પ્રકારની છે. અમૂર્ત અને મૂર્ત, (અપ્રકટ અને પ્રકટ). નાદબ્રહ્મરુપ અમૂર્ત વિદ્યાનો અંતઃકરણમાં અનુભવ કરાવીને તે વિદ્યાના ફલરૂપ સ્વરૂપનો અનુભવ પણ પહેલાં આ વેણુગીતમાં તો ગાનદ્વારા અંતઃકરણમાં જ કરાવ્યો. આગળ જતાં રાસોત્સવના પ્રસ્તાવમાં તો પોતાના લોકની વ્યાપિવૈકુંઠની બાહ્ય અનુભવ કરાવતી મૂર્તિમાન્ વિદ્યા વડે તે વિદ્યાના ફલરૂપ સ્વરુપાનન્દના અનુભવનું દાન બહાર અંગસંગદ્વારા પ્રભુ કરાવશે. પણ અહીં વેણુગીતમાં તો વિદ્યા અને તેનું ફલ બન્ને અમૂર્ત છે. મૂર્તિમાન્ વિદ્યા અને તેના ફલનો પ્રસંગ તો ફલ પ્રકરણમાં જ કહેવાશે. સાર એકે વિદ્યા શબ્દનો પ્રયોગ જેમ ઉપાસનાના અર્થમાં તેમ સાક્ષાત્કારના અર્થમાં પણ થઈ શકે છે. અથવા વિદ્યાનો અર્થ વિદ્યાશક્તિ જ થાય છે. વિદ્યાવિના ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી. એ विद्ययामृतमश्नुते (વિદ્યાવડે અમૃતનો ભોગ કરે છે.) એ શ્રુતિનો મર્મ છે, તેથી શ્રીવ્રજજનમાં પણ અહીં વિદ્યાનું નિરુપણ કર્યું છે. આ અધ્યાયના પ્રારંભથી પાંચમા શ્લોક बर्हापीडं नटवरवपुः સુધી વૈરાગ્ય. સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિ એમ પંચપર્વા વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે. એ પંચપર્વા વિદ્યાનું દાન થયું કે તરત જ શ્રીગોપીજનને ભગવદ્ગુણવર્ણનરુપ ભગવત્પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થઈ ગાનનો પણ ફલોન્મુખ (ફલ આપવાને તત્પર) ઉપક્રમ થયો, તેથી આ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે. બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે, એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. વસ્તુતઃ લીલાસ્થ જીવની વિદ્યા પણ અલૌકિક છે, અને શ્રીગોપીજનને જ તે અલૌકિક વિદ્યાનું દાન થયું છે. આ વિદ્યાના પાંચ પર્વ પણ વિલક્ષણ છે. ભગવાન સિવાય સર્વ પદાર્થમાત્રમાંથી અનુરાગની નિવૃત્તિ એ અહીં વૈરાગ્ય છે. પુરુષોત્તમ રસાત્મક છે એવું જ્ઞાન સાંખ્ય છે, ચિત્તની ભગવાન્માં જ તન્મયતા એ અહીં યોગ છે, ભગવાનના વિરહથી થતા તાપક્લેશનો અનુભવ એ અહીં તપ છે, અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની આકાંક્ષારહિત ભગવદાસક્તિ એ અહીં ભક્તિ છે, આ પંચપર્વા પુષ્ટિમાર્ગીય વિદ્યાનું દાન શ્રીવ્રજસુન્દરીઓને થયું છે. એ વિદ્યાનું પાંચમું પર્વ ભગવદાસક્તિરૂપ ભક્તિ, તેનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં છે. સાર એ કે શ્રીગોપીજનની આ પ્રકારની ભગવદાસક્તિ આ ૧૮મા શ્રીવેણુગીત અધ્યાયનો અર્થ છે.

बर्हापीडं नटवरवपुः એ શ્લોકમાં જે ભગવત્સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન કર્યું છે, તે બ્રહ્મભાવની પણ પછીની અવસ્થા છે, એ અવસ્થા ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. भक्त्या मामभिजानाति એ શ્લોકમાં જે ભક્તિ કહી છે, તેનાથી જે અભિજ્ઞાત–ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન તે જ આ શ્લોકમાં કહેલો ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ છે. શ્રીગોપીજનને આ અનુભવનું દાન થયું તે अक्षण्वतां फलमिदम् વગેરે શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી આ અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે, તે શ્રીગોપીજનની ભગવદાસક્તિને લઇને જ છે, એ નક્કી છે. વર્ણન તો अक्षण्वतां फलमिदम् એ શ્લોક પછી જ શરૂ થાય છે, તેથી એ આસક્તિપૂર્વક છે. કેવલ સાધનરૂપ જ નથી પણ ફલરૂપ છે, અને તેથી જ તે પંચપર્વા વિદ્યાની અંતમાં થયેલું છે. આટલે સુધી આ અધ્યાયના શરૂઆતના છ શ્લોકનું સ્વારસ્ય સ્પષ્ટ કર્યું (કા. ૩½)[૧] આગળ તેર શ્લોકવડે શ્રીગોપીજને કરેલું ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન છે, અને

સુબોધિનીજી:- ભગવાનની લીલાને માટે ગયા અધ્યાયના અન્તે શરદૃઋતુનું વર્ણન કર્યું, ત્યાર પછી અહીં લીલાને માટે ભગવાને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે इत्थम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।
न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥१॥

આ પ્રકારની શરદૃઋતુથી જેનું જલ સ્વચ્છ થયું છે, અને પદ્માકરના સુગન્ધવાળો વાયુ જેમાં વાય છે, એવા વૃન્દાવનમાં ગાયો અને ગોપાલોને લઇને અચ્યુત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો.

સુબોધિનીજી+:-આ પ્રકારની જે શરદૃઋતુ તેનાથી સ્વચ્છ થયેલું છે જલ જેમાં એવા વૃન્દાવનમાં અચ્યુત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો, એવો સંબંધ છે[1] અહીં પણ પહેલાંની માફક આધિદૈવિક શકિતઓની સાથે લીલા કહેવાની છે,[2] તેમાં નાયકના ઉત્કર્ષને માટે અચ્યુત[3] પદ મૂક્યું છે. તેમાં પણ ગાયો અનુભવ કરાવનારી છે, ગોપાલો સેવક છે. શકિતઓના નિર્ભયત્વને

છેલ્લા વીશમા શ્લોકમાં આ આસકિતને પ્રતિપાદન કરનાર પ્રમેયપ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. શ્રીગોપીજને ગાયેલા વેણુ ગીતના શ્લોકની સંખ્યા તેર હોવાનું પણ ખાસ મર્મ છે પ્રવાહી જીવ બારમાસરૂપ કાલની ઉપાસના કરે છે, માર્યાદિક જીવ બાર આંગળાવાળા પુરૂષની ઉપાસના કરે છે, એ કાલ અને પુરુષ બન્નેથી ઉત્તમ, જેનું ગાન શ્રીગોપીજન કરે છે તે ભગવાન્ તેર અંગવાળા છે. આ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય તેર અંગવાળા પ્રભુ નિત્યલીલાસ્થ હરિ છે. ક્ષર અને અક્ષર પુરુષથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે. ઇન્દ્રિયવાળાઓનું ફલ છે. અર્થાત્ શ્રીવ્રજસીમંતિનીઓ જેનું ગાન કરે છે, તે નિત્યલીલાસ્થ પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપ, ગુણ અને લીલામાં સર્વ નિત્ય અથવા કાલાતીત છે. એમ સહજ સિદ્ધ થઈ રહે છે, તેથી જ અહીં ભકતવાકયમાં કાલથી અધિક હરિનું અને ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ એવા પુરુષોત્તમનું વર્ણન થાય છે, અને તેમની તેર પ્રકારની લીલાનું જુદા જુદા શ્લોકથી વર્ણન કર્યું છે. (કા ૪૬).

[1]વિવેચન×:- આ શ્લોકમાં 'વૃન્દાવન' પદ સ્પષ્ટ વાપર્યું નથી, તો પણ ગયા અધ્યાયમાં લીલાના સ્થાન તરીકે વનનું વર્ણન છે, તેમ જ આ અધ્યાયમાં પણ બીજા શ્લોકમાં कुसुमितवनराजि એ પદમાં વન શબ્દ પણ છે, અને પાંચમા શ્લોકમાં તો वृन्दारण्यं प्राविशत् એમ સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે, તેથી પ્રવેશનું સ્થલ વૃન્દાવન જ છે, એ વાત નક્કી છે. ભગવાનની શકિતઓમાં પણ ભગવાનની માફક અલૌકિકપણું, નિત્યપણું અને સ્વાભાવિક ધર્મત્વ છે. એ જણાવવાને અને ભગવદ્ભોગ્ય શ્રીગોપીજનનું અલૌકિકપણું, નિત્યપણું અને સહજ ધર્મત્વવાળા સ્વરૂપનું જેમને ભાન નથી તેવા અજ્ઞાનીથી તેમનું સ્વરૂપ જ ગુપ્ત રાખવાને અહીં શકિત પદ વાપર્યું છે.[3] આ લીલામાં નાયક ઉત્કૃષ્ટ છે એ જણાવવાને પ્રભુને માટે

+અહીં સંસ્કૃત શ્રીસુબોધિનીજીમાત્રના આધારે તેનું ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે

×અહીં ભ. ચ. પ્રાપ્ત મગનલાલ શાસ્ત્રીજીના ગુજરાતી વેણુનાદના અનુવાદના આધારે ટિપ્પણીજી, પ્રકાશ, યોજના વગેરેનું સંયુક્ત સરલ ભાષામાં વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. સુબોધિનીજી સાથે સંબંધ ધરાવતાં વાકયોના બનતા ૧-૨ એમ નંબરો આપ્યા છે.

માટે આ દેવો સાક્ષી છે.[૪] જલ અને સ્થલ એ બે ભેદથી રમણુ બે પ્રકારનું છે.[૫] નિર્ભર (ગાઢ) રમણુમાં વાયુની અપેક્ષા છે. જલક્રીડામાં તો (જલની) નિર્મળતા અને ઠંડીનો અભાવ જોઇએ તેથી શરદ્ એ પદથી (જલની) નિર્મળતા અને ઠંડીનો અભાવ એ બન્ને કહ્યાં, જેથી શરદ ઋતુ વડે જ્યાં જલો સ્વચ્છ છે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો; કર્મનો નિર્દેશ ખાસ કરીને કર્યો નથી. શ્લોકમાં 'એવા વનમાં' એમ ખાસ કરીને કર્મ મૂક્યું નથી, તેથી ક્રીડાને માટે જલમાં પણ પ્રવેશ કર્યો એમ સમજવું. પદ્માકરોની જે સારી છે ગંધ, તેની શીતલતા સહિત એવો સુગંધી વાયુ તે પદ્માકરસુગંધિ. એવો વાયુ જે વનમાં વાય છે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ગંધવાળો હોવાથી તે વાયુ મન્દ છે, એમ પણ કહ્યુ ક્રીડામાં આટલાની જ અપેક્ષા છે. વિશેષણુના ધર્મો પ્રધાન હોવાને લીધે વિશેષ્યનો નિર્દેશ કર્યો નથી. (આ શ્લોકમાં 'शरच्छारत्स्वच्छजलम्' એ એક અને 'पद्माकरसुगन्धिना वायुना वातम्' એ બીજું એમ બે વિશેષણ કહ્યાં છે, પણ એ બે વિશેષણનું વિશેષ્ય वनम् સ્પષ્ટ કહ્યું નથી, તેનું કારણ કે વિશેષણો જ મુખ્ય છે.) સ્વચ્છ છે જલ, અને શીતલ મંદ સુગંધયુકત છે વાયુ, (એવા વનમાં) પ્રવેશ કર્યો.[૬] न्यविशद् એ પદથી એમ કહ્યું, કે નિતરામ્ એટલે આધિદૈવિક-છેક અન્દરના ભાગ સુધી પ્રવેશ કર્યો. (૧)[૭]

અચ્યુત પદ વાપર્યું છે. સ્વરૂપથી જેની કદાપિ ચ્યુતિ (સ્ખલન) જ ન થાય તે અચ્યુત. [૪]એવા ઉત્કૃષ્ટ નાયકની લીલામાં ગાયો પણ અનુભવ કરનાર છે, તેથી પણ નાયકનો નિર્દોષ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ગાય જેવા ભગવદ્ભકતો જ આ લીલાનો અનુભવ કરનાર હોય છે. જેમ ગાયો અનુભવ કરનાર છે તેમ ગોપો આ લીલામાં સેવક છે. શકિતઓ એટલે શ્રીગોપીજનની નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવામાં એ ગોપરૂપ સેવકોનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. આ ગોપો દેવો છે. સોળમા અધ્યાયમાં आसन् सुविस्मिता એ પદોના વ્યાખ્યાનમાં એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કે તેમની ઇન્દ્રિયો નિર્દોષ છે, તેથી તેઓ દેવ છે, શ્રીગોપીજન સાથેની ભગવલ્લીલામાં નિર્ભયતા કરનાર નિર્દુષ્ટ ઇન્દ્રિયવાળા દેવરૂપ ગોપો સાક્ષી છે એ સાક્ષિત્વથી લીલાનું દિવ્યત્વ પણ સિદ્ધ થઇ જાય છે. સાક્ષી સ્વાર્થથી અને નિઃસ્વાર્થથી ફલભોગને સમર્પણ કરનાર અને ફલભોગમાં અધિકાર પ્રમાણે વર્તાવનાર પણ હોય છે. આ સર્વ ગુણો અહીં અંતરંગ ગોપવર્ગમાં છે, તેથી ઉપનિષદ્ વગેરેમાં જેમ પરમાત્માને સાક્ષી કહ્યા છે તેમ અહીં ગોપોને સાક્ષી કહ્યા. [૫]પ્રભુની નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ લીલામાં રમણુ પણ જલ અને સ્થલના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. [૬]જલ અતિશય શીતલ (ઠંડું) ન હોય અને નિર્મલ હોય તો જ જલક્રીડા પણ રસાલ થાય. સ્થલમાં નિર્ભર (ગાઢ) રમણુમાં પવનની પણ અપેક્ષા રહે છે. ઋતુ શરદ છે, તેથી જલ નિર્મલ છે, અને તે અતિશય શીતલ પણ નથી. [૬]પવન ગંધવાન્ છે તેથી જ ગંધના ભારથી તે મન્દ-ધીમો પણ છે. ક્રીડામાં શીત, મંદ અને સુગન્ધિ, એમ ત્રણ પ્રકારનો પવન અને બહુ શીતલ નહિ એવા સ્વચ્છ જલની અપેક્ષા છે. આ શ્લોકમાં જલનું જ અને વાયુનું જ પ્રાધાન્ય છે, તેથી સ્થલ (વૃન્દાવન)નો નિર્દેશ કર્યો નહિ [૭]નિતરામ્ પ્રવેશ કર્યો એટલે આધિદૈવિક સુધી પ્રવેશ કર્યો જ્યાં આવીને મળેલી દેવતાઓ (વન સુંદરીઓ) પોતપોતાનું કાર્ય નેત્રભ્રુકુટિના વિલાસથી કરે છે, ત્યાં સુધી પ્રવેશ કર્યો ગાયો અને ગોપાલો સહિત ભગવાને નિકુંજ પ્રદેશપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો, એમ પરોક્ષ રીતેએ જણાવવાને આધિદૈવિક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. અને તેનો સંકેત 'નિ' ઉપસર્ગથી શ્રીશુકદેવજીએ કર્યો છે.

સુબોધિનીજી:-પહેલા શ્લોકમાં વૃન્દાવન પ્રવેશ કહીને હવે દેવતાનો ઉદ્બોધ કર્યો, તે 'कुसुमित' શ્લોકથી કહે છે:-

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विजकुलजुष्टसरःसरिन्महीध्रं ।
मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुं ॥२॥

કુસુમિત થયેલી વનની પંક્તિઓથી મત્ત થયેલા ભ્રમર અને પક્ષીઓનાં ટોળાંથી સેવાયલાં છે સરોવર, નદીઓ અને પર્વતો જેમાં, એવા વનમાં પ્રવેશ કરીને ગોપ અને બલદેવજી સહિત ગાયો ચરાવતાં મધુપતિ ભગવાને વેણુનું કૂજન કર્યું. ૨.

સુબોધિનીજી:-મધુપતિ[1] ભગવાને ગાયો ચરાવતાં વેણુનું કૂજન કર્યું. વસંતના અધિપતિ રસવાળા શૃંગારાત્મા પ્રભુએ ધર્મ[2] કરતાં ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિસહિત[3] દેવતાનો (વન સુંદરીનો) ઉદ્બોધ કરવાને[4] વેણુનાદ કર્યો. જાગૃત થયલી દેવતા, જો સામગ્રી હોય નહિ તો રમણ કરી

[1]વિવેચન:-મધુપતિ પદમાં મધુનો અર્થ કોઇક ટીકાકાર 'યાદવ' કરે છે, પરન્તુ તેવા અર્થમાં જરાપણ સ્વારસ્ય નથી, તેથી 'મધુ'નો અર્થ 'વસન્ત'જ કરવો; અને તે શૃંગારના આત્મા રસરૂપ ભગવાનને અથવા રસવાળા શૃંગારાત્માએ-વસન્તના અધિપતિએ વેણુનુ કૂજન કર્યું, એમ અર્થનું સ્વારસ્ય અનુભવમાંલેવું તે રસ અથવા રસવાળા શૃંગારરસાત્મા છે, તેથી જ મધુના એટલે વસન્તના તે અધિપતિ છે. [2]લોકસિદ્ધ કાંઈ કાર્ય ન હોય તો વૃન્દાવનમાં જવું, અને ત્યાં લાંબો વખત સ્થિતિ કરવી, એ લોકવિરૂદ્ધ કહેવાય; અને જે લીલા કરવાની છે, તેનું લોકને જ્ઞાન થાય, તે રસવિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારના લોકજ્ઞાનનું અને ર વિરોધનું સમાધાન કરીને, સર્વ સિદ્ધ કરી આપવાનું સામર્થ્ય ગોચારણરુપ ધર્મમાં છે(એમજણાવ્યુ)કારણ કે સાક્ષાત્ અને પરંપરા ભેદેકરીને, ધર્મ ચતુર્વર્ગને(ધર્મ,અર્થ કામ અનેમોક્ષને)પણ(ગોચારણ)સિદ્ધ કરે છે ગોચારણરુપધર્મ કરતાંકરતાંવસન્તનાઅધિપતિ ભગવાને વેણુકૂજન કર્યું. તેથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ ચતુર્વર્ગને સિદ્ધ કરનાર ભગવત્સંબંધી ગોચારણરૂપ ધર્મ કરીને. લોક અને રસના પરસ્પર સર્વ વિરોધનું સમાધાન કરીને, ધર્મ વગેરે ચારે પુરુષાર્થનું સંપાદન કરી દીધું. [3]ગોપ ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, કારણ કે અંતરંગ કાર્યને માટે પ્રભુએ ક્રિયાશક્તિ તેમનામાં સ્થાપેલી છે; અને જ્ઞાનશક્તિરુપ બલદેવ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિમાટે છે જો કે ક્રિયાશક્તિનું સ્થાપન પણ બલદેવજીમાં છે, તથાપિ અંતરંગ લીલામાં બલદેવજીનો તેટલો અધિકાર નહિ હોવાથી અહીં તેમનામાં માત્ર જ્ઞાનશક્તિનું જ સ્થાપન કહ્યું ગોચારણરુપ ધર્મમાં ક્રિયાશક્તિ સહિત પશુપાલ ગોપોનો અને જ્ઞાનશક્તિ રહિત બલદેવજીનો પણ સહભાવ (સહયોગ)સાર્થક છે ગોચારણ વગેરે ક્રિયામાં અંતરંગ કાર્યન માટે ગોપનો ઉપયોગ છે, અને પ્રતિબન્ધક આસુર સંપત્તિની નિવૃત્તિ-પૂર્વક ભક્તોની સાથે સ્વચ્છન્દ લીલા પ્રસંગમાં અને ભક્તરક્ષામાં બલદેવજીનો વિનિયોગછે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિવાળા પશુપાલના અને ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિવાળા બલદેવજીના સહભાવથી મધુપતિ ભગવાનનું 'यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिः' એ શ્રુતિમાં કહેલું સર્વશક્તિપણું પણ સ્પષ્ટ થયું અર્થાત પરબ્રહ્મમાં ક્રીડાને માટે ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ સર્વદા જ અપેક્ષિત છે, એમ સ્પષ્ટ થયું. જો એમ ન હોય તો સર્વધર્મ વાળા સર્વ શક્તિવાળા સરસ શૃંગારાત્મા મધુપતિ ભગવાનના નિર્ધર્મકપણાના અને અકર્તૃત્વાદી વિવર્તથી+ તો રસાનિષ્પાતમાં જ વિપ્લવ (ગોટાળો) થઈ જાય. [4]સરોવરના, નદીના અને પર્વતની નિકટમાં વસતી ત્રણ પ્રકારની દેવતા-વનસુન્દરીના ઉદ્બોધન માટે મધુપતિ ભગવાને અસ્પષ્ટ વેણુકૂજન કર્યું; વેણુનાદ પણ કર્યો. ઇચ્છિત કાર્યને માટે બોધકનું સ્થાપન, તે જ ઉદ્બોધન

× છીપમાં રૂપું દેખાય, બ્રહ્મની અંદર જગત્ દેખાય, તે વિવર્તક કહેવાય.

શકતી નથી, તેથી ભગવાન્ મધુપતિ[5] છે, (સર્વ સામગ્રીસહિત છે), એમ નિરૂપણ કર્યું. વિભાવો વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે કે, કુસુમિત (ખીલેલાં પુષ્પ છે એવી) થયેલી છે વનની પંક્તિઓ જેમાં, તેનાથી મત્ત થયેલા છે ભ્રમર અને પક્ષીઓ, તેનાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓમાંથી સેવાયલાં છે, નદીઓ સરોવરો અને પર્વતો જેમાં[6] એવા વનમાં પ્રવેશ કર્યો. આવા પ્રકારનું વન જોઈને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, તેમાં રહેલી ત્રણ પ્રકારની દેવતાની (વનસુંદરીની) જાગૃતી માટે કેવલ શૃંગારને[7] માટે જ કૂજન કર્યું. ૨

સુબોધિનીજીઃ—એ પ્રમાણે ઉદ્બોધન કહીને, તેમની સાથે રમણ થતાં વેણુકૂજન વડે કરીને, કામિનીઓના કામનો ઉદ્બોધ થતાં વ્રજસ્ત્રીઓનો કામ પણ જાગૃત થયો. પછી કામને વશ થઈને ભગવાનને જાગૃત કરવાને માટે પોતાની સખીઓની આગળ એટલે પોતાના સમાન શીલ, વ્યસન, વગેરે જેમનાં છે તેમની આગળ તેના ગુણોનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, તે 'तद् व्रजस्त्रियः' એ શ્લોકથી કહે છે[1] :—

[5]દેવતાનો (વનસુંદરીનો) ઉદ્બોધ થાય તોપણ રસરૂપ સામગ્રીનો નાયકમાં અભાવ હોય તો, ઉદ્ભુત થયેલી દેવતાની (વનસુંદરીની) પણ ત્યાં રતિ સિદ્ધ થાય નહિ. આ દૂર કરવાને ભગવાનનું નામ સરસ શૃંગારાત્મા મધુપતિ એમ કહ્યું. [6]કુસુમિત થયેલી જે વનરાજી, તેથી કરીને મત્ત થયેલા ભ્રમર, અને જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓ ઉભરાઈ જાય છે, એવાં સરોવર, નદીઓ અને પર્વત છે. તેવા વનમાં લીલા કરવાને માટે, અવગાહન કરીને, સરોવર નદી અને પર્વતમાં રહેલી ત્રણ પ્રકારની વનસુન્દરીના ઉદ્બોધનને માટે કેવલ શૃંગારરસને માટે જ વેણુકૂજન કર્યું. આ સર્વ નિરૂપણ 'વિભાવ' વગેરેનું થયું. [7]મધુપતિ ભગવાનના (વેણુ) કૂજનથી રસાત્મક-પ્રેમાત્મક શૃંગારરસનું ઉદ્બોધન સર્વથા યુક્ત જ છે કેવલ અને ધર્મસહિત, એમ બે પ્રકારના શૃંગારરસમાં પણ કૂજનનું કથન કેવલ ×શૃંગારરસની (વિપ્રયોગ શૃંગારરસની) નિષ્પત્તિને માટે છે. ધર્મસહિત સર્વ ગુણ અને લીલાથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવનાર કંઇ કૂજન નથી, પરન્તુ તે તો સુધાસંવલિત નાદ જ કરે છે, અને તે બાબત 'बर्हापीडम्' અથવા 'अक्षण्वताम्' શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવશે (૨)

[1]વિવેચનઃ—આ પ્રકારે પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને કરેલા વૃન્દાવનપ્રવેશનું અને બીજા શ્લોકમાં ભગવાને કરેલા દેવતાઓના ઉદ્બોધનનું વર્ણન કરીને, ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી વ્રજસુન્દરીઓએ કરેલા ભગવદ્ગુણગાનના વર્ણનનો આરંભ કહે છે શ્રીવનસુન્દરીઓની સાથે ભગવાને કરેલા રમણના પ્રસંગમાં શ્રીવ્રજસુન્દરીનો પણ કામ એટલે અભિલાષા, રતિ અથવા પ્રેમ, ઉદ્બુદ્ધ થઈ ગયો. ઉદ્બુદ્ધ પ્રેમ તેજ આસક્તિ હોવાથી વ્રજભક્તોની પણ આસક્તિ પ્રગટ થઈ. પ્રભુએ વેણુકૂજનદ્વારા શ્રીવનસુન્દરીના શૃંગારરસનું મુખ્ય, અને વ્રજસુન્દરીના શૃંગારરસનું તો પ્રાસંગિક જ ઉદ્બોધન કર્યું. ભગવાને કરેલા વેણુકૂજનથી કામિનીના કામનું ઉદ્બોધન થાય છે, તેથી પ્રસંગને લઈને કૂજનદ્વારા શ્રીવ્રજસુન્દરીની પણ ઉત્કંઠા પ્રકટ થઈ શબ્દથી કામને જાગૃત કરીને શ્રીવ્રજસુન્દરીઓએ પણ 'अन्तःप्रविष्टो भगवान्' એ કારિકામાં કહેલા પ્રકારની માફક, પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા ભગવાનના વર્ણનદ્વારા શબ્દથી જ બહારઉદ્બોધ કરવાને ગુણગાને કરીને વ્રજસ્ત્રીઓએ ભગવાનનો ઉદ્બોધ કરવો જોઇએ; તેથી (ભગવાનમાં અને ભક્તામાં બન્નેમાં શબ્દ જ ઉદ્બોધક છે તેથી) પોતાનાં સમાન શીલ અને વ્યસન જેમનાં છે, એવાં પોતાનાં સખીજનના આગળ ભગવદ્ગુણના વર્ણનનો પ્રારંભ કર્યો. એ પ્રસંગ શ્રીશુકદેવજી ત્રીજા શ્લોકમાં કહે છે.

×વિપ્રયોગ-શૃંગારરસ, તે જ કેવલ શૃંગારરસ, જે નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મ સહિત સર્વ સામગ્રીયુકત સંયોગ-શૃંગારરસ તો સંભોગદશામાં અનુભવાય છે

तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।
काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥३॥

વ્રજસ્ત્રીઓએ તે સ્મરનો ઉદય કરનાર વેણુગીતનું સર્વ પ્રકારે શ્રવણ કરીને કેટલાંક ગોપીજને કૃષ્ણની પરોક્ષમાં પોતાનાં સખીજન આગળ વર્ણન કર્યું. ૩.

સુબોધિનીજી:-આધિદૈવિક કૂજન હોવાથી બહુ સારી રીતે શ્રવણ કર્યું; નહિ તો વનમાં થયેલો વેણુનાદ વ્રજમાં રહેલાં ગોપીજનો કેમ શ્રવણ કરી શકે ?[1] જેમ સર્વ દેવો જાગૃત થયા તેમ કામદેવ પણ જાગૃત થયો, કારણ કે નાદ ઉદ્દીપનવિભાવ છે.[2] એ વ્રજસ્ત્રીઓમાં

---

[1]વિવેચન:-પ્રભુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ અસ્પષ્ટ વેણુકૂજન કર્યું: પછી વેણુદ્વારા લીલાવિશિષ્ટ સ્પષ્ટ અર્થવાળા રસનિરૂપક સ્વરૂપનું ગાન કર્યું. જો વેણુનાદ આધિદૈવિક ન હોય તો વેણુનાદનું સર્વ પ્રકારે શ્રવણ, વ્રજમાં રહેલાં શ્રીગોપીજન કેવી રીતે કરે ? વળી આ વેણુનાદનું શ્રવણ પણ કેવલ વ્રજમાં રહેલાં શ્રીગોપીજન જ કરી શક્યાં, બીજાઓ નહિ. તેથી વેણુનાદ આધિદૈવિક છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે [2]ભગવાન જે જે કાર્ય કરે છે. તેમાં પ્રયોજન હોય છે જ. જીવની માફક પ્રયોજનવિનાનું વ્યર્થકામ ભગવાન્ કરતા નથી રમણને માટે ભાવને ઉદ્દીપ્ત કરવો, એ જ કૂજનનું પ્રયોજન હોવાથી, જેમની સાથે ભગવાનને રમણની ઇચ્છા જ નથી, તેઓ પણ જો શ્રવણ કર તો તે ભગવાને કરાવેલું શ્રવણ પ્રયોજનવિનાનું થઈ જાય, તે યોગ્ય નથી કેટલાએક કહે છે કે 'શ્રવણ તો સર્વએ જ કર્યું', પરન્તુ રતિ-સ્થાયીભાવ વ્રજમાં રહેલાં શ્રીગોપીજનમાં જ હોવાથી, તેમના જ ભાવનું ઉદ્દીપન થયું, અને બીજાનું થયું નહિ,' એ મત દોવવાળો છે. કેમકે સર્વજ્ઞ ભગવાન્ જીવની માફક પ્રયોજનવિનાનું કાર્ય કરતા નથી. વળી વેણુનાદ શુષ્ક-લુખ્ખો નાદમાત્ર જ નથી. વસ્તુતઃ તો "વેણુનાદ નિષ્ઠા-સુધા જે પોતાના પ્રવેશમાત્રથી જ ભગવદીયપણું સંપાદન કરી આપે છે." એ ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરાવવારૂપ સુધાના સ્વભાવની હાનિના પ્રસંગ આવે. આ કારણને લીધે, શ્રવણ તો સર્વએ જ કર્યું પણ જેમને વિષે રતિરૂપ સ્થાયીભાવ છે તેમના જ ભાવનું ઉદ્દીપન થયું" આ પ્રકારના પ્રયોજન વિનાના જીવતુલ્યતા સંપાદન કરનાર પક્ષનો પરીત્યાગ કરીને, પોતાના પ્રવેશમાત્રથી જ વેણુનાદમાં રહેલી સુધાનો ભગવદીયપણું સંપાદન કરવારૂપ સ્વભાવ લક્ષમાં રાખીને. ભગવાનનો ઉત્કર્ષ જેમાં સિદ્ધ થાય, એવા સપ્રયોજનવાળા સિદ્ધાંતનોજ આદર કરવો જે ભક્તો સ્વામિનીભાવવાળા છે, અને જેમને દૂરથી પણ શ્રવણ કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા છે, તેમને વિષે જ ભગવાને વેણુકૂજનના શ્રવણની સિદ્ધિ સ્થાપી, એટલે તેમને જ શ્રવણ થયું. કારણ કે ભાવનું ઉદ્દીપન કરવું, તે તો કૂજનનોસ્વભાવ જ છે. જીવની કૃતિ કરતાં ભગવાનની કૃતિનો આ પ્રકારે સનાતન ઉત્કર્ષ, વેણુકૂજનનું આધિદૈવિકત્વ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. વેણુકૂજનના જેઓ અધિકારી છે, અને જેને ભગવાને સ્વામિનીભાવે અંગીકાર કરેલા છે, તેઓ દૂરથી પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન અને વેણુનાદનું શ્રવણ કરી શકે. જેમને તે અધિકાર નથી, તેઓ સમીપમાં પણ દર્શન, શ્રવણ, વગેરે ન જ કરી શકે, એ વિલક્ષણતા સકારણ છે, ફલ સમર્પક છે, અને આધિદૈવિકતામાં સર્વથા યોગ્ય છે. તેનું નિરૂપણ ધન્યવાદને યોગ્ય છે. ભગવાને કરેલા ઉદ્દીપનવિભાવરૂપ વેણુકૂજનથી સર્વ લીલોપયોગી વ્રજસીમન્તિની વગેરે દેવતાઓનો ઉદ્બોધ થયો, તેમ સ્મર (કામદેવ)નો પણ ઉદ્બોધ થયો. કારણ કે આધિદૈવિક સ્મર પણ લીલોપયોગી દેવતા છે. ઉદ્બોધ ઉદય અને ઉત્થાન, એ સર્વ પદનો અર્થ એજ કે પોતાનો સેવાનો સમય આવ્યો, એમ સમજીને

કેટલાંક કામથી મૂર્છિત જ થઇ ગયાં, વળી કેટલાંકને કૃપાવડે ભગવાનનો હૃદયમાં સંગ પ્રાપ્ત થયો. તેમણે તેવો સંગ થયા પછી શ્રીકૃષ્ણની પરોક્ષમાં રહેલાં પોતાના સમાન શીલ અને વ્યસનવાળાં સખીજનો આગળ વર્ણન કર્યું. [3](૩).

સેવાને માટે સાવધાન થવું તે. પોતાનો સેવાનો સમય આવ્યો તેથી લીલાપયોગી વ્રજસીમન્તિની વગેરે સર્વ સાવધાન થઈ ગયાં, તેમ જ આધિદૈવિક સ્મર(કામ) પણ ત્યાંના ભક્તસમાજના માન, પરિહાર, વગેરે કાર્યને માટે તે સમાજની માનસી ઉત્કંઠા જાગૃત કરીને, પોતાની સેવામાં સાવધાન થઈ ગયો. નાદ ઉદ્દીપનવિભાવ છે, તેથી નાદથી સ્મરનો ઉદય થાય તે યુક્ત છે. વેણુનાદનું શ્રવણ કરનાર શ્રીવ્રજસીમન્તિનીમાં પણ કોઈક તો સ્મરના ઉદયથી મૂર્છિત થઇ ગયાં, તોપણ ફરીથી ભગવાનના ગીતનું શ્રવણ કરીને કૃપાથી કોઈકને અન્તઃસ્થિત ભગવાનનો હૃદયમાં સમાગમ પણ પ્રાપ્ત થયો. જેમને મૂર્છા થઈ તેમને તો વ્યભિચારીભાવરૂપ અજ્ઞાન જ રહ્યું, તેથી તેમનાથી ભગવદ્‌ગુણનું વર્ણન ન જ થઈ શક્યું. પરન્તુ ગીત શ્રવણ કર્યા પછી જેમને ભગવત્કૃપાથી પ્રભુનો હૃદયમાં સંગ પ્રાપ્ત થયો તેમણે તેવા સંગથી પ્રભુની પરોક્ષમાં પોતાના સમાન શીલ અને વ્યસનવાળાં સખીજન આગળ જ વર્ણન કર્યું. આ પ્રકારે વેણુગીત શ્રવણ કરનારાંઓમાં પણ જેઓ મૂર્છિત થયાં તે, અને જેઓ વર્ણન કરી શક્યાં તે એમ બે ભેદ છે, અને તે રસના પોષક જ છે. ગીતનું શ્રવણ કર્યા પછી મૂર્છા ન થતાં આંતર ભગવત્સંગ થાય, અને પોતાની સખીઓ આગળ વર્ણન કરી શકાય, એ પણ ભગવત્કૃપાવિના થતું નથી. તેથી સર્વ શ્રવણ કરનાર ગોપીજનોએ વર્ણનનો આરંભ કર્યો. પણ જે ખાસ કૃપાપાત્ર હતાં તેવાં કોઇક જ વ્રજસીમન્તિનીએ 'अक्षण्वताम्' વગેરે તેર શ્લોકથી વર્ણનની શરૂઆત કરી અહીં આ સમજવાનું છેઃ'अक्षण्वताम्' વગેરે તેર શ્લોકથી વર્ણન, ત્રીજા શ્લોકની સમાપ્તિમાં 'अन्ववर्णयन्' પદથી શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું પછી તે ગોપીજને કયે પ્રકારે વર્ણન કર્યું ? એમ વર્ણનપ્રકારની જીજ્ઞાસા થતાં, શ્રીશુકદેવજીએ 'तद् वर्णयितुमारब्धाः' એમ ચોથા શ્લોકમાં આરંભદશામાં સ્મરના વેગથી થયલો પ્રતિબન્ધ કહ્યો આ પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય નિઃસાધન ગોપીજનમાં નથી, તેથી 'बर्हापीड' વગેરે પાંચમા શ્લોકમાં કહેલા ગુણલીલા-વિશિષ્ટ નિજ સ્વરૂપથી ભગવાને તે પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત કર્યો, અને વેણુરવની સુધાદ્વારા ભગવદ્‌ગુણનું વર્ણન કરવાની શક્તિનું દાન ગોપીજનને કર્યું. આમાં કહેલ 'बर्हापीड' પદ ઉદ્‌બુદ્ધશૃંગારરસરૂપ, 'नटवरवपुः' પદમાં કહેલા વિપ્રયોગ શૃંગારરસરૂપ અને સંયોગ શૃંગારરસરૂપ, એમ દ્વિદલવિશિષ્ટ, 'कर्णयो कर्णिकार' પદમાં કહેલા શૃંગારરસમધ્યપાતી ઉચ્છલિત રસભાવવાળા, 'वासः कनककपिशं' પદમાં કહેલા ગોપ્યરસવાળા, 'वैजयन्तीञ्च माला' પદમાં કહેલા વૈજયન્તીમાલા અને વનમાલાવાળા શૃંગારરસમાં ઉપયોગી સર્વરસ સંબંધી યશને જણાવનાર, અને 'रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्' પદમાં કહેલા ભોગ્યત્વ સૂચિત નિગૂઢ પુષ્ટિમાર્ગના તત્ત્વરુપ સ્ત્રીભાવ, અને તે સ્ત્રીભાવથી સૂચિત ભક્તવશ્ય, આવા આવા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય રસસ્વરૂપનું બોધન વેણુરવે કર્યું, ત્યારે ગોપીજનમાં નાદનો પ્રવેશ કર્ણદ્વારા થયો, અને નાદમાં રહેલી સુધાના સંબંધથી તેમના દેહમાં, ઇન્દ્રિયમાં, પ્રાણમાં, અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પણ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક સ્વરૂપનો પૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ સર્વ પાંચમા શ્લોકમાં કહીને ગાનના પ્રતિબન્ધને દૂર કરવાને અલૌકિક સામર્થ્યનું દાન શ્રી-શુકદેવજીએ પ્રતિપાદન કર્યું. આમાં 'वृन्दारण्यं प्राविशत्' પદથી શ્રીશુકદેવજીએ પ્રભુના વૃન્દાવનપ્રવેશનું કથન કર્યું ત્યાં પણ 'વૃન્દાવન' પદથી શ્રીગોપીજનના હૃદયનો બોધ પણ થઈ રહે છે, કારણ કે એમનાં હૃદય વૃન્દાવનરૂપ જ છે, અને 'वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं' એ દશમા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વૃન્દાવનનું યથાર્થ સ્વરૂપ તે જ પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવશે. આ પ્રકારે સુધાસંવલિત

સુબોધિનીજી:- તેમને પણ વળી કામનો ઉદ્‌બોધ થતાં વિશેષ વર્ણન કરવાની શક્તિ રહી નહિ, તે 'तद् वर्णयितुम्' એ શ્લોકથી કહે છે —[1]

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥

તેનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, પણ હે રાજા ! કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કરતાં સ્મર-કામના વેગથી તેમનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં, અને વર્ણન કરી શક્યાં નહિ. ૪.

સુબોધિનીજી:-પોતે અનુભવ કરેલું તે ભગવાનનું રૂપ અથવા વેણુગીત[2] કાર્યથી, કારણથી, ફલથી અને સ્વરૂપથી વર્ણન કરવાને આરંભ કર્યો. પછી વચમાં વર્ણન કરવાને માટે કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ થયું, ત્યારે તે સ્મરણથી થયેલા કામને લીધે જે વેગ અથવા ચિત્તની ચંચળતા ઉત્પન્ન થઈ, તેને લીધે તેમનાં મન વિક્ષિપ્ત (આકુળવ્યાકુળ) થઈ ગયાં. શ્લોકમાં 'રાજા' એમ સંબોધન મૂક્યું છે, તે રાજા તરીકે ધર્મવાન છે; તેથી તેનું જીતેન્દ્રિયપણું સૂચવ્યું.[2] ૪.

વેણુનાદદ્વારા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપનો પ્રવેશ નિ:સાધન ગોપીજનના હૃદયમાં થયો. પછી તે વેણુનાદમાં રહેલી સુધાના પ્રતિક્ષણ વધવાથી, તેના ઉદ્‌ગારરૂપ વર્ણન થયું. તે 'इति वेणुरवं राजन्' એ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું. આ પ્રકારના સમન્વય થી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે 'स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन्'માં જે અનુવર્ણન કહ્યું, તે વર્ણનના પ્રકારની જીજ્ઞાસા થતાં ચોથા 'तद् वर्णयितुमारब्धाः' શ્લોકમાં વર્ણનના આરંભમાં પ્રતિબંધક કહીને, પાંચમા 'बर्हापीड' શ્લોકમાં નિસાધન વ્રજભક્તના પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિપૂર્વક વર્ણનશક્તિ આપનાર ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્‌ભુત શૃંગારરસરૂપ સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનું વર્ણન કરીને, છઠ્ઠા શ્લોકમાં 'इति वेणुरवं' પદથી વર્ણનનું સમર્થન શ્રીઠાકુરજીએ કર્યું. (૩)

[1]વિવેચન:-આ પ્રકારે ત્રીજા શ્લોકમાં કામદેવને ઉદ્દીપન કરનાર વેણુગીતનું ગોપીજને કરેલું 'શ્રવણ' કહ્યું અને તેમનામાંથી પણ કોઈક જ વર્ણનનો આરંભ કરી શક્યાં એમ કહ્યું જે ગોપીજન મૂર્છિત થયાં હતાં તેમને તો પ્રથમથી જ વર્ણનની શક્તિ ન હતી, પરંતુ વિશેષ કૃપાથી જેમને મૂર્છા ન થઈ હતી, અને હૃદયમાં ભગવત્સંબંધ પ્રાપ્ત થયો હતો, અને જેમણે વર્ણનનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તેમને પણ ભગવલ્લીલાના સ્મરણથી ફરીથી કામનો ઉદ્‌બોધ થયો. ભગવાનના વેણુકૂજનથી અને વેણુગીતથી કામનો પહેલાં ઉદ્‌બોધ તો આરંભમાં જ થયો હતો, તેમાં પણ વર્ણનને માટે કૃષ્ણલીલાની કરેલી સ્મૃતિથી ફરીથી વિશેષ રીતે કામનો ઉદ્‌બોધ થયો; તેથી તેમની પણ વિશેષતઃ વર્ણન કરવાની શક્તિ રહી નહિ. એ પ્રસંગ શ્રીશુકદેવજી કહે છે.

[2]વિવેચન:- લીલામાં પોતે અનુભવ કરેલા ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેણુગીતના ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન ચાર રીતે નિરૂપણ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧. કાર્યથી, ૨. કારણથી, ૩ ફલથી, અને ૪. સ્વરૂપથી. શ્રીગોપીજને લીલામાં અનુભવેલા ભગવત્સ્વરૂપનું; અથવા શ્રીવનસુન્દરીની સાથે લીલા કરનાર અને પ્રભુએ જ શ્રીગોપીજનને ઉદ્‌બોધ કરવાને વેણુદ્વારા ગાયેલા ભગવત્સ્વરૂપનું, અથવા ચાલતા વેણુગીતરૂપ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન, આલિંગન, વગેરે કાર્યથી, ભગવદ્‌ભાવના ઉદ્‌બોધરૂપ કારણથી, સ્વરૂપાનન્દના સ્થાપનરૂપ ફલથી, અને વિવૃત (પ્રકટ) અવયવત્વ વગેરે સ્વરૂપથી, એ ચાર પ્રકારે નિરૂપણ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં વચમાં કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ, વર્ણન કરવાને માટે થયું, અને તેથી કામ ઉદ્દીપ્ત થયો; તેથી ચિત્તચાંચલ્યરૂપ વેગ પ્રકટ થયો અને તેથી વર્ણન કરનાર ગોપીજનનાં મન વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં. જ્યારે એ પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થયો ત્યારે ચારે પ્રકારે વેણુગીતનું વર્ણન થયું એ વર્ણનમાં 'वृंदावन सखि०' એ શ્લોકમાં કાર્યથી વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, 'अक्षण्वतां फल' એ શ્લોકમાં કારણથી છે; કારણ કે વેણુગીતનું કારણ ભગવાનનું

સુબોધિનીજી (ચાલુ):-તે વ્રજસ્ત્રીઓથી જેનું વર્ણન થઈ શક્યું નહિ, આ તેમની અશક્તિ જણાવવાને માટે શ્રીશુકદેવજી પોતે જ 'बर्हापीडम्' એ પાંચમા શ્લોકથી વર્ણન કરે છેઃ—

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥५॥

મયૂરપિચ્છના મુકુટને ધારણ કરનાર, નટરૂપ અને વરરૂપ શ્રીઅંગને ધારણ કરનાર બન્ને કર્ણમાં કર્ણિકાર પુષ્પને ધારણ કરનાર, સુવર્ણના જેવા પીળા વસ્ત્રને ધારણ કરનાર અને વૈજયન્તી માલાને ધારણ કરનાર, અધરસુધાથી વેણુના છિદ્રને પૂરતા, અને જેમની કીર્તિ ગવાઈ રહી છે, એવા પ્રભુએ ગોપના ટોળાંની સાથે પોતાના ચરણથી રમણરૂપ થઈ રહેલા વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫.

શ્રીગુસાંઈજીનો પ્રથમ સ્વતંત્ર લેખ:-

શંકા – અહીં એમ શંકા થાય છે કે આ પાંચમા શ્લોક 'बर्हापीडम'નો સંબંધ જ આગલા તેમ પાછલા શ્લોકો સાથે નથી ચોથા શ્લોકમાં वर्णयितुं नाशकन् (વર્ણન કરી શક્યાં નહિ.) એ પદથી વર્ણનની અશક્તિ કહીને, પાંચમા શ્લોકમાં 'वृन्दारण्य' प्राविशत्' થી વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કહીને. છઠ્ઠા શ્લોકમાં 'इति वेणुरवम्' વગેરે પદથી વેણુરવનું શ્રવણ કરીને, વર્ણનનો આરંભ કર્યો, એમ શ્રીશુકદેવજી કહે છે. અહીં વચ્ચેના પાંચમા શ્લોકમાં કહેલો વૃંદાવનપ્રવેશ, તે ચોથા શ્લોકમાં કહેલી વર્ણનની અશક્તિનું કાર્ય નથી, તેમ જ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલા વર્ણનના આરંભનું કારણ પણ નથી; તેથી વચમાં આ પંચમો શ્લોક સંબંધ વનાનો છે, અને તેની કાર્ય-કારણના અભાવરૂપ અસંગતિ સ્પષ્ટ છે; અથવા જો સ્મરનો વેગ અને તેનું કારણ, કૃષ્ણની ચેષ્ટાનું સ્મરણ-વર્ણનની અશક્તિમાં હેતુરૂપ હોય. તો તે સ્મરણ પાંચમા શ્લોકથી આગળ જતાં પણ આવશ્યક હોવાથી અશક્તિ ચાલુ જ છે; પાંચમા શ્લોક પછી પણ ચાલુ રહેતી કૃષ્ણચેષ્ટાની સ્મૃતિને લીધે જ અશક્તિ ચાલુ જ છે, તો પણ શ્રીગોપીજન વર્ણન કરી શક્યાં, તેથી આ શ્લોકની અસંગતિ સ્પષ્ટ જ છે

આ અસંગતિનું સમાધાન:-આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં 'न्यविशत्' પદથી પ્રવેશમાત્ર કહ્યો, પણ પ્રવેશ પછી ઇચ્છિત કાર્ય (કર્મ) ભગવલ્લીલાનું કથન કર્યું નથી; તેથી न्यविशत्-ના કાર્ય (કર્મ) તરીકે, આ ચાલતા પાંચમા શ્લોકની સંગતિ છે બીજા શ્લોકમાં 'चुकूजवेणुम' પદથી વેણુકૂજન કહ્યું, પછી ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રીગોપીજને તે કૂજનનું શ્રવણ કર્યું, એ तद् व्रजस्त्रिय 'आश्रुत्य' પદથી કહ્યું. તેથી કૂજનના સ્મરણાત્મકથી શ્રીગોપીજનનો ભાવ ઉદ્દીપ્ત થયો, એમ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી આગળનાં વર્ણન વગેરે કાર્યને 'પ્રિયતમ ભગવાને લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું વેણુદ્વારા (કૂજનથી જુદું) ગાન કર્યું', તેનું પણ શ્રવણ શ્રીગોપીજને કર્યું', એમ ત્રીજા શ્લોકમાં કહેલા 'वेणुगीतम' પદથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી ત્રીજા શ્લોકમાના 'आश्रुत्य શ્રવણ કરીને' પદની કૂજનના અને વેણુગીતનાં ભેદથી આવૃત્તિ સમજવી કૂજનનો અને નાદનો આ ભેદ आश्रुत्य પદની આવૃત્તિમાં બીજ(કારણ) રૂપ છે. તેથી શ્રીગોપીજને પ્રથમ પ્રભુએ કરેલા કૂજનનું શ્રવણ કર્યું અને પછી સ્મરને ઉદ્દીપ્ત કરનાર વેણુ-ગીતનું પણ શ્રવણ કર્યું', એમ પ્રાપ્ત થાય છે બીજા શ્લોકમાં તો 'जगौ' પદ નથી, માત્ર 'चूकूज' પદ છે, તો પણ ત્રીજા શ્લોકમાં 'आश्रुत्य वेणुगीतम' પદમાં 'गीतम' પદ કેમ કહ્યું ? એ શંકાનો પણ

મુખારવિન્દ છે. અને તેનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં છે. 'गोप्यः किम' શ્લોકમાં સ્વરુપથી છે,અને ગા 'गोपकैः' શ્લોકમા ફલથી નિરૂપણ છે. સ્મરના વેગથી ચિત્ત ચંચલ થતાં, શ્રીગોપીજન આ પ્રકારે વિક્ષિપ્ત મનવાળાં થઈ ગયાં,પણ હે પરીક્ષિત ! તું તો ધર્મવાન્ છે, જીતેન્દ્રિય છે અને ધીર છે, રાજા હોવાથી આ રસનું તને જ્ઞાન નથી. (૪)

...'ઉદાર આશ્રત્ય' પદની આવૃત્તિથી થઈ જાય છે ત્રીજા શ્લોકમાં 'तत्' પદથી બીજા શ્લોકના કૂજનનો અનુવાદ કરીને પછી 'વેણુગીતને બરાબર સાંભળીને સ્મરનો ઉદય થયો.' એમ વિશેષતા કહી; તેથી ભગવાને કરેલી બીજી ગાનરૂપ ક્રિયા પણ સમજી જ લેવી. પ્રથમ કૂજનક્રિયાથી જે કામનો ઉદય થયો તે તો પ્રાસંગિક માત્ર છે, પરન્તુ બીજી ગાનક્રિયાથી જે કામનો ઉદય થયો, તે તો વસ્તુતઃ ખાસ ઉદ્દેશ જ છે. વેણુકૂજન કર્યા પછી કામનો ઉદય થાય, એ ઉદ્દેશથી જ ભગવાને આ બીજી ગાનની ક્રિયા કરી છે. કૂજનથી ગાન ભિન્ન છે. ગાન અથવા ગીત સ્પષ્ટ અર્થવાળું અને રસ-નિરૂપક હોય છે; કૂજન તેવું હોતું નથી. ગીતના શ્રવણથી લીલાવિશિષ્ટ ભગવત્સ્વરૂપનો શાબ્દિક અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ શાબ્દિક અનુભવ પછી ભગવાનની ચેષ્ટાના અનુભવથી ચેષ્ટાનું સ્મરણ થયું એમ કહ્યું કારણ કે સ્મરણકાલે કાંઈ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) અનુભવ ન હતો. ભગવાનના ચેષ્ટિતના સ્મરણ પછી શ્રીગોપીજન તેવા સ્વરૂપવિના રહી શક્યાં જ નહિ, તેથી 'તે ભાવના સ્વભાવથી તે ચેષ્ટિતનું વર્ણન તેમણે કરવા માંડ્યું,' એમ ત્રીજા શ્લોકની સમાપ્તિમાં કહ્યું ગુણલીલા-વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો સર્વ પ્રકારે અનુભવ થાય, ત્યારે જ આ વર્ણન થઈ શકે. પરન્તુ ચાલતા પ્રસંગમાં તો ભગવાને ગાનરૂપ ક્રિયા, કામના ઉદયને માટે જ કરી હતી, તેથી જે શાબ્દિક અનુભવ કરાવ્યો તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ માટે નહિ પણ માત્ર સ્મરણ કરાવવાને માટે જ હતો. તે કારણથી પ્રથમ શ્રી-ગોપીજનને સર્વાંશે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થયો નહિ, અને તેથી તેઓ વર્ણન કરી શક્યાં નહિ.

શ્રીગોપીજનની વર્ણનની શક્તિ જ ન રહી, ત્યારે જે લીલા કરવાની ઇચ્છા હતી, તે સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, એમ જોઇને પ્રભુએ એવો અપૂર્વ નાદ પ્રગટ કર્યો કે જેના શ્રવણથી ગુણલીલા-વિશિષ્ટ ઉદ્બુદ્ધ(જાગૃત)રસાત્મક સ્વરૂપનો સર્વ ઇન્દ્રિયમાં, પ્રાણમાં, અંતઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પૂર્ણ રીતે પ્રાદુર્ભાવ થયો. ત્યારે તેનું વર્ણન શ્રીગોપીજન કરી શક્યાં, અને તેમાં સર્વ પ્રકારે રમણ પણ કરી શક્યાં. આવો પ્રકાર હોવાથી શ્રીશુકદેવજીએ પ્રથમ ચોથા શ્લોકમાં વર્ણનની અશક્તિ કહી, પાંચમા શ્લોકમાં તે વર્ણનશક્તિનું કારણ કહ્યું, અને આગળ છઠ્ઠા શ્લોકમાં इति वेणुरवम् પદને 'इति' વિશેષણ કહીને આ પાંચમા શ્લોકમાં કહેલો વેણુરવ પહેલાના જેવો વેણુરવ જ નથી, પરન્તુ સ્વરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુરવની પહેલાના કૂજનનાદથી વિશેષતા પ્રકટ કરી. પ્રથમ તો વેણુનાદ આવો ન હતો, તેથી તેનું શ્રવણ કરીને શ્રીગોપીજન વર્ણન કરી શક્યાં નહિ, પણ આ 'बर्हापीडम्' શ્લોકમાં કહેલા વેણુરવનું શ્રવણ કરીને તો વર્ણન અને રમણ પણ કરી શક્યાં, તેથી આ શ્લોકની સંગતિ બરાબર સિદ્ધ થઈ રહે છે. સાર એ કે આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં 'પ્રવેશ માત્ર'નું જ કથન છે, 'કર્મ'નું કથન નથી, તેથી કર્મનો નિશ્ચય કરી આપનાર, આ પાંચમો શ્લોક સુસંગત જ છે. શંકા: પરન્તુ પ્રથમ વેણુકૂજન પછી કેવલ વેણુનાદ, અને છેવટે ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્બુદ્ધરસાત્મક સ્વરૂપનો સર્વ ઇન્દ્રિય વગેરેમાં આવિર્ભાવ કરનાર વેણુરવ, આ પ્રકારનો ક્રમ પ્રભુએ શા માટે આદર્યો ? ઉત્તર: કૂજનના, ગીતના અને રવના વિવિધ પ્રકારના રસના ક્રમવાર આવિર્ભાવથી મહાન્ રસ પ્રકટ થાય છે. તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે ક્રમ આદરીને આ રસની દુર્લભતા જણાવી. પરમકાષ્ઠાપન્ન સ્વતંત્ર મહાફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી જ પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, જો એમ ન હોત તો જ્યારે ઇન્દ્ર, મહાદેવજી[1], વગેરેને આ રસનું જ્ઞાન ન થયું ત્યારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી, તેમ અહીં પણ ઉપેક્ષા જ કરત. આ પ્રસંગમાં કાંઇક આગળ કહેવાનું છે તે હવે કહીશું. પાંચમા શ્લોકની સંગતિમાં બીજું શું છે, તેનું વર્ણન અહીં કર્યું.

---

૧ પુષ્ટિસ્થપ્રભૂપેક્ષિત અત એવ પુષ્ટિલીલાબાહ્ય શર્વાદિને (મહાદેવજીને) રસાત્મક પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય માનવાની બુદ્ધિ પણ તાદૃશની જ થાય, ભગવત્કૃપાપાત્રની તો કદાપિ ન જ થાય. (મ ગ શાસ્ત્રીજી.)

શ્રીગુસાંઇજીકૃત બીજો સ્વતંત્ર લેખઃ-

અત્યારસુધી અસંગતિ અને તેનું સમાધાન **स्मरवेगेन** પદમાં '**स्मर**'નો અર્થ 'કામ' લઇને કર્યું પરન્તુ 'કામ' અર્થ હોવાથી, 'આ વર્ણન સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનને કરેલું નથી.' એમ શંકા રહી જાય, તેથી હવે 'સ્મર'નો અર્થ 'સ્મરણ' કરવામાં આવે છે. અધિકારી જુદા જુદા હોવાથી બન્ને અર્થ યોગ્ય જ છે સ્મરનું-ભાવનું ઉદ્દીપન કરવું એટલો જ કૂજનનો ધર્મ હોવાથી, ભાવને ઉદ્દીપ્ત કરનાર વર્ણન શરૂ કરતાં જ સ્મરણના વેગથી ચિત્તનું ચાંચલ્ય થયું, અને ચિત્તના વિક્ષેપ રૂપ પ્રતિબન્ધ થયો અનો વર્ણનની અશકિતનું અને સ્મરવેગનું કારણ કૃષ્ણની ચેષ્ટાનુ સ્મરણ છે, એમ શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું. હવે સ્મરનો વેગ અનો તેનો હેતુ ભગવત્સ્મરણ તો આવશ્યક જ હોવાથી પહેલાંની માફક આગળ પણ વર્ણન નહિ થઇ શકે, એ શંકાનો પરિહાર કરીને આગળ વર્ણનમાં યુકિત શ્રીશુકદેવજી આ પાંચમા શ્લોકથી કહે છે. અહીં એમ સમજવું કે શ્રીસામ-છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં "સ્મર આકાશથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તેથી જો કે બહુ બેસે તોપણ સ્મરવિના કોઇનુ શ્રવણ ન કરી શકે, મનન ન કરી શકે, વિજ્ઞાન ન કરી શકે, જ્યારે તેઓ સ્મરણ કરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે." વગેરેમાં 'સ્મર' નો વ્યુત્પતિ અર્થ જેમ 'સ્મરણ' થાય તેમ ત્રીજા શ્લોકમાં **स्मरवेगेन** પદમાં 'સ્મર'નો અર્થ 'સ્મરણ'જ થાય છે. કારણ કે ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવદ્ભોગ્ય સુધાના ભોગની યોગ્યતાની સિદ્ધિરૂપ આગળ કહેવાશે, તે પ્રયોજન માટે શ્રીગોપીજનના મુખારવિન્દનો વિષે નિજ અધરસુધાનો સંબંધ પ્રભુએ અવશ્ય કરવાનો જ છે. આ સુધાસંબંધ કેવલ વર્ણનથી જ થઇ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંવલિત નાદના હૃદયમાં પ્રવેશવિના થઇ શકે નહિ. નાદનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય તોપણ પહેલાંની માફક કૃષ્ણની ચેષ્ટાનું સ્મરણ થતાં જ વર્ણન સંભવે નહિ. તેથી નદીના વેગની માફક સ્મરનો વેગ કોઈથી અટકાવી શકાય નહિ તેવો છે, એમ જણાવવાને '**स्मरवेगेन**' પદ મૂક્યું જો એમ ન હોત તો "કૃષ્ણની ચેષ્ટાનુ સ્મરણ કરતાં વર્ણન ન કરી શકયા" એટલાથી જ ચાલી શકત, અને શ્રીશુકદેવજી '**स्मरवेगेन**' પદ જ ન મૂકત આ કારણથી નાદના મુખ્યપણાથી જ નાદનું સ્મરણ, અને નાદના હેતુરૂપે જ પ્રભુનુ સ્મરણ થાય (પ્રધાનપણાથીનહિ, ત્યારે જ સર્વ સિદ્ધ થાય, એમ પ્રભુએ પોતે વિચારીને પહેલાં નાદપ્રધાન હોય એવું નાદનું પ્રાકટય ન કર્યું; પરન્તુ જ્યારે પ્રભુએ ગોપીજનમા વર્ણનની અશકિત જોઈ ત્યારે જ વર્ણન થઇ શકે તે માટે ઉદ્બુદ્ધ પૂર્ણશૃંગારરસરૂપ ઉદ્બોધક, આચ્છાદક, વિક્ષેપશકિતવાળા અને અખિલ અંગવાળા સ્વરૂપનો અનુભવ, જે નાદમાં થાય તેવો નાદ પ્રકટ કરીને, શુદ્ધપુષ્ટિસ્થાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો; અને પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર પણ પ્રકટ કર્યો તેથી જે નાદનો અનુભવ શ્રીગોપીજનને થયો, તેમાં જ સ્વરૂપનો અનુભવ થયો. માત્ર સ્મરણ જ થયું નહિ, પણ સ્વરૂપનો અનુભવ જ થયો, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે

શ્રીગોપીજનને ભગવાનનો વિયોગ છે, અને વ્રજમાં દૂર ગાન કરે છે, તેથી અહીં જે સ્વરૂપનો અનુભવ થયો, તે પણ નાદદ્વારા જ થયો એમ જાણવું આ પ્રકારનો સ્વરૂપાત્મક નાદ પ્રકટ કરીને પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર પ્રકટ કર્યો, ત્યારે જ માત્ર અંશાવતારની માફક સત્વગુણના વ્યવધાન(પડદા)સહિત નહિ, પરન્તુ સાક્ષાત્ સંભોગ શ્રીગોપીજનને વિષે સંભવે, એ યોગ્ય છે. આ પ્રકારે યોગ્યતા સંપાદન કર્યાવિના શ્રીગોપીજનનો ભોગ કરે, તો અત્યાર સુધીની સર્વ ભગવત્કૃતિ પ્રયોજનવિનાની થઈ જાય વૃન્દાનો અંગીકાર કરીને દુષ્ટનું નિવારણ કર્યું, તેમ શ્રીગોપીજનનો અંગીકાર કરીને પ્રભુ કીર્તિદ્વારા આખા વિશ્વનો દોષ દૂર કરશે. તેથી 'આ લીલા નિર્દુષ્ટ છે,' એમ જણાવવાને જ '**गीतकीर्तिः**' એ વિશેષણ આ શ્લોકને છેવટે છે. આ પ્રકારે

સુબોધિનીજી (શ્લોક–૫) :–અહીં વાકયનાં અર્થનું વર્ણન કરવાનું છે; માત્ર રૂપનું વર્ણન કરવાનું નથી. એમ કરવાથી રૂપ, વેણુનાદ અને ક્રીડા એ ત્રણેનું વર્ણન થશે, અને એ ત્રણેના એક બીજાની સાથે સંબંધમાં જે જે પ્રકાર છે. તેનું પણ વર્ણન થશે.[1] આવું વપુ–શરીર ધારણ કરીને વેણુના રન્ધ્ર (છિદ્ર)ને પૂરતાં ભગવાને વૃન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ સંબંધ છે. સ્વરૂપ, ગુણ અને લીલા, એ ત્રણે ક્રમવાર કહ્યા[2] बर्ह એટલે મયૂરપિચ્છ, તે જ શિરનું ભૂષણ જેના શ્રીઅંગનું છે એવા ભગવાન; નૃત્ય કરતા મયૂરનું આ અનુકરણ છે. જ્યારે મોરમાં રસ જાગૃત થાય છે ત્યારે જ મોર નૃત્ય કરે છે, તેથી ભગવાનમાં પણ મયૂરપિચ્છના મુકુટથી રસ જાગૃત થયો છે, એમ સૂચન થાય છે. તેથી વર્ણનની અશકિત યુકત છે, એવો ભાવ છે.[3] ભગવાનનું

અનુભવથી સ્મરણ નિવૃત્ત થઈ ગયું. તેથી અનુભવ જ રહ્યો; અને કાંઈ પણ અડચણવિના નાદનું વર્ણન થઇ શકયુ. તેથી પ્રથમ ચોથા શ્લોકમાં વર્ણનની અશકિત કહી, પાંચમામાં વર્ણનના સાધનોનું નિરૂપણ કર્યું. અને છઠ્ઠામાં વર્ણન કહ્યું. આ પ્રમાણે, પાંચમા શ્લોકમાં વેણુરવના સ્વરૂપનું જ વર્ણન થાય છે, તેથી 'इति वेणुरवम्' એમ આગળ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું અને પહેલાના કૂજન વગેરેથી આ વેણુરવના સ્વરૂપની વિલક્ષણતા જણાવી. પહેલાં તો કૂજનનો નાદ થયો હતો, તેમાં તો શ્રીગોપીજનની વર્ણનની અશક્તિ થાય, એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો; અને તેમાં પ્રભુનો હૃદયમાં અનુભવ મુખ્ય રીતે થયો હતો; નાદનો અનુભવ ગૌણ હતો, તેથી ત્યાં સ્મરોદય પણ થયો હતો. હવે આ બીજા અનુભવરૂપ નાદમાં તો જો કે પ્રભુનો આવિર્ભાવ છે, તોપણ પહેલાંની માફક નાદની ગૌણતા નથી, પણ મુખ્યતા છે. આ પ્રકારે, પ્રથમ નાદથી વિલક્ષણ 'રવ'ના સ્વરૂપનો પરિચય આ બીજા સ્વતંત્ર લેખનુ પ્રયોજન છે.

[1]વિવેચન:–વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ તો પ્રથમ શ્લોકથી જ કહ્યો છે, અને અહીં તો તેનો અનુવાદ છે. તેથી સ્વરુપમાત્ર જ આ શ્લોકનો વાકયાર્થ નથી, પરંતુ શ્રીગોપીજનથી વર્ણનીય સ્વરુપ અને લીલાસહિત વેણુરવ, આ શ્લોકમાં મુખ્ય રીતે વાકયાર્થ છે. વેણુરવ વાકયાર્થ હોવાથી, તેનાથી પ્રતિપાદ્ય સ્વરૂપ વેણુનાદ અને ક્રીડા પણ પ્રતિપાદ્ય થાય એ ત્રણેનુ વર્ણન થાય, અને ત્રણેનાં પરસ્પર સંબંધમાં શું પ્રકાર છે, તેનું પણ વર્ણન થાય. વેણનાદ વાચક છે રૂપ અને ક્રીડા વાચ્ય છે. નાદ અને રૂપક્રીડાનો, આ પ્રકારે વાચ્યવાચક સંબંધ છે, તેથી નાદમાં વાચ્યતાના સંબંધે કરીને રૂપ અને ક્રીડા બન્ને આવી જાય છે. નાદની સાથે રૂપનો અને ક્રીડાનો પણ અહીં અનુભવ થાય છે, એમ કહ્યું. તેથી એ ત્રણે વેણુના આધારે રહે છે, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. [2]આવા શરીરને ધારણ કરીને, એટલે બહાર આવું વપુ–શરીર પ્રકટ કરીને, વેણુના છિન્દ્રોને પૂરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો; એમ શ્લોકનો સંબંધ છે. 'શરીરને બહાર પ્રકટ કર્યું" એથી સ્વરૂપનુ કથન કર્યું, 'વેણુના રન્ધ્રને પુરતાં' એમ કહેવાથી ગુણનુ કથન કર્યું, અને 'વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એમ કહેવાથી ક્રીડાનું કથન કર્યું. આગળ વેણુનું છ પ્રકારે વર્ણન થશે, તે છએ ગુણ વેણુના જ જાણવા.

[3]बर्हापीडम्–'बर्ह'નો અર્થ મયૂરપિચ્છ થાય છે, તે મયૂરપિચ્છ 'आपीड' એટલે શિરનું-ભૂષણ જેના શ્રીઅંગનું છે, એવા સુધાપોષક શ્રીઅંગને ધારણ કર્યું. મયૂરમાં રસનો ઉદ્‌બોધ થાય, ત્યારે જ તે નૃત્ય કરે છે. તેથી ભગવાનનો પણ રસ જાગૃત થયો છે, એમ 'મયૂરપિચ્છ' પદથી સૂચિત થાય છે. મુકુટધારણ શોભાદાયક છે, તેથી ભૂષણને માટે તે ધારણ કર્યું છે, અને આ મુકુટધારણમાં નૃત્ય કરતા મયૂરનું અનુકરણ છે, તેથી ઉદ્‌બુદ્ધપૂર્ણરસાત્મતાનું પણ સૂચન તેના ધારણથી થાય છે. આવા સ્વરુપનું સ્મરણ માત્ર જ થાય અને સર્વાંશે અનુભવ ન થાય, તો એ અનુભવની ઇચ્છાને લીધે શ્રીગોપીજનને વર્ણનની શકિત ન રહે, તે યુકત જ છે.

શ્રીઅંગ નટના જેવું છે, અને વરના જેવું છે. રસ બે પ્રકારનો છે–ધર્મસહિત અને કેવલ ધર્મસહિત રસ સંભોગમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને કેવલ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનનું શ્રીઅંગ બન્ને પ્રકારનું છે, માટે 'નટવત્' અને 'વરવત્'એમ બન્ને કહ્યું 'વર' નૂતનનો ભોગ કરનાર છે. ભગવાન્ તો હૃદયમાં પણ રહે છે, પણ તેટલાથી જ જ્ઞાનીઓની માફક વ્રજસ્ત્રીઓને સુખ થતું નથી, તે જણાવવાને માટે વપુનું ભરણ એટલે 'શ્રીઅંગ ધારણ કર્યું',' એમ નિરૂપણ કર્યું છે. [5]પોતેજ

[4]**નટવરવપુઃ**-આ શ્રીઅંગ પણ નટવત્ અને વરવત્, એમ બે પ્રકારે છે. કારણ કે રસ પણ બે પ્રકારનો છે–૧. કેવલ; ૨ ધર્મસહિત. ઉદ્દીપન વગેરે સામગ્રીવિનાનો જે રસ તે કેવલ–વિપ્રયોગ–શૃંગારરસ, જે વિપ્રલંભશૃંગાર પણ કહેવાય છે, તે નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં નટ હસ્તના અભિનયથી પુષ્પ વગેરે સામગ્રીનું પ્રદર્શન કરાવે છે, તેથી જો કે ત્યાં પુષ્પ વગેરે સામગ્રી નથી, તોપણ માત્ર અભિનયથી કેવલરસ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ વિપ્રયોગશૃંગારરસ પુષ્પ વગેરે સામગ્રીરહિત છે, તેથી કેવલ કહેવાય છે. અને સંયોગશૃંગારરસ તો ઉદ્દીપન વગેરે સામગ્રીસહિત છે, તેથી ધર્મસહિત કહેવાય છે. જો કે ભગવાન્માં તો વિપ્રલંભરસ પણ અલૌકિક છે, અને જેની ભાવના કરવામાં આવે છે એવી માનસી સામગ્રી પણ સત્ય જ છે, તો પણ તે સામગ્રીનો પ્રકટ પ્રાદુર્ભાવ નથી તેથી જ તે રસ કેવલ કહેવાય છે લૌકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે, પણ પુરુષ પોતે કાંઈ રસરૂપ નથી, પરન્તુ અલૌકિકમાં તો ભગવાન પોતે '**रसो वै सः**' નિશ્ચયે રસરૂપ તે છે' તેથી સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે; કારણ કે 'નટવત્' અને 'વરવત' એમ કહ્યું વર એટલે હંમેશાં નૂતન, અનન્યભુક્ત, અનુચ્છિષ્ટ પદાર્થનો ભોક્તા છે. માટે જ એક જ સમયે ભગવાનનું શ્રીઅંગ સંયોગ અને વિપ્રયોગ બન્ને રૂપ છે, એ શ્રુતિ સિદ્ધ છે; યુક્તિ ગોચર નથી. તોપણ અહીં વનમાંના ભક્તો પ્રભુની સાથે હોવાથી સંયોગાવસ્થા અને વ્રજમાંના ભક્તોને વિપ્રયોગ હોવાથી વિપ્રયોગાવસ્થા પણ ઘટી શકે છે. તેથી યુક્તિનો પણ વિરોધ રહેતો નથી. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે; ભગવાનનો અને ભગવાનના શ્રીઅંગનો પણ અભેદ છે; તેથી ભગવદ્વપુ પણ બન્ને પ્રકારના શૃંગારરસરૂપ છે.

[5]**बिभ्रत्**-ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી હૃદયમાં ભગવાનની સ્થિતિમાત્રથી પણ જ્ઞાનની માફક જ શ્રીગોપીજનનું સુખ હશે એ શંકાનું નિવારણ કરવાને '**वपु**' એટલે 'શ્રીઅંગ' બહાર પ્રકટ કર્યું" એમ કહ્યું. સ્વરૂપથીજ જુદું વપુ અથવા શરીર છેજ નહિ. તેથી '**वपुर्बिभ्रत्**' પદવડે શરીર પ્રકટ કરવાનુંકહ્યું તે અસંગત છે, એ જ્ઞાનમાર્ગીય શંકાનુંપણસમાધાનથઈ ગયું જ્ઞાનીનેહૃદયમાંજ સુખ થાય છે; શ્રીગોપીજનને માટે તો સ્વરૂપનું શરીરરૂપે પ્રાકટ્ય પણ કરે છે. પહેલાં કહી ગયા કે ભગવાનનું શ્રીઅંગ ઉદ્બુદ્ધ(જાગૃત) બે પ્રકારના રસવાળું છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે રસ ભાવાત્મક છે, અને પોતાની પ્રિયાસિવાય બીજામાં તે ભાવાત્મકરસનું પ્રાકટ્ય જ થતું નથી, તેથી જો કે રસ આકૃતિરહિત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તોપણ જ્યારે શ્રીઅંગ ધરે છે ત્યારે નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહાર પણ કરે છે તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપનું બહાર પ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો જો કે શબ્દરૂપે વેદ અમૂર્ત (મૂર્તિ વિનાના)છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ '**वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे**' એ વાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, સ્વર્ગમાં વેદ મૂર્તિ ધારણ કરીને રહ્યા છે, તેમ અમૂર્ત પણ બ્રહ્મ સાકાર જ છે, તેથી નિત્ય રસાત્મક શ્રીઅંગનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં કર્યું જ્ઞાનીની માફક હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો કેવલ મનથી જ ભોગ થાય; બહાર પ્રાકટ્યમાં તો સર્વ ઇન્દ્રિયથી ભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાની કરતાં ભક્તના ભોગમાં પણ આ પ્રકારની વિશેષતા હોવાથી જો કે ભગવાન ચક્ષુ વગેરેના વિષય નથી, તોપણ જો પ્રિય પદાર્થમાત્ર મનનો જ વિષય રહે

[illegible] છે એમ નથી. જેમના બે કર્ણની અન્દર કર્ણિકાર નામનાં પુષ્પ ધારણ કર્યાં છે. કર્ણિકાર [illegible] શૃંગારનો ઉદ્દબોધન કરનાર છે. શૃંગાર તો સંયોગ અને વિપ્રયોગના ભેદથી બે પ્રકારનો છે.

[illegible] સુખને બદલે દુઃખ થાય છે તેથી, અને પ્રિય પદાર્થ માત્ર મનનોજ વિષય રહે, તો તે દુઃખ- [illegible] છે. એ બે બાબત સહૃદય મનુષ્યના અનુભવથી સિદ્ધ છે તેથી, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ભોગ કરવાની [illegible] ભક્તને માટે નિજ સ્વરૂપનું શ્રીઅંગરૂપે બહાર પ્રાકટ્ય પણ કરીને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ [illegible] ભગવાન જ શ્રીઅંગ, એમ જ્ઞાનમાર્ગની રીતે સમજવું નહિ, પરંતુ ભક્તને સુખ આપવા [illegible] ભગવાને જ આધેય રસથી જુદું આધાર શ્રીઅંગનું બહાર પ્રાકટ્ય પણ કર્યું, ભક્તિ- [illegible]ની રીતે અહીં સમજવું

બિભ્રત્નું શ્રીગુસાંઇજીકૃત બીજું વ્યાખ્યાન :–

શ્રીઅંગ બહાર પ્રકટ કરવાનું બીજું પણ તાત્પર્ય છે. જેમ પાત્રમાં રહેલા રસનું પાન કરવાને મનુષ્ય તે પાત્રને પોતાના હાથમાં ધરે છે, તેમ સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીગોપીજનને કરાવવાને પ્રભુ આવું શ્રીઅંગ પ્રકટ કરે છે, એમ જણાય છે. આવા મયૂરપિચ્છમુકુટ ધારણ કરેલ સ્વરૂપ બહાર પ્રકટ કરીને, સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન શ્રીગોજનને કરાવવાને, પ્રભુ તત્પર થયા છે, એમ જણાવવાને શ્રીશુકદેવજીએ 'નટવરવપુ ધારણ કર્યું' એમ કહ્યું. પાત્ર ધરવારૂપ કારણથી રસાનન્દરૂપી કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેમ અહીં શ્રીઅંગના પ્રાકટ્યરૂપ કારણથી ભક્તને રસદાન- રૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી બિભ્રત્' પદનો અર્થ કામરસદાનના કારણરૂપ ધર્મસમાન હોવાથી 'પ્રકટ કરવું' એમ થાય છે. દૃષ્ટાંતમાં જેમ પાત્ર (પડીઓ વગેરે) તેમ દાર્ષ્ટાંતિકમાં ધર્મિ- સ્વરૂપ ભગવાન; દૃષ્ટાંતમાં જેમ પડીઆમાં રહેલો રસ તેમ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં શ્રીગોપીજનમાં સ્થાપન કરવાનો ભાવાત્મક ભગવદ્રૂપ આનન્દ. એ આનન્દનું નિરૂપણ આગળ વ્યાખ્યાનમાં ગૂઢ સ્રી- ભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે' એ વાક્યથી થશે. દૃષ્ટાંતમાં જેમ ભરવું તથા ધરવું તેમ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ શ્રીઅંગનું બહાર પ્રાકટ્ય. દૃષ્ટાંતમાં 'બિભ્રત્' પદનાં 'ભરણ'નો અર્થ 'ધારણ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે; પરંતુ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં તો 'ભરણ'નો અર્થ 'પ્રાકટ્ય' હોવાથી 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે, સ્વરૂપ જ કર્તા અને સ્વરૂપ જ કર્મ પણ થાય છે. પ્રથમ પણ પ્રાકટ્ય તો હતું જ, પરન્તુ તે માત્ર હૃદયમાંજ હતું, તેથી વર્ણનની શક્તિ નહી હતી, પરન્તુ હવે તો સર્વ ઇન્દ્રિયમાં, પ્રાણમાં, અંતઃકરણમાં અને જીવમાં પણ પ્રાકટ્ય છે, તેથી 'બિભ્રત્' પદથી જ આગળ વર્ણન કવાની શક્તિનું સૂચન થઈ જાય છે.

શ્રીગુસાંઇજીકૃત પ્રકારાન્તરે વાક્યાન્વય :—

અહીં સુધીના વ્યાખ્યાનથી નટની માફક અને વરની માફક શ્રીઅંગને પ્રકટ કરીને ભગવાને વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાન જુદા અને શ્રીઅંગ જુદું એમ ભાસ થાય છે. આવો ભાસ પણ નિવૃત્ત(દૂર) કરવાને નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ જ વાક્યનો અન્વય અથવા સંબંધ સમજવો. 'નટવત્ અને વરવત્ શ્રીઅંગ જેમનું છે એવા ભગવાન', એમ કહેવાથી શ્રીઅંગનું સ્વરૂપથી જુદાપણું જણાય, તે દૂર કરવાને 'વપુરૂપ' કહ્યું. આધેયરૂપ પ્રભુજ ભક્તને માટે આધારરૂપ થયા; અર્થાત્ નટવરવત્ વપુ જેમનું, એવા ભગવાને નહિ, પરંતુ નટવર વપુરૂપે જ–નટવરરૂપ વપુ સ્વરૂપે જ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ પ્રાપ્ત થતાં સ્વરૂપના અને વપુના ભેદનો આભાસ પણ દૂર થઈ ગયો. મયૂરપિચ્છમુકુટને, કર્ણિકાર પુષ્પને, વસ્ત્રને અને માલાને ધારણ કરતા નટવરવપુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સંબંધ યોજવાથી, એ ચાર પદ 'ધારણ કર્યું' નાં કર્મ થયાં, અને તેના વિશેષ્ય તરીકે 'નટવરવપુ' પદ થયું.

બે કર્ણ તે બન્નેને પ્રતિપાદન કરનાર છે. તે બન્નેને કર્ણિકાર પુષ્પનો સંબંધ થવાથી પહેલાં નિરૂપણ કરેલો રસ ઉચ્છલિત થઈ જાય છે. (ઉભરાઈ જાય છે)[૬] આવો રસ તો જો તે ગુપ્ત હોય તો જ તે રસ કહેવાય, તેથી (તે રસને ઢાંકવાને) પીતાંબરનું વર્ણન કરે છે. તે સુવર્ણના જેવું પીળું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે રસ જાગૃત થતાં ગોપિકાઓ વસ્ત્રને ગણકારે નહિ. તેથી વ્યામોહ કરનાર સુવર્ણની તુલનાનું વસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું. સુવર્ણના જેવું પીળું વસ્ત્ર તે જ માયા.[૭]

---

[૬]**कर्णयोः कर्णिकारम्**–બે કર્ણને વિષે કર્ણિકાર પુષ્પ જેને છે તેવું નટવરવપુ, અથવા બે કર્ણને વિષે કર્ણિકાર પુષ્પને ધારણ કરતું નટવરવપુ, અથવા ધારણ કરતા ભગવાન. પ્રથમ પક્ષમાં સપ્તમીઅલુક્તત્પુરૂષ સમાસ થયો. કર્ણિકાર પુષ્પ શૃંગારરસનું ઉદ્‌બોધક છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ શૃંગારરસ બે પ્રકારના છે. પ્રભુના બે કર્ણ તે બન્ને રસનું પ્રતિપાદન કરે છે. યોગમાં પ્રિયાના તે તે જુદા જુદા વચનના શ્રવણથી, અને વિપ્રયોગમાં પ્રિયાએ કરેલા ગુણના શ્રવણથી, એમ બન્ને કર્ણ બન્ને પ્રકારના શૃંગારરસના અનુભવ કરાવનાર છે આ બન્ને શૃંગારરસ પ્રતિપાદક કર્ણને કર્ણિકારનો સંબંધ થાય છે, તેથી રસ ઉચ્છલિત થાય છે. કર્ણને વિષે શૃંગારરસ ઉદ્‌બોધન કરનાર કર્ણિકારને મૂકવાથી રસના ઉદ્‌બોધથી સ્વરૂપાત્મક રસ ભગવાનમાં ઉચ્છલિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં જ અવયવવિકાર વગેરે પણ સંપન્ન થાય છે.

[૭]**बिभ्रद् वासः कनककपिशम्**–એવા સાકાર નટ અને વરરૂપ, શ્રીઅંગ ધારણ કરનાર અવયવવિકાર વગેરેવાળો આલંબનરૂપ રસ ગુપ્ત હોય તો જ તે રસ રહેવાય છે. જો પ્રકટ થાય તો તેનું રસ પણું જતું રહે છે. કટાક્ષ વગેરે અનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તો પણ બાધ નહિ; પરન્તુ આ તો આલંબનરૂપ જ રસ છે, અને આ આલંબન રસ પ્રકટ થઇ જાય તો રસાભાસ થઇને રસપોષક માત્ર થાય; પરંતુ રસપણું તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ તેથી (આલંબનનું ગુપ્તત્વ, રસનું રસત્વ સાચવી રાખે છે; તેથી કનકના જેવું પીળું પીતાંબર ધર્યું છે રસના આવશ્યક આચ્છાદાન (ઢંકણ)ને માટે આ કેસરિ વસ્ત્ર કટિપરનું વસ્ત્ર સમજવું. રસ જાગૃત થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય, તો તે પ્રસંગે સર્વે શ્રીગોપીજનો પ્રભુના વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને કનકના કેસરિ કહીને, કનકના જેવું વ્યમોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્‌બોધ થયો, એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો અમુક સમયે તેમ થયું પણ હતું તેથી હાલ પણ રસત્વ સાચવી રાખનાર વસ્ત્રને ન ગણીને, શ્રીગોપીજન તેજ પ્રકટ રસાભાસ આલંબનનું વર્ણન કરે; પરંતુ બે શ્લોકવડે સંયોગ અને વિપ્રયોગરસનું વર્ણન કરે નહિ. તેમ ન થાય તેથી પ્રભુએ કટિપર રહેલા કનકતુલ્ય કેસરિ પીતાંબરથી શ્રીગોપીજનોને વ્યામોહ કર્યો રસના ઉદ્‌બોધે કરીને જ, અત્યંત આર્તિથી ભગવાનના પીતાંબરની પણ અવગણના કરીને, શ્રીગોપીજન શ્રીઅંગનું સારી રીતે અવલોકન કરી લે, તો રસ પ્રકટ થઇ જવાથી રસાભાસ થાય. તેથી રસને ગુપ્ત રાખવાને પ્રભુએ કનક જેવું પીળું કેસરિ વ્યામોહક પીતાંબર ધર્યું. અહીં વસ્ત્રની કનક જેવી પીળાશ માયા છે, તે પાંચરાત્રસિદ્ધાન્તમાં કહેલી તે જ છે. કનકનું–ધનનું મોહ ઉત્પન્ન કરવાપણું શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તેથી કેસરિ રંગ પણ મોહજનક છે, એમ સૂચન કર્યું. 'શ્રીગોપીજન શ્રીઅંગનું અવલોકન કરી શક્યાં નહિ' એમ કહી ભગવત્ સાક્ષાત્કારમાં પડદા–ટેરારૂપ માયા સ્થિતિ કરે છે, એમ સમજવું. ટેરાની માફક પીતાંબર ભગવત્ સ્વરૂપના એક ભાગ કટિમાત્રનું આચ્છાદાન કરે છે, તેથી પીતાંબરનું માયાપણું સિદ્ધ થાય છે. પીતાંબરની પીળાશ રસને આચ્છાદાન કરનાર માયા છે, તેથી વસ્ત્રના આકારનું પણ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ, તો વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા રસનું ઉદ્‌ઘાટન શ્રીગોપીજન કેવી રીતે કરી શકે? નહિઃ કારણ કટિવસ્ત્ર પીતાંબરના અનુભવમાં ભગવદિચ્છાથી એવો કોઇક અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયો, કે

જેથી ત્યાં વસ્ત્રનો આકાર પણ સારી રીતે જણાતો નથી, તો તે વસ્ત્રથી આચ્છાદન થયેલો (ઢંકાયેલો) રસ કેવી રીતે ઉઘાડો થઈ શકે ? તેના ઉપર પણ બીજુ આચ્છાદન છે; તે કીર્તિમયી વનમાલા અને વૈજયન્તીમાલા ધારણ કરેલી છે, એ પદથી કહે છે. વૈજયન્તી એટલે નિશ્ચયપૂર્વક સર્વ જયને પ્રકાશ કરનારી માલા આ પ્રકારે, એ રસ, તે બન્નેનો ઉદ્બોધ, તેમનું આચ્છાદક (ઢાંકણુ) વસ્ત્ર, તેનું વિક્ષેપક (ક્ષેપ કરનાર), એનું ભગવાનના રૂપને વિષે નિરૂપણ કર્યું.[૮]

નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ 'रन्ध्रान् वेणोः' વગેરેથી કરે છે વેણુનાં છિદ્રો સાત છે. સુધા ત્રણ પ્રકારની છે. દેવભોગ્યા, ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા (સર્વથી અભોગ્યા) ચાલતા પ્રસંગમાં સુધા તો આ ત્રણે સુધામાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેનો હેતુ એ છે કે લોભરૂપ અધરને વિષે તે સ્થાપન કરેલી છે તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ ઉચ્છિષ્ટ વડે થઈ શકતો નથી, માટે તેનું પાન કર્ણથી જ થઈ શકે છે; તે સર્વને ભગવદીય બનાવે છે; તે પ્રકટ-દ્રવીભૂત આનન્દરૂપ છે; બ્રહ્માનન્દ કરતાં પણ અધિક છે; અને તે આનન્દના સારરૂપ છે; તેથી કોઈપણ પ્રકારે પોતાની મેળે એ સાધનરૂપ થતી નથી. માટે નાદબ્રહ્મને વિષે તેને યોજવાને નાદના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં વેણુમાં તેનાં છિદ્રોમાં તે મૂર્તિ(સ્વરૂપ)વિનાની હોવાથી તેને પૂરી આપી. તે સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત-સ્પર્શ કરતી નથી, તેથી 'वेणोः' એમ જુદું પદ મૂક્યું છે; સમાસ કર્યો નથી. વેણુની મધ્યમાં પણ તે નથી, તેથી જ્યારે નાદ દ્વારા જાય છે ત્યારે એ નાદની સાથે સંબંધી થઈને જાય છે. પછી કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને વર્ણન કરતી વખતે મુખની અન્દર આવીને મુખને પણ સ્વભોગને યોગ્ય કરે છે. જ્યાંસુધી રસના પૂરથી તે અંશ અન્દર પ્રવેશ કરતો નથી ત્યાંસુધી પણ સાક્ષાત તેના ભોગની યોગ્યતા થતી નથી, એટલા માટે જ વર્ણન. તેના – રસના પ્રવેશ થવાથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી થોડો રસ ગોપોમાં પ્રવેશ કરે છે અને ભોગ્યગોપી-(સિ)વાયના સર્વમાં પણ થોડો રસ પ્રવેશ કરે છે. તેથી જ ભક્તિની પછી નિરોધનું નિરૂપણ કરેલુ છે. લીલાસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયલાનો ભોગ આટલે સુધી જ છે, ત્યાર પછી તેમને મોક્ષ આપવામાં આવે છે, અને તેમને પોતાના આશ્રય પ્રાપ્ત કરાવવારૂપ પૂર્વસ્થિતિ તેમની ભગવાન

જેથી પીતાંબરની અન્દર રહેલાં આલંબન વગેરેનો વિચારમાત્ર પણ શ્રીગોપીજનથી થઇ શક્યો નહિ, એમ 'સુવર્ણના જેવું પીળું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે' એ પદનો નિર્ગલિત (નિચોડ) અર્થ છે.

૮. **वैजयन्तीञ्च मालाम्** પીતાંબરથી પણ વધારે આચ્છાદન કરનાર વૈજયન્તી માલા છે. વિક્ષેપ પણ પદાર્થના ખરા જ્ઞાનનુ આચ્છાદન કરનાર છે, તેથી અહીં પીતાંબરથી વધારે આચ્છાદન કરનાર વિક્ષેપરૂપ માલા કહી જો એમ ન હોય તો "અને રૂપમાં વિક્ષેપકનુ પણ નિરૂપણ કર્યું" એમ આગળ કથન છે, તે સંભવે નહિ આ વિક્ષેપકપણું હમણાં જ ભગવત્સ્વરૂપમાં જ પ્રકટ થશે. વૈજયન્તી કીર્તિવાળી માલા છે 'वै' એટલે નિશ્ચય, 'जयन्ती' એટલે જયકર્ત્રી. અર્થાત્ સર્વ જય પ્રકાશિકા એ માલા છે. પ્રભુ સાક્ષાત્ મન્મથના મન્મથ છે. પ્રભુનું સ્વરુપલાવણ્ય, આધિદૈવિક મન્મથનો પણ પરાજય કરે છે, અને નયન, કમલ, વગેરેનો પરાજય કરે છે. આ પ્રકારે વૈજયન્તી સર્વ જય પ્રકાશિકા છે. મૂલમાં 'માલા' પદ છે, તેથી 'વનમાલા' પણ ધારણ કરી છે, એમ જાણવું. અર્થાત્ વૈજયન્તી અને વનમાલા ધારણ કરતું નટવર સ્વરૂપ અથવા ભગવાન જ, એમ અર્થ થાય છે. અહીં વૈજયન્તી માલા નવરત્નમયી રત્નજડિત નથી, પરન્તુ પુષ્પમયી જ છે 'आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता' એ પ્રકારે વૈજયન્તી પુષ્પમયી છે, તે ઉત્તરાર્ધમાં બલદેવજીની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં 'वैजयन्ती दुमालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम्' એ પ્રકારે મૂલમાં અને શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ સ્પષ્ટ છે, તેથી પુષ્પમયી વૈજયન્તીમાલા સ્વીકારતાં કોઈપણ વિરોધ રહેતો નથી

કરી આપે છે. જો એમ ન કરે તો તેમની સૃષ્ટિ વ્યર્થ થઇ જાય. બ્રહ્માનન્દભાવ થાય, અને તેમાં પણ આધિદૈવિકરૂપ સિદ્ધથાય, ત્યારે લક્ષ્મીની માફક આ મુખ્ય રસ સંભવે છે. અને લક્ષ્મીના અંશોને ક્રમથી આ રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી નિરોધ જ એવો છે કે જેનું ફલ મોટું છે. એથી અહીં પ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાને ભોગ કર્યા પછી જ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, તેથી અહીં શ્રીશુકદેવજી પણ મુખ્ય રીતે સ્ત્રીઓનું જ વર્ણન કરે છે. અગ્નિકુમારો પણ તેથી જ સ્ત્રીરૂપ થયા. પુરૂષોત્તમ કાંઈ બીજા પુરૂષથી ભોગવી શકાતા નથી, અને પોતે પણ પોતાને ભોગ્ય થતા નથી, પરન્તુ 'જ્ઞાન થયા પછી પાન કરવામાં મહાન્ રસ પ્રાપ્ત થાય છે' તેથી ભગવાને આગળ (ઉદ્ધવજી દ્વારા) જ્ઞાનના ઉપદેશનો નિર્બંન્ધ કરેલો છે. અથવા તો મુખ્યની પ્રાપ્તિને માટે કરેલો છે અને દુઃખ દુર કરવાને માટે કરેલો છે. તેથી જ આગળ આધિદૈવિકી સ્ત્રી (કાત્યાયની)ની પ્રાર્થના કરશે. તેથી રૂપથી વશ કરીને અધરામૃતનું પાન કરાવવું, તે સ્વચ્છન્દતાને સિદ્ધ કરી આપે છે.[૯] 'गोपवृन्दैः' પદથી સ્વચ્છન્દતા કહે છે—

૯. વેણુના સાત છિદ્રોને અધરસુધાથી પૂરે છેઃ-રૂપ અને ક્રીડાની સાથે વેણુનાદ વાક્યાર્થ હોવાથી અહીં સુધી વશ કરનાર રૂપલીલાત્મક વેણુનાદનું પ્રતિપાદન કરીને, મયૂરપિચ્છમુકુટ'થી રૂપમાં જ સંયોગ, વિપ્રયોગ રસનો ઉદ્બોધ, રસનું આચ્છાદક. અને રસનું વિક્ષેપક, એમ પાંચનું નિરૂપણ કર્યું હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'रन्ध्रान् वेणोः' વિગેરેથી નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ શ્રીશુકદેવજી કરે છે વેણુના છિદ્ર સાત છે, તેથી તે છ ગુણોની સાથે ધર્મીનો અનુભવ કરાવનાર છે, તેથી વેણુનાદને વિષે છ ગુણો સહિત ધર્મિસ્વરૂપના સ્થાપનનું પણ જ્ઞાન થાય છે. ચાલતા પ્રસંગમાં અધરસુધા કે જે દેવભોગ્યા, ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા સર્વથી અભોગ્યા છે,એ ત્રણે પ્રકારમાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ 'સર્વાભોગ્યા' છે, એમ પ્રતિપાદન કરવાને સુધા ત્રણ પ્રકારની કહી. મૂલમાં 'सुधया' પદ એકવચનમાં છે, તેથી બીજી બે સુધાનું સ્વરૂપ પણ પ્રસંગવશાત નિરૂપણ કરવું જ જોઇએ. 'દેવ' શબ્દ दिवुक्रीडायाम्માંથી નીકળ્યો છે, તેથી જે ક્રીડા કરે તે દેવ; અને તે દેવોએ ભોગ કરવા યોગ્ય સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા અર્થાત્ સચ્ચિદાદિને વિષે સ્થાપન કરેલી મુખ્ય અંશભૂત, ધર્મભૂત જે સુધા અથવા દિવ્ય સ્ત્રી વગેરેમાં રહેલી, તે દેવભોગ્યા સુધા. મુખ્ય લીલામાં ભગવાનથી ભોગ કરવાયોગ્ય જે સુધા, અર્થાત સંયોગસ્વરૂપભૂત જે સંયોગાનંદરૂપ સુધા તે ભગવદ્ભોગ્યા. અને મુખદ્વારા સર્વથી ભોગ ન થઈ શકે અને જે કર્ણદ્વારા પાન થઈ શકે તે વિપ્રયોગાત્મકસ્વરૂપભૂત જે વિપ્રયોગાનન્દ તે સર્વથી અભોગ્યા સુધા. આ ત્રણ સુધા લોભરૂપ હોઠને વિષે સ્થાપન કરેલી છે, તેથી અધર (હોઠ) યથાયોગ્ય સુધાનું દાન વિવેક કરીને કરે છે, તેથી સુધાના ત્રણ પ્રકાર યુક્ત છે. મુખદ્વારા તે સુધાનો ભોગ થઇ શકતો નથી તેનું કારણ એ છે કે, સર્વથી અભોગ્યા અધરસુધાનો સાક્ષાત અનુભવ ઉચ્છિષ્ટરૂપે સંભવતો નથી, પણ કર્ણદ્વારા જ હૃદયમાં વિપ્રયોગ સ્વરૂપનો પ્રથમ અનુભવ થાય છે, પછી વર્ણન કરતી વખતે મુખદ્વારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે, એવી રસમર્યાદા છે. વર્ણન સમયે સ્વરૂપનું નિર્ગમન મુખમાં થતું હોવાથી અને મુખ ઉચ્છિષ્ટ છે તેથી એવા ઉચ્છિષ્ટ મુખથી તે અધરસુધાનો સાક્ષાત અનુભવ સંભવતો નથી. જો કે બીજાના મુખમાંથી નીકળેલા સ્વરૂપનું શ્રવણ થાય છે તોપણ તે મુખ તો અનુભવમાં જે કરણ (સાધન) છે, તે તો પરંપરાથીજ છે. અનુભવમાં સાક્ષાત સાધન તો પોતાના કર્ણ જ છે, તેથી પરંપરાથી રસનો અનુભવ ન કહેતાં અહીં સાક્ષાત અનુભવ કહ્યો, આથી તે સર્વાભોગ્યા વિપ્રયોગરસાત્મક

ગોપોનાં ટોળાંઓની સાથે વૃન્દારુપી સ્ત્રીના અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. સર્વ કાર્ય કરીને સ્વચ્છંદતા સંપાદન કરી આપી. જગતમાં ભકિતનુ સ્થાપન તો કર્યું નહિ, તો કૃતકૃત્યતા કેવી રીતે થઈ?

સુધા માત્ર કર્ણથી જ પાન કરવા યોગ્ય છે. તે સુધાનું પાન જો મુખદ્વારા થઇ શકે તો તે સુધા સંયોગાત્મક થઈ જાય, તેથી શ્રોત (કાનથી) પ્રેયજ કહેતાં 'पत्र' પદ કહ્યું અથવા ભગવાને કરેલા ભોગવિના તે અધરસુધાનો સાક્ષાત્ અનુભવ જ સંભવતો નથી, અને તેથી ફલપ્રકરણમાં ભકતમાં રહેલી સુધાનું પાન ભગવાન્ પ્રથમ કરશે, અને ત્યાર પછી રસના આધિકયને લઈને પુંભાવ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તો સાક્ષાત્ ઉચ્છિષ્ટે ભગવત્સુધાનો ભોગ કરશે સાક્ષાત ઉચ્છિષ્ટે ભકતે કરેલો ભગવત્ સુધાભોગ તો ભગવાને કરેલા ભકતનિષ્ઠ સુધાભોગથી પહેલાં સંભવતો નથી, તેથી તે સર્વા-ભોગ્ય સુધા કર્ણથી પાન કરી શકાય છે. કારણ કે આ પ્રકરણ કાંઈ ફલપ્રકરણ નથી, પરન્તુ કેવલ પ્રમેયપ્રકરણ છે. તેથી આ પ્રકરણમાં વ્રજભકતો કાંઈ ભગવાનની નિકટ રહેલા નથી અને તેથી અહીં તો તે ભકતોને જે અધરસુધાની પ્રાપ્તિ છે તે વેણુદ્વારા જ છે. અને તેથી આ સર્વથી અભોગ્ય અધરસુધા પણ કેવલ કર્ણથી જ પાન કરી શકાય છે. સુધા વેણુનાદના સંબંધવાળી છે, અને નાદમાત્ર શ્રોતથી જ ગ્રહણ થઇ શકે છે, તેથી વેણુનાદ સંબંધી સુધાનું પણ શ્રોત્રમાત્રથી જ પાન થાય છે, આથી એમ સિદ્ધ થયું કે જો કે સંયોગાવસ્થામાં તો અધર સુધાનું સાક્ષાત્પાન થઈ શકે છે, પણ વિપ્રયોગ અવસ્થામાં તો તેનું પાન કર્ણથી જ થાય છે. વળી ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીશરીર જેમને પ્રાપ્ત થયાં છે, એવા ભકતો જ આ સુધાનો સાક્ષાતભોગ કરી શકે છે, બીજાઓ-નદી, સરોવર, લતા, વૃક્ષ, હરિણીઓ, ગોપો અને મેઘ વગેરેને તો એવું ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીશરીર જ નહિ હોવાથી વેણુનાદદ્વારા શ્રોત્રમાત્રથી જ તેમને પાન થાય છે, તેથી આ સુધા સર્વને શ્રોત્રથી જ પાનયોગ્ય છે. આમ સર્વને સાક્ષાત્પાન નહિ હોવાથી ઉપર ત્રણ સુધાના નિરૂપણના પ્રસંગમાં સર્વથી અભોગ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું હતું તેનું સમર્થન કર્યું. એ સુધા સર્વને ભગવદીય કરી દે છે. સર્વાભોગ્યા અને દેવભોગ્યા પણ. સુધા-ભોગ્ય દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેને અને દેવને યથાક્રમ ભગવદીયત્વ સંપાદન કરી આપે છે. તે અધરસુધા આનંદ જ છે, આનન્દરૂપ જ છે. સર્વ અંશે તેનો સંબંધ થાય તેને માટે તે સુધાનું સર્વાંશે પ્રાકટય દ્રવીભૂતપણાથી થાય છે તે વિરલ અવયવવાળી હોય છે, બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક હોય છે આનન્દ જે ભગવાન છે તે આનન્દની સારભૂત છે. અથવા તો તે સુધા આનન્દમાં એટલે હાલની વિપ્રયોગ અવસ્થામાં જ પ્રકટે છે. 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्द-मयः' વગેરે ઘણી શ્રુતિઓમાં પુરુષોત્તમ આનન્દરુપ અને આનન્દમય છે એમ નિરુપણ કર્યું છે. તેમાં આમ વિવેક કરવાનો છે-સંયોગાવસ્થામાં પુરુષોત્તમ સર્વ સામગ્રીસહિત હોવાથી, અને સર્વ સામગ્રી પણ આનન્દરુપ હોવાથી ભગવાન્ આનન્દમય છે; પરન્તુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં સર્વ સામગ્રી ભગવાનથી અભેદરૂપે રહેલી હોવાથી, પુરુષોત્તમ આનન્દરુપ છે, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે હાલમાં વ્રજમાં રહેલાં ગોપીજન ભગવાનનાં વિયોગવાળાં હોવાથી, વિપ્રયોગાત્મક રસાત્મક ભગવાન 'આનન્દ' પદ વાચ્ય છે, તે આનન્દને વિષે જ તે સુધા પ્રકટ થઈ છે. વ્રજમાં રહેલી ગોપિકાઓ દૂર રહેલી હોવાથી, તે પ્રકટ સુધા માત્ર નાદદ્વારા જ પાન થઈ શકે એવી છે, એનું સાક્ષાત્પાન થઈ શકતું જ નથી. આથી તે સુધા દ્રવીભૂત વિરલ અવયવવાળી છે; આનન્દરુપ ભગવાનના અવ-યવના સંબંધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ સારભૂત છે. તે સુધા કોઈપણ પ્રકારે સાધનરુપ થતી નથી તેથી નાદબ્રહ્મમાં તે સુધાને યોજવાને નાદના ઉત્પત્તિનું સ્થાન જે વેણુ અને તેના પણ રંધ્રમાં તેને પૂરી. તે સુધાની સ્થિતિ લોભરુપ અધરમાં હોવાથી કોઈ પણ સ્થળે તે સુધા સ્વતઃ જતી જ નથી.

તો કહે છે કે પોતાના ચરણનું રમણ ત્યાં છે. (ભક્તિ સ્થાપન કરી છે. કારણ કે ભક્તિરૂપ ચરણનું રમણ ત્યાં છે) ધર્મનું સ્થાપન કર્યું, તે ગોપને સાથે લઈને એ પદથી કહે છે. બાકી

તેથી ભગવાને તે સુધાને વેણુના છિદ્રમાં યોજી. 'वेणुं वादयन्' એટલું જ કહ્યું હોત તો ચાલત, તે છતાં મૂલમાં 'अधरसुधया पूरयन्' કહ્યું, તેનું આ સર્વ તાત્પર્ય. અથવા ભગવાનના અવયવના સંબંધવાળા ભોગ્ય પદાર્થ સર્વ સારરૂપ હોવાથી, તેમાં આ તો સારા અને આ તો સારા નહિ, એમ કહેવું અયોગ્ય કહેવાય, માટે આનન્દસારભૂતા એમ કહેવું કયે પ્રકારે સંભવે? એમ શંકા થાય તો પોતે જ સાર કેમ કહેવાય તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે કે, સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સાધનભૂત થતી નથી. બીજા ભગવત્સંબંધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં સાધનપણું અને ફલરૂપતા બન્ને છે. જેમકેભગવાનનો શ્રીહસ્ત ભક્તને આહ્વાન કરવામાં (બોલાવવામાં) આનન્દનું સાધન છે, પરન્તુ ભક્તના સ્પર્શમાં ફલરૂપ છે. અધરસુધામાં કાંઈ આ પ્રમાણે સાધનત્વ અને ફલત્વ બન્ને નથી, પરન્તુ સર્વદા કેવલ ફલત્વ જ છે. કારણ કે અધરસુધા કોઈપણ અન્ય ફલનું સાધન નથી. જો કે આગળ કહેવામાં આવશે-કે 'મુખને પણ સ્વભોગ યોગ્ય કરે છે' તે પ્રમાણે તે સુધા પણ સાક્ષાત્ ભોગયોગ્યતામાં સાધન છે, તથાપિ ત્યાં પણ કર્ણથી પાન કરવા યોગ્ય જ અધરસુધા સાધન છે, અને તેમાં પણ સ્વપ્રાપ્તિમાં જ સાધન છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. સાક્ષાત ઉચ્છિષ્ટ રીતથી જે અધરસુધા ભોગ્ય છે, તે તો કેવલ ફલ જ છે, આ જ સારત્વ. કારણ કે ગોપીજનને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ ભોક્ત્રી અવસ્થાવાળી છે, ભોગ્ય અવસ્થાવાળી નથી. 'वेणोः' પદ જુદું છે, તેથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત્સ્પર્શ કરતી નથી. 'रन्ध्रान्' પદ બીજી વિભક્તિમાં છે, તેથી 'रन्ध्र' એટલે વેણુની અંદર રહેલું આકાશ, પૂરણરૂપી ક્રિયામાં અત્યંત ઇચ્છિત કર્મ છે એમ કહ્યું, અને તેથી રંધ્રદ્વારા પરંપરાએ તો સુધાનો સ્પર્શ વેણુને સંભવે જ છે, તથાપિ સુધા વેણુનો સાક્ષાત્સ્પર્શ કરતી નથી, એમ ફલિત થાય છે. જે પદનો સમાસ કરવામાં આવે તે પદ જુદું ન રહેતાં એક પદ થઈ જાય, અને જ્યાં પદ જુદાં ત્યાં તે પદોનો વાચ્ય અર્થ પણ જુદો તેથી જો કે વેણુના છિદ્રદ્વારા પરંપરાએ તો વેણુને સુધા સ્પર્શ છે જ, તથાપિ વેણુને સુધાનો સાક્ષાત્સ્પર્શ નથી એમ નક્કી થાય છે. સમાસવિનાનું પદ જુદું અને તેનો અર્થ પણ જુદો, તેથી તે સુધા વેણુની વચમાં પણ નથી, અને તેથી જ્યારે વેણુનાદદ્વારા સુધા નીકળે છે ત્યારે નાદનો સંબંધ કરીને જ તે સુધા પણ બહાર નીકળે છે એથી કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી સુધા વર્ણન સમયે જ્યારે મુખમાં સમાગમ કરે છે ત્યારે મુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે અર્થાત્ ભગવાનને ભોગ્ય જે સુધા તેનો ભોગ મુખને થાય, એ પ્રકારે મુખને ભોગયોગ્ય કરે છે. અધરસુધા તો નાદના જ સંબંધવાળી છે, અને નાદનું ગ્રહણ કેવલ કર્ણથી જ થાય છે, તેથી નાદના સંબંધવાળી અધરસુધાનો પ્રવેશ કર્ણદ્વારા જ થાય છે, મુખદ્વારા નહિ. તે જ પ્રકારે વર્ણન સમયે પણ અધરસુધાનો જે સમાગમ ભોગયોગ્ય મુખને થાય છે, તે સમાગમ પણ નાદના સંબંધવાળી અધરસુધાનો જ થાય છે અહીં બીજા હેતુરૂપે વિશેષ કહે છે કે જ્યાંસુધી રસના પૂરથી સુધાના અંશનો અન્ત પ્રવેશ થતો નથી ત્યાં સુધી મુખને સાક્ષાત્ તેના ભોગની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી આ પણ એક વિશેષ છે, અને તેથી જ રસનાં પૂરથી તેના હૃદયમાં પ્રવેશને માટે જ વર્ણન છે. અહીં આ સમજવાનું છે-વેણુનાદ રસાત્મક છે; તેનો પ્રવેશ કર્ણદ્વારા હૃદયમાં ધારાની માફક થાય છે; અને ભગવદીયની સર્વ ઇન્દ્રિયને વિષે વિવિધ પ્રકારના રસભાવથી જલના પ્રવાહની માફક પુષ્ટ રસના પૂર રૂપ થઈ જાય છે; અને પોતાના સમાન શીલ વ્યસનવાળા ભક્તજનોએ કરેલા પરસ્પર નાદના સ્વરૂપના વર્ણનરૂપે બહાર પ્રગટ થાય છે. એમ સર્વત્ર છે, અને ત્યાં ભક્તના હૃદયમાં રહેલો અધરરસ ભગવાનના મુખમાંથી

રહેલા સર્વ પુરુષાર્થ સ્થાપન કર્યા, એ જણાવવાને માટે 'गीतकीर्तिः' એ પદ મૂક્યું છે.

નિકળી રહેલા મુખ્ય અધરરસનો અંશજ હોવાથી સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં રહેલો તે અધરરસ ક્રમે કરીને સર્વ શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે અનિર્વચનીય ઉત્કટ (પ્રચૂર) ભાવના ઉદયને લીધે તે સુધાના સાક્ષાત અનુભવની યોગ્યતા થતી હોવાથી, જ્યાંસુધી ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે તે હૃદયમાં પ્રવેશ ન કરે ત્યાંસુધી પણ સાક્ષાત તેના ભોગની યોગ્યતા ન જ થાય; તેથી જ રસના પૂરથી તેના અંશના પ્રવેશને માટેજ વર્ણન રસના પૂરથી તેનો અંશ પ્રવેશ કરે, ત્યારે ભક્તનું મુખ ભગવાનની અધરસુધાના સાક્ષાત ભોગને યોગ્ય થાય, એ જ સમાન શીલ અને વ્યસનવાળા ભક્તોમાં પરસ્પર વર્ણનનું પ્રયોજન છે જ્યારે તે રસનો પ્રવેશ વર્ણનથી સુધા ભોગને યોગ્ય મુખમાં થાય ત્યારે જ આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. તત્વદીપનિબંધમાં કહ્યું છે કે, "આ પ્રમેયપ્રકરણથી પ્રેમ પછીથી આસક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે." એથી અહીં આ પ્રમેયપ્રકરણની સમાપ્તિમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયો, એમ આશય છે. આથી લેશમાત્ર પણ રસના પ્રવેશ વિના આસક્તિરૂપ નિરોધ જ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી (૧) ગોપને વિષે, (૨) ભોગ્ય ગોપીથી ભિન્ન ગોપીને વિષે, અને (૩) અર્ન્યને જ વિષે, એ પ્રમાણે 'દેવ' પદવાચ્ય ગાયો વગેરે ત્રણેને વિષે જે સુધા ભોગ છે, તે સુધાભોગ ભોગ્ય ગોપીના સુધાભોગ કરતા બહુ ઓછો છે. તેથી સુધા ભોગથી પ્રાપ્ત થતા નિરોધનું પ્રાચુર્ય તો કેવલ ભોગ્ય ગોપીને છે, અને ગોપ વગેરે ત્રણને તો સુધાભોગરૂપ નિરોધ બહુ ઓછો છે, એમ સિદ્ધ થયું. આથી જ શ્રીભાગવતમાં આઠમી નિરોધ લીલાનું નિરૂપણ સાતમી નવમસ્કંધની ભક્તિલીલાની પછી દશમ સ્કંધમાં થયું. વિહિત-શાસ્ત્રીય ભક્તિવાળાને પણ આ રસ ફલરૂપે પ્રાર્થના કરવામાં જ રહે છે, કેમકે વિહિતભક્તિથી કાંઈ આ ફલરૂપ રસ પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી; તેથી સોમ અને સૂર્યવંશના સંબંધવાળી ભક્તિના નિરૂપણ પછી નિરોધનું નિરૂપણ અહીં કર્યું, નવમા ભક્તિસ્કંધ પછી નિરોધસ્કંધનું બીજું તાત્પર્ય એ પણ છે કે, ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભક્તોના ભક્તિરસભોગનું પરિણામ સાક્ષાત ભગવદ્ અધરસુધાના ભોગમાંજ છે. જો ભક્તને ભગવદ્ અધરસુધાનો સાક્ષાત ભોગ પ્રાપ્ત જ ન થાય તો સૃષ્ટિમાં ભક્તની ઉત્પત્તિ જ નકામી; આથી ભક્તસિવાયના જીવોના જન્મની વ્યર્થતાનો કૈમૂત્યન્યાયથી જ 'नैष्कर्म्यमपि अच्युतभाववर्जितम्' વગેરે વાક્યોમાં જણાવી છે. આ પ્રકારે દશમસ્કંધની લીલાથી જ્યારે નિરોધ સિદ્ધ થયો, અને ભગવાને કરાવેલો સુધાનો અનુભવ પણ થયો. ત્યારે ફલ તો સિદ્ધ થઈ ગયું, અગીઆરમા અને બારમા સ્કન્ધની મુક્તિ અને આશ્રય લીલા નકામી છે એમ શંકા થાય, તો તે બે લીલાનું તાત્પર્ય કહે છે કે, તે તો પ્રત્યાપત્તિરૂપ છે; એટલે પહેલાના ભાવને પાછો સંપાદન કરી આપે છે. ફલતો નિરોધજ છે, નહિ કે મુક્તિ અથવા આશ્રય. કારણ કે લીલાને માટે સર્જેલા મુક્ત જીવો જેઓ હાલમાં ભગવાનના અંતઃકરણમાં રહેલા છે, તેમના પર પરમ કૃપાથી નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તોની સાથે આ રસનો અનુભવ તેમને પણ કરાવીને ફરીથી પ્રથમનો ભાવ સંપાદન કરવો એ જ પ્રત્યાપત્તિનો અર્થ છે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે મુક્તિનું લક્ષણ 'અન્યથારુપના ત્યાગપૂર્વક સ્વરૂપથી રહેવું' એવું હોવાથી 'લીલાને માટે સર્જેલા જીવોનું લીલાના ઉપયોગી રૂપે જ રહેવું' એ 'મુક્તિ' હોવાથી ભગવાનની અંદર સ્થિતિરૂપ મુક્તભાવમાંથી છોડાવવું, એ અગીઆરમા સ્કંધનો અર્થ છે. 'આભાસશ્ચ' વાક્ય પ્રમાણે જેમાંથી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય અને જણાય તે આશ્રય. અથવા આધિભૌતિક વગેરે ત્રણ રૂપને જાણે તે આશ્રય; તેવા આશ્રયરૂપે તો ભગવાન્ જ છે. તેથી લીલાના અનુભવ કરાવવારૂપ મુક્તિથી ભક્તોની પાછી જે ભગવદ્રૂપતા તે આશ્રય અથવા પ્રત્યાપત્તિ, એ બારમા સ્કંધનો અર્થ છે. માટે અગીઆરમા અને બારમા સ્કંધની લીલા નકામી

જેની કીર્તિ ગવાઇ રહી છે, એવા ભગવાન છે. 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્વ છે નથી, અને નિરોધના પરમ ફલપણાની હાનિ પણ નથી. તેમ જ મુક્તિ અને આશ્રયનાં લક્ષણ ચરિતાર્થ રહે છે, અને તેથી તેમાં લક્ષણા પણ કરવી પડતી નથી.

લોકમાં આ રસ પ્રકટ કરવાનું તાત્પર્ય કહેતાં તેનું આવશ્યકપણું જણાવે છે કે જો આ રસ પ્રકટ ન કરે તો સૃષ્ટિ જ વ્યર્થ થઇ જાય. આ રસ જ પરમ પુરૂષાર્થ છે. જેને સામાન્ય રીતે મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. તે કાંઈ પરમ પુરૂષાર્થ નથી તેથી સૃષ્ટિમાં કોઇપણ સ્થળે આ રસ પ્રકટ કરવાથી સૃષ્ટિ સાર્થક થાય છે જો સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ સ્થલે આ રસ પ્રકટ કરવામાં આવે નહિ, તો પ્રાણના સંબંધવિનાની દેહસૃષ્ટિ જેમ વ્યર્થ છે તેમ લીલાસૃષ્ટિ પણ વ્યર્થ થઈ જાય. શંકા-લીલા સૃષ્ટિમાં સર્વને જ આ રસભોગ કેમ પ્રાપ્ત થતો દેખાતો નથી ? ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભોગ દુર્લભ છે. ૧૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વસ્ત્રદાન થાય, અને પછી બ્રહ્માનન્દભાવ પ્રાપ્ત થાય અને તેમાં પણ ૨૫મા અધ્યાયમાં કહેલુ સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય; એટલે કે બ્રહ્માનન્દભાવથી પછી શબ્દબ્રહ્મકૃત પૂર્વભાવ સંપાદન કરીને અધિદૈવક્રીડાયોગ્ય પૂર્વસિદ્ધ પ્રસાદરૂપ શક્તિના પ્રવેશથી આધિદૈવિકરૂપ* થાય, ત્યારેજ બ્રહ્માનન્દરુપા નાયિકા જે લક્ષ્મી તેના જેવુ નિરોધના ફલરૂપ મુખ્ય રસભોગ-રમણ ઇચ્છિત રીતે સંભવે છે. અહીં પણ બ્રહ્મભાવ અને લક્ષ્મીતુલ્યતા, એ બન્ને ધર્મ સંપાદન કર્યા પછી જ રસભોગમાં સામ્ય (લાયકાત) થાય છે. શંકા-માહષીઓ વગેરેને તો બ્રહ્માનન્દની જ પ્રાપ્તિ નથી, તો તેમનાથી ભોગ સિદ્ધ કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર-ક્રમે કરીને લક્ષ્મીના અંશરૂપ મહિષીઓ વગેરેને પણ રસભોગ સંભવે છે. કોઈક પ્રકારે બ્રહ્માનન્દ પ્રાપ્ત થયા પછી જ તેમને પણ રસભોગ સંભવે છે આ પ્રમાણે મુક્તિ અને આશ્રય, એ બે લીલા કેવલ પ્રત્યાપત્તિ (પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આપનાર)રૂપ હોવાથી, એ સિદ્ધ થયુ કે નિરોધ જ મહાફલ છે, અને તે કારણથી જ આ પ્રકરણના છેવટે સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે એ ફલ સ્ત્રીઓમાં જ સ્વરૂપાત્મકપણાથી સિદ્ધ છે. તામસપ્રકરણના છેવટે અને તામસપ્રમેયપ્રકરણની સમાપ્તિમાં પણ આ જ કારણથી સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે ભગવદ્‌ભોગ પછી જ ભગવાન ભક્તથી ભોગ્ય થાય છે. ભગવત્કર્તૃક ભોગ પછી રસનું આધિક્ય થવાથી ભગવાનમાં સ્ત્રીભાવ પ્રકટ થાય, ત્યારે ભગવાન ભોગ્ય થાય છે. અર્થાત ભગવદ્‌ભોગ્ય જે સુધા તેનો ભોગ જેને પ્રાપ્ત થાય છે, એવાં ગોપીજન પુરુષભાવ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનો ભોગ કરે છે. (सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ तै. उ. २-१.). આથી શુકદેવજી પણ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું જ વર્ણન કરે છે. અગ્નિકુમારોનું પણ સ્ત્રીત્વ આ જ કારણને લઇને છે. કારણ કે પુરુષભક્ત ભોગ્ય થઈ શકતો જ નથી. ભગવાન તેનો ભોગ કરી શકતા નથી અને પુરૂષભક્ત પણ પુરૂષભગવાનનો ભોગ કરી શકતો નથી પુરૂષનો ભોગ જેમ અન્ય પુરૂષથી થઇ શકતો નથી, તેમ પોતે પોતાનો ભોગ પણ કરી શકતો નથી. આ વિચાર શ્રીમદ્‌ભાગવતાર્થ પ્રકરણના શ્રીજારસ્કન્ધના નિબન્ધગ્રન્થમાં થઈ ગયેલો છે, અને તે અહીં પણ સંમત છે.

પ્રશ્ન જ્યારે ગોપીજનને આ રીતે મહાફલ એવા નિરોધની પ્રાપ્તિ થયેલી જ છે, ત્યારે ભ્રમરગીતમાં તેમને જ્ઞાનના ઉપદેશરૂપ લીલાનો પ્રયાસ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર-એ ફલનો ભોગ જ્ઞાનપૂર્વક થાય ત્યારે જ મહાનરસનો આસ્વાદ થાય છે તેથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. જે રસ શ્રીગોપીજનને સિદ્ધ જ છે તેનું સ્વરૂપજ્ઞાન થાય ત્યારે રસાસ્વાદ મહાન થાય. અથવા મુખ્ય અવતારી પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિને માટે ભગવાન એમને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે. વળી વિપ્રયોગ સમયે ગોપીજનનું દુઃખ દૂર કરવું, એ પણ જ્ઞાનના ઉપદેશનું કારણ છે. સ્ત્રીઓ આ ફલને યોગ્ય જ છે તેથી આગળ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કાત્યાયની (આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપ સ્ત્રી)ની જ પ્રાર્થના કરશે

* લક્ષ્મી સમાન સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે.

[illegible] ક્વચિત્ 'કૃષ્ણ' પદના અર્થનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.[૧૦૫]

[illegible]થી વશ કરીને અધરામૃતનું પાન કરાવતા ભગવાન સ્વચ્છંદતા પ્રાપ્ત કરાવે છે [illegible]આમાં ભોક્તાપણું સંપાદન કરાવે છે. સુધાસંવલિત વેણુરવથી શ્રીગોપીજનને વશ કરીને [illegible]મૃતપાન કરાવતા ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને 'ક્રિણ્યતિ કામપિ' વગેરે પ્રકારની પોતાની [illegible]તા સંપાદન કરે છે. જે સ્વચ્છન્દતા નન્દાલય શ્રીમદ્‌ગોકુલમાં સંભવતી જ નથી.

૧૦ गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः। સ્વચ્છન્દતાનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે ગોપનાં ટોળાંઓની સાથે વૃન્દાના-સ્ત્રીના અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો; એનો પરોક્ષ અર્થ એ છે કે સ્ત્રીજાતિના વનમાં પ્રવેશ કર્યો સ્ત્રીજાતિના વનમાં પ્રવેશ કરવાથી શ્રીગોપીજનને ભગવાનનો [illegible]સ્વાનું સ્વાચ્છંદ્ય સ્વતંત્રતાથી સિદ્ધ થયું પ્રથમ ગોપોની સાથે વૃંદાવનમાં સ્થિતિ કરી; [illegible] સ્ત્રીસંગમરૂપ વનમાં પ્રવેશ કર્યો 'प्राविशत्' (પ્રવેશ કર્યો.)' એમાં પ્ર'નો અર્થ સ્વચ્છન્દતા, [illegible]ધતા. વગેરે સમર્પક છે. પૂર્વે તેથીજ કહ્યું કે 'શક્તિઓની નિર્મયતાને માટે આ દેવ-ગોપ [illegible] છે' ગોપો સાથે હોવાથી કોઈક કારણને લઈને સ્વચ્છન્દતાનો નિર્વાહ થઈ શકે નહિ, તો તે ગોપો રક્ષણ કરી શકે; આ માટે 'ગોપના ટોળાંઓની સાથે' એમ કહે છે શંકા-આ બધું ખરૂં [illegible] ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તો 'यदा यदा हि धर्मस्य' (જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારેત્યારે)' એ ગીતાના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે અને 'तथा परमहंसानाम्' એ ભાગવતના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે, ભક્તિ વગેરેને માટે જ છે જો ભક્તિ જગતમાં સ્થાપન ન થાય તો ભગવાન કૃતકૃત્ય થયા કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર કહે છે કે, સ્વચરણનું રમણ જેમાં થાય છે એવા વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો.' ચરણચિહ્નનાં દર્શનથી, પૂર્વ સંભોગના સ્મરણથી, ગોપીજનને ભાવ જાગૃત થશે. પોતાનું ભક્તિરૂપ ચરણ ગોપીજનના અંગો ઉપર વિવિધ પ્રકારે સ્થાપીને ભાવને જાગૃત કરીને તેમનામાં સ્વાચ્છન્દ્ય સંપાદન કરી આપ્યું ચરણમાં પણ વિવિધ પ્રકાર છે એ જણાવવાને 'નિજ ચરણો' પદ બહુવચનમાં મૂક્યું, 'નાયકામાં પુંભાવના આવેશ થાય, ત્યારે તેમને સ્વાછન્દ્ય પ્રાપ્ત થાય' એમ રસશાસ્ત્ર કહે છે. આ આશયથી પહેલાં વૃંદાવનપ્રવેશનું તેવું લીલાપણું કહ્યું. આ પ્રકારે રસના અનુભવ પછી ગોપીજને ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કર્યું; અને તેમ કરીને પોતામાં રસ સ્થિર થયો છે એમ નિરૂપણ કર્યું. વસ્તુતઃ અહીં (૧) વૃંદાવનમાં, (૨) વનમાં રહેલા ભક્તોના સમૂહમાં, (૩) વ્રજમાં રહેલાં વ્રજસુન્દરીના મનમાં, એ રીતે ત્રણ સ્થલમાં પ્રવેશ છે. વૃન્દાવનની ભૂમિ આર્દ્ર એટલે રસાળ હોવાથી ચરણનાં ચિહ્ન તેમાં પડે છે, તેથી તેને સ્વપદરમણત્વ છે. વનમાં રહેલા ભક્તના સમૂહોને રમણસમયે હૃદયમાં ભગવાનના ચરણની સ્થિતિ હોવાથી તેમને પણ સ્વપદરમણત્વ છે, અને વ્રજમાં રહેલા ભક્તોના મનમાં ભગવાનના આવિર્ભાવની સાથે ચરણનો પણ આવિર્ભાવ થવાથી તેઓને પણ સ્વપદરમણત્વ છે. ધર્મનું સ્થાપન કરવાને ગોપોના સમૂહને સાથે લીધો છે, તેથી ગોચારણરૂપ ધર્મનું સ્થાપન થયું. વનમાં રહેલા ભક્તોના સમૂહને વિષે પ્રવેશન પક્ષમાં લજ્જાને લીધે ગોપન કરવું, છુપું રાખવું, વગેરે ધર્મ સ્થાપિત થયો કેમકે ભગવાન અંતરંગ ગોપોનેસાથે લીધા છે, અને 'આ દેવો સાક્ષી છે' એમ પૂર્વે કહી ગયા છીએ બાકી રહેલા સર્વ પુરુષાર્થના સ્થાપનમાટે 'गीतकीर्तिः' પદ મૂક્યું છે. જેમની કીર્તિ ગવાઈ રહી છે એવા પ્રભુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેણુનાદ કરીને વ્રજમાં રહેલા ભક્તોમાં સર્વથી અલૌક્ય સુધાના અનુભવરૂપ મોક્ષનું સ્થાપન કર્યું. ગોપને સાથે લઈને તેમને વિષે દાસ્યરૂપ ધર્મનું સ્થાપન કર્યું; વૃન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કરીને વનમાં રહેલા ગોપીજનરૂપી ભક્તોમાં સ્વાચ્છન્દરૂપ કામનું સ્થાપન કર્યું; અને સ્વપદરમણે કરીને તેમને વિષે ઉદ્‌બુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિનું જે સ્થાપન કર્યું તે અર્થરૂપ પુરુષાર્થ; અને ગાનરૂપ

પુરૂષાર્થનું સ્થાન તો કેવલ વ્રજમાં રહેલા ભક્તોને વિષે જ કર્યું. સાર એ કે વનમાં રહેલા ભક્તોમાં ત્રણ પુરૂષાર્થ–અર્થ, કામ અને ગાન; વ્રજમાં રહેલા ભક્તોમાં એકલો મોક્ષ, અને ગોપમાં એકલો હાસ્યરૂપી (પુરૂષાર્થ) સ્થાપિત કર્યો, એમ વિભાગે (૩+૧+૧) પાંચ પુરૂષાર્થ જણાવ્યા. અથવા 'બાકી રહેલાં' પદથી અર્થ, કામ અને મોક્ષનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે 'સ્વપદરમણ' પદથી ભક્તિનું અને 'ગોપનાં ટોળાંઓસહિત' પદથી ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું તો કહેવાઈજ ગયું છે. અને બાકી રહેલા જે અર્થ, કામ અને મોક્ષ રહ્યા, તે ત્રણ પુરૂષાર્થનું કથન 'गीतकीर्तिः' (જેની કીર્તિ ગવાઈ રહી છે) એ પદથી કર્યું. "વ્રજમાં રહેલી સુંદરીઓએ ગાયેલી છે કીર્તિ જેમની" એવો અર્થ લઇએ, તો ગુણગાનરૂપી અર્થ પુરૂષાર્થ વ્રજમાં રહેલી સુંદરીઓનો છે. "વનમાં રહેલી સ્રીઓએ ગાયેલી છે કીર્તિ જેની" એમ અર્થ લઇએ, તો ભગવાનમાં આસક્તિવાળી સ્રીઓએ તેવા જાર સરૂપ ભગવાનનું ગુણગાન કર્યું, અને તેનું શ્રવણ પણ આસક્તિવાળી સ્રીઓએ કર્યું, તેથી ત્યાં કામરૂપ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. 'શ્રીશુકદેવજીએ ગાયેલી છે કીર્તિ જેની' એવો અર્થ લઇએ, તો તે કીર્તિના શ્રવણથી આપણા જેવાનો મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રકારે 'गीतकीर्तिः' પદથી જુદી જુદી રીતે અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થનું સ્થાપન કહ્યું.

શંકા–અથવા 'यदा यदा हि धर्मस्य' (જ્યારે જ્યારે ધર્મની વગેરે)એ ગીતાવાક્યથી ભક્તિને માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કહ્યું છે, તેથી ભક્તિનું સ્થાપન કર્યાવિના કૃતકૃત્યતા સંભવતી નથી, ત્યારે જગતમાં ભક્તિ સ્થાપ્યાવિના તો કૃતકૃત્યતા શી રીતે? આના ઉત્તરમાં 'સ્વપદરમણ' પદ કહ્યું, અને ઉપસંહારમાં 'ગૂઢ સ્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે' એમ કહ્યું એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે 'ગૂઢ સ્રીભાવ' એવું પુષ્ટિમાર્ગમાં 'તત્ત્વ' છે, એમ 'कृष्ण' પદના અર્થનું કોઇક સમયે એટલે સ્વસમાનશીલ શ્રીગોપીજનમાં વ્યાખ્યાન કરાયેલું છે. તેથી મુખ્ય કામ, અર્થ અને મોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિ વડે જ સિદ્ધ છે, અને તેથી ગૌણ પણ કામ, અર્થ અને મોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિ વડે જ સિદ્ધ થઇ રહે છે.

શ્રીહરિરાયજીકૃત "ગૂઢ સ્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે" તે પર સ્વતંત્ર લેખ—

જે વિષયની આસક્તિ હોય તે વિષયનું વર્ણન જ આસક્તિથી થઈ શકે; તો અહીં પ્રભુસ્વરૂપને છોડીને વેણુરવનું વર્ણન કેમ કરે છે? એમ શંકા થાય, તો તેનો ઉત્તર 'स्त्रीभावो गूढः (ગૂઢ સ્રી ભાવ)' વગેરેથી આપે છે. જેમ મર્યાદામાર્ગમાં લોકવેદપ્રથિત પુરૂષોત્તમ સર્વાત્મક છે, તેમ અહીં પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુજ સર્વ સંપત્તિ છે, એવા પ્રમેયમાર્ગમાં સ્વામિનીરૂપ સ્રીનો ગૂઢ રસાત્મક સ્થાયિભાવજ સર્વાત્મક છે. સર્વભાવ ભાવાત્મક–ભગવદાત્મક છે, તેથી 'તત્ત્વ' એટલે વાસ્તવરૂપ ભાવાત્મક ભગવાન જ છે, 'એમ આ કૃષ્ણ પદાર્થ' જે સ્વામિનીના હૃદયદેશમાત્રમાં રહે છે, તે સદાનન્દરૂપ છે. તે 'ક્વચિત્' એટલે હમણાંજ કૃષ્ણતાને પ્રાપ્ત થયા. 'બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર થઇને ફરીથી કૃષ્ણ જ થયા' વગેરે સ્થળમાં તેનું વિવરણ કર્યું છે, સ્વતંત્ર વિવરણ નથી, કારણ કે ભાવાત્મા ભગવાન કૃષ્ણે આનન્દના સારરૂપથી સુધારૂપ સ્વસ્વરૂપનો પ્રવેશ પરોક્ષમાં એમને વિષે કરવાને વેણુનાદમાંજ હમેશાં એ સ્વરૂપ સ્થાપ્યું; તેથી જ તેનાથી સંવલિત જ છે. અને તે જ કારણથી બીજું 'સર્વ' એટલે પહેલાં સર્વથી લીલા વગેરેમાં અનુભવાયેલું સ્વરૂપ પણ ગૌણ થઈ જાય છે, કારણ કે સુધાના પ્રવેશને લીધે કામ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ થઈ ગયો છે. તેથી હવે પ્રાપ્ત થતો સ્વરૂપાત્મક નાદ જ મુખ્ય છે, અને તે કારણથી 'પહેલાં જે રૂપનો અનુભવ કર્યો હતો, તેનું પણ હવે કામના અભાવથી વિસ્મરણ થઈ ગયું, અને હાલમાં અનુભવાતા નાદનું જ સર્વાત્મભાવથી વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો' એમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવ્યું. શ્રીમદાચાર્યજીના ચિન્તને સંતોષ આપવાને માટે આ તાત્પર્યનું નિરૂપણ કર્યું તેથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીમદાચાર્યજી અને તેમના ચરણની રજનું ધ્યાન કરો.

ઉપસંહાર:–ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્વ છે. 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં સર્વથી અભોગ્ય સુધાથી પૂરિત વેણુસ્વરૂપનું નિરૂપણ, એ વાક્યાર્થો છે, એમ શ્લોકના ઉપસંહારમાં ઉપદેશ કર્યો છે. સ્ત્રીઓના હૃદયમાં નાદદ્વારા પૂરેલો ગૂઢ–સર્વથી અભોગ્ય સુધારૂપ 'ભાવ' પુષ્ટિમાર્ગમાં 'તત્વ' એટલે અનારોપિત મુખ્ય ફલ છે. અથવા ભગવાનનો 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ' એટલે લક્ષ્મીના સમાનપણાથી રસના ઉદ્રેકમાં ભોગ્યત્વ (ભોક્તા ભગવાનનો ભોગ્ય સ્ત્રીભાવ) એવો 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ' અનુગ્રહાત્મક પુષ્ટિમાર્ગમાં 'તત્વ' છે કારણ કે 'કૃષ્ણને આધીન રહેવું એ તો મર્યાદા છે, અને પુષ્ટિ તો સ્વાધીન છે.[૧]' એમ પાંચમા સ્કંધના નિબંધમાં પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણ છે જ્યાંસુધી ભોક્તા તરીકે કૃષ્ણનું સ્વાતંત્ર્ય છે ત્યાંસુધી મર્યાદા છે પણ જ્યારે કૃષ્ણ ભોગ્ય થઈ જાય છે, અને ભક્ત ભોક્તા થઈ જાય છે. ત્યારે પુષ્ટિ. તેથી રસોદ્રેક થતાં ભગવાન લક્ષ્મીસમાન સ્ત્રીભાવનો સ્વીકાર પોતે કરીને ભક્તાધીન ભોગ્ય થઈ જાય, અને નિજ ભક્તને સ્વતંત્ર ભોક્તૃત્વનું દાન કરે, એ પ્રકારનો જે ગૂઢ સ્ત્રીભાવ તે જ પુષ્ટિમાર્ગમાં 'તત્વ' છે. આ ગૂઢ સ્ત્રીભાવ સર્વત્ર અતિ ગુપ્ત છે. રમણમાં પણ ગુપ્ત રીતે છે જ, પરંતુ 'ક્વચિત્' એટલે કોઈક સમયે જ ભક્તના હૃદયરૂપ સ્થાનમાં વેણુનાદ શ્રવણ થતાં શ્રોત્રદ્વારા વિવૃત (પ્રકટ) થાય છે, એમ 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું. અથવા સ્ત્રીભાવને પ્રાપ્ત ભગવાન 'કૃષ્ણ' પદથી વાચ્ય છે, કારણ કે એવા સ્ત્રીભાવને પ્રાપ્ત ભગવાન પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે; કારણ કે રસશાસ્ત્રમાં 'સ્ત્રીભાવ'નું પરમાનન્દરૂપત્વ પ્રસિદ્ધ છે, અને 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः' એ શ્રુતિમાં પરમાનંદરૂપે 'कृष्ण' પદનું નિર્વચન–નિરૂપણ પણ છે. તેથી જો કે વેણુનાદ બહુવાર થાય છે, તો પણ આવો સુધાસંવલિત વેણુનાદ ક્વચિત જ થાય છે, તેથી 'કૃષ્ણ' પદના અર્થનું વિવરણ કોઈક વખતે થાય છે. અહીં 'અધરસુધાસંવલિત' એમ વેણુનાદનું વિશેષણ કર્યું, તેથી અધરસુધાની સાર્થકતાને માટે ભગવાન ભોગ્યસ્ત્રીભાવ સ્વીકારે એ અપેક્ષિત (આવશ્યક) છે. તેથી તે ભોગ્ય સ્ત્રીભાવ જ 'કૃષ્ણ' પદનો અર્થ છે.

અથવા 'ગૂઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્વ છે,' એમ 'કૃષ્ણ' પદનો અર્થ 'કીર્તિત' એટલે સમાનશીલ ગોપીજનમાં વ્યાખ્યાત છે, તેથી મુખ્ય કામ, અર્થ અને મોક્ષનું સ્થાપન કીર્તિથી જ સિદ્ધ થઇ જવાથી ગૌણ કામ, અર્થ અને મોક્ષનું સ્થાપન પણ તે જ કીર્તિથી સિદ્ધ થયું. તેથી ભગવત્પ્રાકટ્યનું સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જવાથી સર્વ ગૌણ થતાં વેણુનાદ જ મુખ્ય છે મુખ્ય ફલનો અનુભવ કરાવનાર નાદ જ છે, તેથી રૂપ, વેણુનાદ અને ક્રીડા, એ ત્રણેમાં રૂપ અને ક્રીડા પણ ગૌણજ છે. અથવા અધરસુધા સંવલિત ગૂઢ સ્ત્રીભાવાત્મક 'કૃષ્ણ' પદના અર્થનું વિવરણ કરનાર વેણુનાદથી અતિરિક્ત(બીજું) સર્વ જ ગૌણ છે, તેથી વેણુનાદ જ મુખ્ય છે. અથવા વેણુનાદ જ 'બર્હાપીડ' વાક્યના અર્થનો અનુભવ કરાવનાર છે. તેથી 'સર્વ' એટલે પાંચે પુરૂષાર્થ ગૌણ છે, અને વેણુનાદ જ મુખ્ય છે; તેથી તે નાદનું વર્ણન કરવાને શ્રીગોપીજને આરંભ કર્યો, એમ શ્રીશુકદેવજી હવે પછીના 'इति वेणुरवम्' શ્લોકમાં કહે છે. પૂર્વોક્ત વેણુનાદ જ મુખ્ય છે, તેથી જો કે રૂપ, નાદ અને ક્રીડા, એ ત્રણેનો અનુભવ તો થાય જ છે, તોપણ રૂપ અને ક્રીડા બન્નેને ગૌણ કરીને વેણુનાદને જ મુખ્યતાએ વર્ણવાનો આરંભ શ્રીગોપીજને કર્યો, તેથી તેનું વર્ણન કરવામાં શ્રીશુકદેવજી શ્રીગોપીજનનું અભિરમણ હવે પછીના શ્લોકમાં કહે છે, અથવા વેણુનાદનું જ પ્રાધાન્ય છે, તેથી તે પ્રધાન વેણુનાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરંભ કર્યો, એમ શ્રીશુકદેવજી કહે છે. અથવા પાંચે પુરૂષાર્થ ગૌણ છે, તેથી તે ન વર્ણવતાં 'બર્હાપીડ' વાક્યના અર્થનો અનુભવ કરાવનાર મુખ્ય વેણુનાદને જ વર્ણવાને શ્રીગોપીજને આરંભ કર્યો, એમ શ્રીશુકદેવજી હવે પછીના શ્લોકમાં કહે છે.

---

૧. कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते ।

સુબોધિનીજી—આથી સર્વ ગૌણ થઈ ગયું; વેણુનાદ જ મુખ્ય રહ્યો; તેથી તેનું જ વર્ણન કરવાને શ્રીગોપીજનો આરંભ કર્યો, તે (શ્રીશુકદેવજી) 'इति वेणुरवम्'એ શ્લોકથી કહે છે:—

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेमिरे ॥६॥

હે રાજન્! એ પ્રકારે સર્વ પ્રાણિમાત્રના મનને હરણ કરે એવો વેણુરવ શ્રવણ કરીને, સર્વ વ્રજની સ્ત્રીઓએ તેનું વર્ણન કરવાને આરંભ કર્યો. ૬

સુબોધિનીજી:—તે કારણથી વેણુરવનું જ વર્ણન કરવાને વેણુરવનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, એમ સંબંધ છે.[૧] તેમાં પ્રથમ શ્રવણ કરતી વખતે અને વર્ણનના માટે જ શ્રવણ કરતી વખતે આદરસહિત શ્રવણ થાય છે. આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલો વેણુનાદ માત્ર કેવલ વેણુરવ નથી.[૨] 'રાજન્' એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે એ રસનું જ્ઞાન રાજાને હેતું નથી. એમ છતાં પણ અહીં સ્પષ્ટ અર્થ પણ કહ્યો નથી એમ જાણવું.[૩] 'તોપણ તેમાં પ્રવૃતિ કેવી રીતે થઈ હશે?' એમ શંકા થાય, તો પ્રમેયબલથી જ પ્રવૃતિ થઈ હશે એ અભિપ્રાયથી કહે છે કે સર્વ પ્રાણિમાત્રના મનને હરણ કરે એવો એ નાદ છે.[૪] એ નાદ પોતે જ મનને વશ

[૧]વિવેચન:—અહીં શ્રવણ અને વર્ણન બન્ને ક્રિયાનું કર્મ વેણુરવ જ છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને ગોપીજનો આરંભ કર્યો એમ કહ્યું અને તેનું જ વિવરણ કરે છે કે વેણુરવને શ્રવણ કરીને વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો. [૨]પહેલા શ્લોકમાં કહેલા વેણુનાદ અને અહીં કહેલા 'વેણુરવનો' ભેદ કહે છે કે પહેલાંનો નાદ તો કેવલ હતો; અધરસુધાસંવલિત ન હતો. તેથી તે કેવલ નાદનું વર્ણન નહિ કરતાં આ પ્રકારે નિકળેલા અધરસુધાસંવલિત-અધરસુધામિશ્રિત વેણુનાદનું જ વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો. આ શ્લોકના આરંભમાં 'इति' પદ છે, તેનો અર્થ 'તેથી' અને 'એ પ્રકારનો' એમ સંયોગપૃથક્ન્યાયથી* એ અર્થ થાય છે. અહીં 'रव' પદમાં 'र' શબ્દ અગ્નિબીજ છે, તે વિરહાગ્નિદુઃખનું કથન કરે છે; ને તેના પછી 'व' શબ્દ અમૃતબીજ છે, તે અધરામૃતસુખનું કથન કરે છે. અર્થાત પ્રથમ વિરહાગ્નિનું દાન કરીને, પછી અધરામૃતનું પાન કરાવનાર વાકયના અર્થનો અનુભવ કરાવનાર અધરસુધાસંવલિત વેણુરવનું વર્ણન કરવાનો આરંભ શ્રીગોપીજનો કર્યો. આથી 'કેવલ વેણુરવ નથી,' એમ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું. [૩]નાદથી જુદું પાડીને ભગવાને નાદના અર્થનું અથવા સ્વરૂપનું કથન વ્રજમાં રહેલા ભક્તોને કર્યું નથી, પણ વનસ્થ ભક્તોને જ કર્યું છે. આગલા શ્લોકમાં 'प्राविशत्' પદમાં સ્વચ્છંદતા કહેનાર 'प्र' શબ્દથી જ તે અર્થનું કથન ભગવાને કર્યું છે. અને અહીં 'રાજન્' સંબોધનથી પણ તે જ શ્રી શુકદેવજીએ રાજાને જણાવ્યું છે. રાજા ગુપ્તકાર્ય કરનાર હોય છે, તેમ અહીં શ્રોતામાં 'રાજન્' શબ્દથી શ્રવણનો વિષય જે વેણુનાદ તેમાં ભગવાનનો ગુપ્તકાર્ય કરવારૂપ રાજધર્મ શ્રીશુકદેવજીએ જણાવ્યો. અથવા 'રાજર્ષિસત્તમ (રાજર્ષિઓમાં ઉત્તમ) વગેરે સંબોધન નહિ કરતાં કેવલ સ્વધર્મનિષ્ઠપણું જણાવનાર 'રાજન્' પદ કહ્યું; તેથી રસના અજ્ઞાનનો ધ્વનિ થયો. [૪]કેવલ ધર્મનિષ્ઠ તો અહીં રસ સમજી શકતો જ નથી, તેમાં ત્યારે પ્રવૃતિ કેમ થાય? એ શંકા કરીને પ્રમેયબલથી જ પ્રવૃત્તિ થઈ હશે, એ અભિપ્રાયથી 'સર્વભૂતમનોહરમ્' એવું પદ કહ્યું છે. એટલે વેણુરવની, પ્રમેયબલથી જ રસને નહિ સમજનાર ધર્મનિષ્ઠ પરીક્ષિતની પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ થશે.

*સંયોગપૃથક્ન્યાય એટલે વાકયનો ભેદ. એક જ પદના બન્ને અર્થમાં વાકયભેદ નિયામક છે. તેથી એક પદ બન્ને અર્થમાં ઘટાવાય. તેથી 'इति' પદના બન્ને અર્થમાં પરસ્પર વિરોધ રહેતો નથી.

કરવાનો સમર્થ છે, તેથી તેનું સારી રીતે શ્રવણ કરીને તેમાં સર્વ પ્રકારે રમણ કરવા લાગ્યાં.[૫] તે 'વ્રજની સ્ત્રીઓ' હતી, તેથી તેમને બીજું કાર્ય ન હતું, એમ સૂચન કર્યું. પુરુષવર્ગના વનમાં ગયા પછી અને સન્ધ્યાસુધી એમના પાછા આવવાની સંભાવના નહિ હોવાથી, અને સર્વ આવશ્યક કામ પ્રાતઃકાલમાં જ આટોપી લીધેલુ હોવાથી, વ્રજની સ્ત્રીઓને (હવે વેણુરવના વર્ણન સિવાય) કાંઈ કાર્ય હોતું નથી. માટે સર્વ વ્રજસ્ત્રીઓ વર્ણન કરતાં આગળ પાછળ સર્વ તરફ રમવા લાગ્યાં; દુ:ખાત્મક પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરીને પરમાનન્દમાં વિલાસ કરવા લાગ્યાં. પૂર્વે પ્રથમના શ્રવણમાત્રથી કામ ઉદ્દીપન થવાથી ચિત્તનો વિક્ષેપ થવાથી અશક્તિ કહી હતી; પછી ઉપર કહેલી (સર્વાંગવ્યાપ્ત)સુધા અંતઃકરણમાં પૂર્ણ થવાથી અને તે બહુ વધી જવાથી આસપાસથી જાણે કે તે ગળી જતી હોય, એમ વર્ણન કરવા લાગ્યાં; તેથી વર્ણન પાછળથી કહ્યું છે.[૬] (૬)

—※—

સુબોધિનીજીઃ–સંયોગ અને વિપ્રયોગ, એમ બે રસના વર્ણનને માટે બે શ્લોક છે; એક શ્લોક(ત્રીજા)થી વેણુના પૂરણનું વર્ણન કર્યું; સ્વચ્છન્દ રીતે ચરણના જવામાં હેતુનું પછીના-(ચોથા) શ્લોકથી વર્ણન કર્યું છે. (કા.૧) એ પ્રમાણે ચાર શ્લોકથી પીઠિકા કહી;[૧] છ શ્લોકથી

---

[૫]અર્થાત્ વેણુરવ પોતે જ તેમના મનનું વશીકરણ કરવાને સમર્થ છે, તેથી પ્રમેયબલથી જ સારી રીતે શ્રવણ કરીને 'અભિરમણ' પણ કર્યું. [૬]પહેલાં સ્મરણરુપ ભાવોદ્દીપનથી ચિત્તનો વિક્ષેપ અને પછી મુખ્ય રસનો અનુભવ થવાથી હવે ચેષ્ટિતનું પણ સ્મરણ ન રહેવાથી તેના ગળવારૂપ વર્ણન થયું. અથવા ત્રીજા શ્લોક 'तद् व्रजस्त्रियः'ની પણ અહીં સંગતિ જણાવે છે, કે પહેલાં શ્રવણ થતાં વર્ણનને માટે ઉદ્યોગ કર્યો; પછી ચોથા 'तद् वर्णयितुम्' શ્લોકમાં સ્મરના વેગથી ચિત્તવિક્ષેપથી વર્ણનની અશક્તિ કહી, પછી પાંચમા 'બર્હાપીડમ' શ્લોકથી વર્ણન કરવાની શક્તિના હેતુરૂપ સુધાપ્રવેશ કહ્યો, અને તેના પછી આ ચાલતા શ્લોકમાં સુધાના ગળવારૂપ વર્ણન કર્યું. આ શ્લોકમાં 'વ્રજની સ્ત્રીઓ' એ પદથી તેમને બીજું કાંઈ કામ અત્યારે) બાકી નથી, એમ પણ સૂચન કર્યું. આ સ્ત્રીઓ વ્રજની છે. ભગવાને અંગીકાર કરેલા વ્રજના સંબંધથી જ તેમનો અંગીકાર છે; તેમને પ્રભુના ગુણગાન સિવાય બીજું કાંઈ કાર્ય નથી તે કારણથી સેવા સમયે સેવા જ કરે છે, અને વિરહાવસ્થામાં સર્વ વ્રજસ્ત્રીઓ ગુણગાન કરે છે. સેવા અવસરમાં સેવા કરીને પછી ગુણગાનના અવસરમાં તેઓ ગુણગાન કરે છે, એવો વિવેક છે. આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકથી માંડીને ચાર શ્લોકની સંગતિ જણાવી.૬.

[૧]વિવેચન:– 'अक्षण्वताम्' વગેરે તેર શ્લોકથી શ્રીશુકદેવજી અનુવર્ણન જ કહે છે. અર્થાત્ આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે સંગતિ બતાવીને પોતાની સખીઓની આગળ શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન કરાયું તેનું વર્ણન શ્રીશુકદેવજી તેર શ્લોકથી કરે છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે રસના વર્ણન માટે અથવા ધર્મસહિત અને કેવલ એવા બે રસના વર્ણનમાટે બે શ્લોક–સાતમો અને આઠમો કહે છે. સાતમા 'अक्षण्वताम्' શ્લોકમાં ધર્મસહિત અને આઠમા 'चूतप्रवाल' શ્લોકમાં કેવલ રસનું નિરૂપણ કરે છે. ત્રીજા (એટલે નવમા) શ્લોકમાં વેણુપૂરણ છે, અથવા વેણુકૂજન છે. કૂજનમાં અને અધરામૃતથી પૂરણમાં તફાવત સ્પષ્ટ જ છે. પછી ચોથા (દશમા) શ્લોકમાં સ્વચ્છન્દપાદગમનમાં હેતુ કહ્યો છે. સ્વચ્છન્દલીલાની સિદ્ધિને માટે ચરણારવિન્દના રમણમાં ભૂમિની કીર્તિ વિસ્તારસ્વરૂપ હેતુ 'વૃન્દાવનમ્' એ શ્લોકમાં કહ્યો છે. 'एकतः (એક શ્લોકથી)' એ પદનો સંબંધ આગળ પણ છે, તેથી ભક્તિના ઉદ્રેકરૂપ હેતુ 'સ્વચ્છન્દપાદગમન' એટલે વૃન્દાવનવિહારમાં કહ્યો. અહીં 'च'કારથી પુષ્ટિલીલાનું અને 'अपि' શબ્દથી ચરણનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું. તેથી કેવલ ભક્તિનો ઉદ્રેક જ પાદગમનમાં હેતુ નથી, પરન્તુ પુષ્ટિલીલા અને ચરણનું સ્વરૂપ એમ બે બીજા હેતુ પણ તેમાં છે એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે ચાર

વેણુનું વાદન કહ્યુંઃ (કા.૧$\frac{1}{5}$) (એ રીતે ૭ શ્લોકથી નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરીને), બે શ્લોકથી ભક્તિનું સારી રીતે સ્થાપન કર્યું તે કહ્યું. (કા.૨)[૨] જો ભક્તિનું સ્થાપન ન કરે તો વર્ણન કરવામાં દોષ આવે, તેનું વિપરીતપણાથી સમાધાન કર્યું. (જડમાં ચેતનના ધર્મ અને ચેતનમાં જડના ધર્મો વેણુનાદથી આવ્યા, એ વિપરીતપણાથી સમાધાન કર્યું; નહિ તો દૂષણ પ્રાપ્ત થાય. (કા.૨$\frac{1}{2}$)[૩]

શ્લોકથી પીઠિકા સિદ્ધ થઈ એટલે બે રસ, વેણુપૂરણ અને સ્વચ્છંદવૃંદાવનવિહાર, એમ ત્રણ પદાર્થનું સામાન્ય રીતે નિરૂપણ થયું. [૨] પછી વિશેષ નિરૂપણ કરતી વખતે પાંચમાથી દશમા (૧૧ થી ૧૬મા) શ્લોકસુધી વેણુનું વાદન નિરૂપણ કરે છે. અહીં 'तु' પદ સ્વરૂપલીલાની વ્યાવૃત્તિ માટે છે, તે ૭ શ્લોકથી નામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરીને, પછી અગીઆર અને બારમા (૧૭-૧૮મા) શ્લોકથી ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા કહી. 'पूर्णाः पुलिन्द्यः (૧૭મો)' અને 'हन्तायमद्रिः (૧૮મો)' એ બે શ્લોકથી ભક્તિના સ્થાપનરૂપ ચરણના માહાત્મ્યનું પ્રાકટ્ય કહ્યું. કારણ કે ચરણ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે. લોકમાં હીન સ્ત્રી એવાં જે પુલિન્દીજી તેમને પણ ચરણારવિન્દસંબંધી કુમકુમના સંબંધમાત્રથી લક્ષ્મી-સમાન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું'. એ ચરણમાહાત્મ્ય છે, અને 'સ્પર્શમાત્રથી બહુજ આનંદ પ્રકટ થવો' એ પણ ચરણમાહાત્મ્ય છે અને ચરણ એ ભક્તિમાર્ગરૂપ છે તેથી બે શ્લોકથી ભક્તિસ્થાપન-રૂપ ચરણના માહાત્મ્ય ધર્મનું પ્રાકટ્ય કર્યું. જો આ બે શ્લોકનું આ પ્રકારનું તાત્પર્ય કહેવામાં ન આવે તો બીજે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં દોષ પ્રાપ્ત થાય કે લોકમાં પણ હીન કહેવાતા પુલિન્દીજી જેવાં સ્ત્રીઓનો પુરુષોત્તમની સાથે જે સંબંધ અહીં કહ્યો. તેથી લક્ષ્મીપતિ પુરૂષોત્તમમાં હીનનાયક-પણારૂપી દોષ પ્રાપ્ત થાય; અને લક્ષ્મીના પણ પતિ પુરૂષોત્તમે કંદ વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો. તે હીનતા દોષની નિવૃત્તિને માટે આ બે શ્લોકનું તાત્પર્ય ભક્તિના સ્થાપનને માટે છે, એમ સ્વીકારવું. [૩]એમ છતાં પણ 'લોક રીતિએ તો પુરૂષોત્તમમાં દૂષણ પ્રાપ્ત થાય જ છે,' એવી શંકા થાય તો છેલ્લા-તેરમા (૧૯મા) શ્લોકમાં કહે છે કે અહીં વિપરીતતાથી સમાધાન છે. પ્રમેયમાર્ગ, પ્રમાણ-માર્ગથી વિપરીત અને બલિષ્ઠ છે, અને હાલમાં વૃન્દાવનપ્રવેશમાં તે પ્રમેયમાર્ગનું જ પ્રાકટ્ય કહ્યું છે. તેથી અહીં લોકવેદના મર્યાદારૂપી પ્રમાણમાર્ગથી વિપરીત પ્રમેયમાર્ગ વસ્તુસ્વભાવથી જ એવો છે, અને તે કારણથી એ વિપરીતપણું ભૂષણ છે, દૂષણ નથી. તેનું બલિષ્ઠપણું સિદ્ધ કરે છે કે મર્યાદામાર્ગમાં જેનો પરમ ઉત્કર્ષ કહેવાય છે, તેની અપેક્ષાએ પણ પ્રમેયમાર્ગી હીનમાં હીન ભક્તનો ઉત્કર્ષ બલિષ્ઠ છે એ પ્રમાણે બલિષ્ઠતા સિદ્ધ થઈ રહે છે, તેથી આ સર્વ સુન્દર છે. કેવલ વિપરીતપણાને લીધે પ્રમેયમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કહી ન શકાય. પણ તે સાથે સાથે પ્રમાણમાર્ગ કરતાં બલિષ્ઠ છે, તેથી તેનો ઉત્કર્ષ પ્રસિદ્ધ છે. પછી પુરૂષોત્તમમાં પ્રાપ્ત થતા હીનત્વદોષનું વિપરીતતાથી સમાધાન છેલ્લા તેરમા (૧૯મા) શ્લોકમાં કહે છે. જો ન કહે તોપણ ભગવલ્લીલામાં જો કે પ્રતિબંધ તો ન થાય, પણ દૂષણ તો રહે જ. અહીં સ્વરૂપનો અનુભવ નથી, એમ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે, તેથી વિશેષ પ્રકારે નિરૂપણ નથી, પરંતુ એકજ શ્લોકથી વિપરીતતાએ સમાધાન સૂચિત કર્યું છે. ૧૭મા અને ૧૮મા શ્લોકનું તાત્પર્ય જો કે ભક્તિના સ્થાપનમાં છે તોપણ 'લક્ષ્મીપતિ પુરૂષોત્તમનો હીન પુલિન્દીજી સાથેનો સંબંધ, અને પર્વતના કંદ વગેરેનો ઉપયોગ, લોક રીતે દૂષણ જ ગણાય,' એ શંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે, અહીં વિપરીતતાથી તે દોષનું સમાધાન છે. તેથી જ છેલ્લા 'गा गोपकैः' શ્લોકના વિવરણમાં 'ભગવચ્ચરિત્ર વિપરીત છે,' એમ આરંભ કરીને 'ગતિમાનનું અટકી જવું અને ઝાડને રોમાંચ થવો, તેમ અમારી ગોપીજનની અયોગ્યતા અને અયોગ્ય એવાં પુલિન્દીજીની યોગ્યતા' વગેરે વિપરીતતા સ્પષ્ટ કહી.

પ્રથમ જે વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો તેમાં અશક્તિને લીધે, જેનું વર્ણન શ્રીશુકદેવજીએ પોતે જ (બર્હાપીડમ્ શ્લોકથી) કર્યું હતું, તેનું ચાર શ્લોકથી જ હવે ફલ તરીકે શ્રીગોપીજન વર્ણન કરે છે. એમાં પ્રથમ સ્વરૂપથી રસાત્મક ભગવાનનું વર્ણન 'अक्षण्वताम्' શ્લોકથી કરે છે[૪]:-

गोप्य ऊचुः ।

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु निवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥७॥

હે સખીઓ! મિત્રોદ્વારા પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવતા વ્રજેશ—નંદરાયજીના સુતોના વેણુનાદ કરતા અને અનુરાગથી કટાક્ષ મૂકતા મુખનું જેમણે સેવન કર્યું છે અથવા પાન કર્યું છે, તે ઇન્દ્રિયવાળા અથવા ચક્ષુવાળાઓનું આ જ ફલ છે, પણ મોક્ષ નહિ, એમ અમે જાણીએ છીએ. ૭.

સુબોધિનીજી:-'अक्षण्वताम्' એટલે અગીઆર ઇન્દ્રિયોવાળાઓનું અથવા ચક્ષુવાળાઓનું 'આ' એટલે ગોપીજનના પોતાના હૃદયમાં મનોરથરૂપે જેનો ભાસ થયેલો તે [પ્રભુ સ્વરૂપ જ] ફલ છે.[૫] ભગવાનની સાથે સંલાપ (વાર્તાલાપ) કરવો, પ્રાપ્ત થયેલા ભગવાનનાં દર્શન કરવાં, (કા ૩) આશ્લેષ કરવો (ભેટવું) અને સેવા કરવી. તે જ પ્રમાણે સ્પર્શ કરવો (કા ૩½), અધરામૃતનું પાન કરવું, ભોગ કરવો અને રોમનો ઉદ્ગમ થવો (પુલક ઉભાં થવાં) (કા ૪), ભગવાન જે શબ્દોનું કૂજન કરે તેનું શ્રવણ કરવું: સર્વ પ્રકારે ભગવાનના શ્રીઅંગનો સુગંધ લેવો (કા.૪½), ભગવાનની પાસે નિત્ય જવું; એ પ્રકારે તેમની સદા ભાવના કરવી (કા ૫); તે જ ઈન્દ્રિયવાળાઓનું ફલ છે[૬] મોક્ષ પણ બીજા કોઈ પ્રકારનો નથી; જેમ અંધકારમાં હંમેશાં રહેવું તે કાંઈ

[૪]શ્રીશુકદેવજીએ અધરસુધાથી સંવલિત વેણુરવનું વર્ણન'બર્હાપીડમ' શ્લોકમાં કર્યું હતુ તેનું જ વર્ણન હવે ચાર શ્લોકથી કરે છે. પહેલા શ્લોકમાં રસના સ્વરુપમાં વિભાવ વગેરે સામગ્રી કહે છે; બીજા 'चूतप्रवाल' શ્લોકમાં તો કેવલ રસાત્મક ભગવાનનું જ વર્ણન થશે, અથવા સંયોગરસાત્મક ભગવાનનુ વર્ણન આ શ્લોકમાં છે, તેમાં 'नटवरवपुः' શબ્દમાંના 'वर' શબ્દનો અર્થ છે.

[૫]પુરંજનના આખ્યાનમાં 'अक्षण्वत्' પદનો અર્થ 'ઇન્દ્રિયવાન' એમ કહ્યો છે, તેથી ઇન્દ્રીયવાનનું તો આ પુરુષોત્તમ જ ફલ છે મોક્ષમાં તો ઉદાસીનતા છે. તેથી મોક્ષ કાંઈ ફલ નથી; તે કારણથી મોક્ષને ફલ તરીકે નહિ ગણવાને માટે જ શ્લોકની પહેલી પંક્તિમાં આવેલા 'इदम्—આ' પદનો અર્થ કહે છે કે 'બર્હાપીડમ' શ્લોકમાં કહેલું સ્વરુપ જ વેણુગીતને ઉપયોગી સંબંધથી ફલ છે તે ફલનુ ઉત્પાદન આગળની કારિકાઓમાં કર્યું છે.

[૬]ભગવાન સર્વે ઇન્દ્રિયથી ભોગ્ય છે એમ અહીં નિરૂપણ કરીને, આ ભોગ્ય સ્વરૂપ જ ફલરૂપ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું. અહીં વાર્તાલાપ એ વાણીનુ કાર્ય છે; દર્શન નેત્રનું કાર્ય છે; આશ્લેષ (ભેટવુ) બાહુનું કાર્ય છે; સેવન હસ્તનું કાર્ય છે (હસ્તેન્દ્રિયનાં 'આશ્લેષ' અને 'સેવન' એમ બે કાર્ય કહ્યાં); સ્પર્શ ત્વચાનુ કાર્ય છે; અધરામૃતપાન જીહ્વાનું કાર્ય છે; ભોગ ગુહ્યનું કાર્ય છે પુરુષને તો ગુહ્યના કાર્યનો કાર્યનો ઉપયોગ સેવામાં ઉપયોગી પુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન કરવામાટે છે રોમાંચ થવાં એ પાયુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય છે; કૂજનનું શ્રવણ કરવું, એ કર્ણનું કાર્ય છે; સુંઘવું એ નાસિકાનું કાર્ય છે; ગમન ચરણનું કાર્ય છે;ભાવના કરવી એ અંતઃકરણનું કાર્ય છે અહીં રોમાંચ ને પાયુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કહ્યું, તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. વેદમાં કહ્યું છે કે સર્વ 'વિસર્ગ' એટલે બહાર કહાડવું તેનું સ્થાન પાયુ ઇન્દ્રિય છે. રોમાંચ પણ વિસર્ગ જ છે, તે પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના

ચક્ષુવાળાઓને ફલ કહેવાય નહિ, તેમ ઇન્દ્રિયવાળાઓને જેને લોકો સામાન્ય રીતે મોક્ષ કહે છે તે કાંઈ ફલરૂપ નથી. (કા. ૬૩)[૭] બાધકોનો પરિત્યાગ કરવાની અને સાધકોની પ્રાપ્તિ કરવાથી એવો મોક્ષ થતો નથી. (કા ૭)[૮] મોક્ષ ફલ નથી, તે 'न परं विदामः' પદથી કહે છે. 'परं' એટલે મોક્ષ, સાયુજ્ય. વગેરે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે આત્મલાભથી પર(શ્રેષ્ઠ) બીજું કોઈ છે જ નહિ, તો પછી 'પર' એટલે 'મોક્ષ' તે પુરુષાર્થ શા માટે ન કહેવાય ! તેના ઉત્તરમાં શ્રીગોપીજન કહે છે કે

'एषां तु' એ શ્લોકના વિવરણમાં કહ્યું છે. વળી ત્રીજા સ્કંધના 'पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गः' અને 'एतद्वीक्षणसकैः' એ બે શ્લોકમાં પણ શ્રીમહાચાર્યજીએ તે બાબત સિદ્ધ કરી છે. આ પ્રકારે અગીઆરે ઇન્દ્રિયથી ભગવાનનો ભોગ કરવો તે જ ઇન્દ્રિયવાનનું ફલ છે; મોક્ષ કાંઈ ફલ નથી, કારણ કે મોક્ષ તો ઇન્દ્રિયને વિફલ કરનાર છે.

૭ ભગવાન જો કેવલ 'સેવોપયોગી દેહ' ફલનુંજ દાન કરે, ત્યારે તો જોકે એમ ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ વગેરે પણ સિદ્ધ ન થાય; તો પણ ફલ તરીકે ઇચ્છિત તો આ વાર્તાલાપ વગેરે જ છે. જેમ અંધકારમાં હંમેશા રહેવું તે કાંઈ આંખનું ફલ કહેવાય નહિ, તેમ જે મનુષ્યને ઇન્દ્રિયો છે, તેનું ફલ કાંઈ મોક્ષ હોઇ શકે નહિ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાં સાયુજ્યરૂપે પ્રવેશ કરવારૂપ જે મોક્ષ, તેમા તો ઇન્દ્રિયનું વૈફલ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે; મોક્ષ તો 'કૈવલ્યનું' એટલે નિરિન્દ્રિયનું ફલ છે 'કૈવલ્યરૂપ ઐક્ય તો સર્વથી અધિક છે, તે કેમ ફલ નહિ? એમ શંકા થાય તો, દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે, કે જેમ અંધકારમાં હંમેશા રહેવું તે આંખનું ફલ નથી. તેમ ઇન્દ્રિયવાનનું મોક્ષ ફલ નથી

૮શંકા-ભલે મોક્ષ ફલ ન હોય, તોપણ જેનું અંતઃકરણ અને પ્રાણ (ભગવાને) હરી લીધા છે, એવા ભકતને તેની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ 'અણ્વીગતિ' એટલે મોક્ષનું દાન કરે છે; તો મોક્ષ ફલ કેમ નહિ? ઉત્તર-ઇન્દ્રિયવાળાનું તે ફલ નથી, કારણ કે તેને ભગવાન સિવાય બીજું સર્વ બાધક હોવાથી તે સર્વનો તેણે પરિત્યાગ કર્યો છે. તેથી મુખ્ય ફલમાં તેને કાંઈ પણ પ્રતિબંધ નથી જ્યાં મુખ્ય ફલનો અધિકાર ન હોય ત્યાં જ ભગવાન નિરિન્દ્રિય મોક્ષનું દાન કરે છે પરંતુ અહીં તો મુખ્ય ફલના પ્રતિબંધકરૂપ જે સર્વાત્મભાવની અપ્રાપ્તિ છે, તે જ નિવૃત્ત થઇ ગઈ છે તે કારણથી સર્વાત્મભાવવાળા ઇન્દ્રિયવાળા ભકતને તો ભગવાન મુખ્ય ફલનું જ દાન કરે છે. શંકા-ભલે સર્વાત્મભાવવાળાને મોક્ષ ફલરૂપ ન હો. પણ સાધારણ અધિકારીને મોક્ષ ફલ કેમ ન ગણાય ? પુષ્ટિમાર્ગીય મુમુક્ષુને જો કે ઇન્દ્રિયત્વ હોય છતાં પ્રતિબંધકનું અભાવત્વ ન હોવાને લીધે તેમને તો મોક્ષ ફલ પ્રાપ્ત થાય જ, આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમને માટે પણ વિવક્ષિત (કહેવાની ઇચ્છા છે તે) ફલમાં સાધન કહીને તે સાધકને પણ મોક્ષફલ ભગવાન આપતા નથી, એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે અહીંઆ સર્વાત્મભાવથી ભજન કરવું, એ જ સાધકનું સાધકત્વ છે 'સર્વાત્મભાવ' એટલે સર્વત્ર આત્માની વિદ્યમાનતા (હોવું તે), તેથી કરીને આત્માનો અવિયોગ રહે એવો વિયોગનો અનુભવ. એ પ્રકારની આત્માની સર્વત્ર વિદ્યમાનતા તો ભક્તિની પણ પરાકાષ્ઠા છે. તેથી જો કે તેવા સર્વાત્મભાવમાં ભગવાનસિવાય સર્વનો ત્યાગ આવી જ જાય છે, તો પણ હાલના સાધક પોતે એવા ભાવરહિત છે. તેથી તેઓએ તો પૂર્વ અવસ્થામાં બાધકનો ત્યાગ બુદ્ધિપૂર્વક જ કરવો જોઇએ. તેથી બાધકમાત્રના ત્યાગનો અને પછી સર્વાત્મભાવના કરવાનો પણ ઉપદેશ ભગવાને કરી દીધો.

તૃતીય સ્કંધના ૩૨મા અધ્યાયમાં 'तस्मात् त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम्' શ્લોકના વિવરણમાં 'દેહથી આરંભીને ઇશ્વરસુધી જેટલા બધા ભજન કરવા યોગ્ય છે, અને જે જે ભાવથી તેઓ ભજન કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વે ભાવ ભગવાનમાંજ કરવા જોઇએ,' એમ પ્રથમ કક્ષામાં ભગવાન કપિલદેવજી જ તે સર્વભાવનો ઉપદેશ કરે છે. તેથી કારિકામાં 'साधकानाम्' એમ બહુ

અમને ખબર છે; અમે પણ ઉપનિષદ્રૂપા છીએ, માટે અમે જ જાણીએ છીએ. શ્રુતિ અનુભવની વિરૂદ્ધ એટલે અનુભવમાં જેનું પરિણામ થાય નહિ, એવું ફલ કહે જ નહિ. માટે જેઓ 'કેવલ' એટલે ઇન્દ્રિયવિનાના છે, તેમને જ મોક્ષ ફલરૂપ છે. જેઓ ઇન્દ્રિયવાળા છે, તેઓનું ફલ તો આ જ (બર્હાપીડમ્ શ્લોકમાં ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એજ) ફલ છે, એમ જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરી લેવી.[૯] આ અર્થમાં બીજી શ્રુતિઓરૂપ ગોપિકાઓની સંમતિ છે, તે 'હે સખીઓ' એ પદથી જણાવ્યું છે. જ્યાં સામાન શીલ અને વ્યસન હોય ત્યાં જ 'સખ્ય' પદનો પ્રયોગ થાય છે. માટે બીજી શ્રુતિઓની પણ સંમતિ કહી[૧૦] આવો અનુભવ કેટલાંક ગોપીજનોને જ થાય છે, તે કારણથી સર્વ ગોપીજનને જે સાધારણ અનુભવ થાય છે, તે પક્ષ કહે છે કે ચક્ષુવાળાઓનું જ આ ફલ છે આ પક્ષમાં 'अक्षण्वताम्' પદનો અર્થ 'ચક્ષુવાળા' એમ સમજવું અથવા તે પદની આવૃત્તિ કરવી (ફરીથી લેવું)[૧૧] પશુઓના પાછલા ભાગમાં વયસ્યો

પદ કહ્યું છે. આ પક્ષમાં આત્માને વિષે જે ભાવ તે આત્મભાવ, અને 'સર્વ' એવો જે 'આત્મભાવ' તે 'સર્વાત્મભાવ,' એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તત્ક્રતુન્યાયથી* પણ આગળ તે જ ફલે છે. તેથી પ્રથમ કક્ષાવાળા સાધકને પણ મોક્ષ ફલ નથી પરન્તુ આ ભોગ્યસ્વરૂપ જ ફલ છે, અને તેથી કારિકામાં 'સાધકાની' વગેરે પદ નકામું નથી સર્વાત્મભાવરૂપ સાધનમાત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાની કૃતિથી તો તે પ્રાપ્ત થઈ શકતુ જ નથી; સામાન્ય મુમુક્ષુતો જોકે બાધકનો ત્યાગ કરે છે, તોપણ તેને મુખ્ય ફલ 'સ્વરૂપભોગ' પ્રાપ્ત થઈ શકતું જ નથી; માત્ર મોક્ષ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયને નિષ્ક્રિય કરનાર અંધકાર તે ઉપમાન છે, અને મોક્ષ ઉપમેય× છે જેમ અંધકારમાં હંમેશની સ્થિતિમાં ફલતરીકે ઇચ્છિત નથી, તેમ ભક્તને મોક્ષ ફલતરીકે ઇચ્છિત નથી અંધકારમાં કોઇકવાર સ્થિતિમાં ભાવના ઉદ્રેકથી દેહ વગેરેની સ્ફૂર્તિ ન રહે તેવે સમયે મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયનું વિકલપણું ન પણ થાય પરન્તુ અંધકારમાં હંમેશા સ્થિતિ રહે, તો ઇન્દ્રિય વિફલ થાય જ તેથી સ્થિતિને 'નિયતા' એટલે હંમેશની રહે, એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે, અને મોક્ષને 'સર્વથા' એ વિશેષણ આપ્યું છે.

૯અહીં મોક્ષનો વિચારમાત્ર થાય છે. તેથી ઉપનિષદ્રૂપા' એમ કહ્યું, વસ્તુતઃ તો અમે શ્રુતિરૂપા છીએ, તેથી અમે જ જાણીએ છીએ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહેલું ફલ કાંઇ અનુભવથી વિરૂદ્ધ હોતું નથી. વિચાર કરતાં પણ અમારા (ઉપનિષદ્રૂપાના) અનુભવમાં પરિણામ ન પામે એવું ફલ તો શ્રુતિમાં કહેલું કાંઈ હોય જ નહિ મોક્ષ વગેરે ફલ નથી, એ અમારો અનુભવ છે, તેથી તે વ્યવસ્થિતવિકલ્પથી અમે તેની વ્યવસ્થા કહીએ છીએ–શ્રુતિ આપ્ત–આદરયુક્ત પ્રમાણ છે, તેથી તે ઉંધું કહે જ નહિ, એમ જણાવવાને 'हि' પદ મૂક્યું છે. 'वाङ्‍ मनसि दर्शनात्' વગેરે ચાર સૂત્રમાં કહેલા પ્રકારે, સંઘાત(શરીર)નો લય થતાં સેવોપયોગી દેહનું દાન ભગવાન્ જેમને કરતા નથી, તેઓ અહીં 'કેવલ' પદથી કહેવાયા છે. એવા 'કેવલ'નું તો મોક્ષ જ ફલ છે, એમ જણાવવાને 'एव' શબ્દ મૂક્યો છે. પરન્તુ જેમને સેવોપયોગી દેહનું દાન ભગવાન્ કરે છે, એવા ઇન્દ્રિયવાળાને તો અનુગ્રહવિશેષને લીધે સેવાફલગ્રંથમાં કહેલા અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય અને વૈકુંઠ, વગેરેમાં સ્થિતિ, એમ ત્રણ ફલ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦અમે ઉપનિષદ્રૂપા ગોપીઓ જ એમ જાણીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ બીજી શ્રુતિરૂપા ગોપીકાઓની પણ આ બાબતમાં સંમતિ છે. કારણ કે

---

*બ્રહ્મસૂત્રના ૪ થા અધ્યાયના ૩જા પાદના ૧૬મા સૂત્રમાં तत्क्रतुः પદ છે, તેનો અર્થ એ છે કે જે ક્રતુ:(યજ્ઞ) પ્રકારથી જેવી ઉપાસના કરે છે, તેવીજ તેને ફલસિદ્ધિ થાય છે.

× ચંદ્ર એ ઉપમાન, અને ચંદ્રમુખી સ્ત્રી તે ઉપમેય *ઇન્દ્રિયવાળાને ભગવાનનું ભોગ્યરૂપ ફલ છે, અને ઇન્દ્રિયવિનાનાને સાયુજ્ય વગેરે મોક્ષ 'ફલ'છે, એવી વ્યવસ્થા શાસ્ત્રોએ જ કરી આપી છે.

(મિત્રો)ની સાથે પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવતા રામ અને કૃષ્ણના એક મુખારવિન્દનું જેમણે સારી રીતે પાન કર્યું, તે જ ચક્ષુવાળા અને ઇન્દ્રિયવાળાનું ફલ છે. 'वा' પદ શ્લોકમાં અનાદરને માટે મૂક્યું છે, કેમકે મુખ્યની અપેક્ષાએ આ ગૌણ છે (સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં યોજવા કરતાં માત્ર ચક્ષુથી દર્શન કરવું, તે ગૌણ જ કહેવાય). જેઓ કાલથી સરખા છે, તેમની સાથે આ રસને નહિ જાણનાર પશુઓને ભગવાન્ વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે; કેમકે નિર્ગુણ અવસ્થાના અધિકારનો અભાવ હોય ત્યારે સાત્વિક અવસ્થા યોગ્ય જ છે[૧૨] કાલ ભગવાનની લીલામાં નિમિત્ત છે. ગોપના અને લીલાના પણ આધાર તરીકે ભગવત્પ્રાકટ્ય નિમિત્ત છે, તેથી ગોપો વયસ્ય (સરખી અવસ્થાવાળા મિત્રો) છે, તે કારણથી તેમના દ્વારા પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અથવા તેઓ જે સમકાલીન (સરખી વયના) છે, તેમની સાથે ભગવાન્

'સખ્ય'પદનો પ્રયોગ જેમનામાં સમાન શીલ અને વ્યસન હોય તેમને માટે જ થાય છે [૧૧]આગળ જતાં 'जुष्ट' यैर्वा निपीतम्' માં 'वा' પદથી અનાદર સૂચન કર્યો છે, તેનાથી બીજું આદરણીય મુખ્ય પક્ષ જે સમજાય છે, તે જ આ મુખ્ય પક્ષ છે એમ જાણવું. પરન્તુ ભોગ્યસ્વરૂપથી બીજું કોઈ ફલ જ નથી; ભોગ્યસ્વરૂપ માત્ર જ ફલ છે, એમ પોતે જાણીને અને તેમાં બીજી સખીઓની સંમતિ લઈને એકાદશ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભોગ્ય ભગવત્સ્વરૂપમાં જ થાય, એવું તો એવા ભાવ વાળી કોઈ વિરલ ગોપિકામાં જ સંભવે; સાધારણ ગોપિકામાં અને ગોપમાં તો સર્વથા તેવો વિનિયોગ સંભવતો જ નથી, તેથી સર્વે ગોપીજનનો સાધારણ પક્ષ પણ કહે છે કે ચક્ષુવાળાઓનું આ જ ફલ છે, અને 'पर' એટલે સાયુજ્ય, વગેરે ફલ નથી એમ અમે ઉપનિષદ્રૂપા ગોપિકા જાણીએ છીએ. અહીં તો સર્વે બીજી શ્રુતિરૂપા ગોપિકાની પણ સર્વથા સંમતિ છે. 'चक्षुष्मत्' પદને નિજ અર્થે પૂરે તે चक्षुष्मत्पदपर, ચક્ષુવાવાળાની સાથે એકાર્થ, એવો 'ચક્ષુષ્મત્પદપર'નો અર્થ જાણવો પહેલાં अक्षण्वताम्' પદનો અર્થ 'એકાદશ ઇન્દ્રિયવાન્' કરીને હવે 'ચક્ષુવાળા' એવો અર્થ કર્યો, એથી આ 'अक्षण्वताम्' ચરણની સંયોગપૃથકત્વન્યાયથી[૧] આવૃત્તિ જાણવી. આ બીજો અર્થ લેવાનું કારણ 'वा' પદથી કહ્યું. અહીં 'वा' પદથી વિકલ્પ કહ્યો છે, એટલે જો પહેલાં કહેલો મુખ્ય પક્ષ ન રુચે તો આ બીજા પક્ષનું ગ્રહણ કરવું. જો અહીં મુખ્ય પક્ષ અભિપ્રેત ન હોત તો વિકલ્પવાચી 'वा' પદ કહેત જ નહિ.

[૧૨]'પશુઓના વનપ્રવેશ'થી સૂચિત થયેલું તાત્પર્ય કહે છે કે તેમને નિર્ગુણ અવસ્થાનો અધિકાર નથી. તેમની સાત્વિક અવસ્થા યોગ્ય છે, અને તેથી મિત્રોની સાથે એ રસ નહિ જાણનાર પશુઓનો વનપ્રવેશ ભગવાન કરાવે છે. 'पशूननु' પદમાં 'अनु' ઉપસર્ગ સાર્થક થાય, તેને માટે 'पशून' પદની પણ આવૃત્તિ કરવી (ફરી વાંચવું). અર્થાત્ ગાય વગેરે પશુઓની પાછળ, 'પશુઓને' એટલે આ રસ નહિ જાણનાર બહિરંગ ગોપોને વનમાં પ્રવેશ કરાવતા રામ અને કૃષ્ણના એક જ શ્રીમુખનું જેમણે સેવન અથવા પાન કર્યું, તેમનું ફલ આ સુખ જ છે. અહીં પ્રવેશરૂપી ક્રિય હોવાથી 'વન' પદ સમજાઈ જાય છે, તેથી તેનો અધ્યાહાર ન માનવો. કેમકે 'ક્યાં પ્રવેશ કરાવ્યો' તેની આકાંક્ષા થાય તો 'વનમાં' એમ સમજી જ જવાય છે. આ બહિરંગ ગોપોના વનપ્રવેશમાં હેતુ કહે છે કે નિર્ગુણ અવસ્થાના એટલે અંતરંગ લીલાના અધિકારના અભાવમાં જો તેમને સાથે રાખે તો તેઓ ભગવાન અને ગોપીભક્તો ઉપર દોષનો આરોપ કરે એવો સંભવ છે; તેથી તેમને સાત્વિક વનપ્રવેશ જ યોગ્ય છે.

---

૧. એકજ પદાર્થનો બે જગ્યાએ સંબંધ જણાવવો હોય, ત્યારે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે

વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે.[૧૩] અથવા વયસ્યોનો સહભાવ ભગવાનની સાથે છે, એમ હોવાથી વનમાં પ્રવેશ કરાવેલા પશુઓ અને ગોપોને પણ શ્રમ થાય, ત્યારે તેમને સ્થાને નિવેશન (યોજવાને)માટે વયસ્યોનો સ્વભાવ કહ્યો.[૧૪] આવિષ્ટ સ્વરૂપ એવા શ્રીબલદેવજીનું મુખારવિન્દ સ્પષ્ટ નથી; તેથી ભગવાનના મુખારવિન્દને જ બન્ને રૂપના (રામ અને કૃષ્ણના) મુખારવિન્દ તરીકે જેમણે સાધારણ રીતે ચક્ષુદ્વારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરાવેલું છે, તેમનું ફલ આ મુખ જ છે કારણ કે તે સર્વવ્યાપક ચિત્તનું આકર્ષણ કરીને એક જ જગ્યાએ તેનું ધારણ કરવું; બીજાનું ચિન્તન ફરી કરવું નહિ. "સુસ્મિતવાળા મુખની ભાવના કરવી" એમ પ્રમાણરૂપ વાકય છે વળી, શ્રીગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભાવના કરેલાં મુખનું નિરૂપણ કરે છે. સાર એ કે સાધારણ પક્ષ તરીકે સામાન્ય રીતે જો કે બલભદ્રનું નિરૂપણ કર્યું; તો પણ મુખ-નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં તો બીજા કોઈનું (રામના મુખથી સવલિત) મુખ આ ગોપીજનના હૃદયમાં આવતું જ નથી; તેથી બે મુખ ન કહેતાં કેવલ એક ભગવાનના શ્રીમુખનું જ નિરૂપણ કર્યું.[૧૫] મુખના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં ઇશ્વર તરીકે આરાધનબુદ્ધિથી અથવા અનુરોધ× બુદ્ધિથી જેમનું પાન થાય છે તે તો સાપેક્ષ છે,એમ અનાદરમાં હેતુ 'વ્રજેશ (નન્દરાયજી)ના સુતો' એ પદથી કહ્યો. શ્રીબલભદ્રજી કાંઈ વ્રજેશના સુત (પુત્ર) નથી. આવેશના પક્ષમાં તો કૃષ્ણ જ બલભદ્રના રૂપમાં આવેશ કરે છે, તેથી ત્યાં બન્ને રૂપનું વ્રજેશસુતપણું યુક્ત છે. લૌકિકની અપેક્ષાવાળું દર્શન અનાદરમાં હેતુ છે.[૧૬] બીજા શ્રીગોપીજન વળી ગીતના રસને સારી રીતે જાણનારાં

[૧૩] આ પ્રકારે 'વયસ્ય' પદનો 'ભગવાનના જન્મના સમકાલીન' એવો અર્થ કહીને, તે સમકાલીન વયસ્યોની સાથે ભગવાન પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. હવે 'વયસ્ય' પદનો બીજો અર્થ કહે છે કે 'કાલ, ભગવાનની લીલામાં નિમિત્ત છે' વગેરે તેથી ગોપ 'વયસ્ય' છે. પ્રાકટયરૂપ હેતુથી જ તેવી લીલાના સમયમાં વયસ્યોનું પણ વનમાં આગમન થયું અથવા વયમાં-ભગવત્પ્રાકટયરૂપ હેતુમાં-લીલામાં સરખા છે, તેથી લીલામાં લીલાકાલાધાર ગોપ વયસ્ય છે.

નોંધ-કાત્યાયનીવ્રતના પ્રસંગમાં કહેલા મુખ્ય વયસ્યોની તો ભગવાનની સાથે નિત્ય જ સ્થિતિ છે તેથી, અને અહીં તો વનપ્રવેશ કહ્યું છે તેથી, આ બહિરંગ ગોપ તે મુખ્ય અંતરંગ વયસ્યોથી જુદા જ છે, એમ 'વયસ્ય' પદના બન્ને અર્થમાં પણ જાણવું.

[૧૪] અથવા અહીં 'વયસ્યોનો સહભાવ ભગવાનની સાથે છે.' આ અર્થમાં રસ નહિ જાણનાર પશુઓને- બહિરંગ પણ ગોપને શ્રમ થાય, ત્યારે તેઓને આમતેમ પર્યટણ કરવાનું સામર્થ્ય ન રહે તે વખતે 'ગઈ ગાયો દૂર' વગેરે શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે ગોપ ભગવાનને કહે, ત્યારે થાકી ગયેલા ગોપોને સ્થાને વયસ્યોને મૂકવાને અહીં ભગવાનની સાથે જ વયસ્યોનો સહભાવ કહ્યો વસ્તુતઃ અહીં ત્રણ અર્થ છે-(૧.) ભગવાને વયસ્યોના દ્વારા પશુઓને વનપ્રવેશ કરાવ્યો; (૨.) અથવા ભગવાને વયસ્યોની સાથે પશુઓને વનપ્રવેશ કરાવ્યો; (૩) અથવા વયસ્યો સહિત ભગવાને પશુઓને વનપ્રવેશ કરાવ્યો. [૧૫] મુખસિવાય બીજા અવયવો દૃશ્ય (દેખવા યોગ્ય) તરીકે ઉપસ્થિત થાય, તોપણ મુખ તો ભોગ્યરસવાળું છે, તેથી મુખની તો ઉપસ્થિતિ ભોગ્યત્વરૂપેજ થાય છે; જે ભક્ત કેવલ ભગવદુપાસક છે, તેને સમાવિષ્ટ મુખમાં તો તે ભોગ્યરસની સંભાવના જ તે કારણથી પણ આવિષ્ટ મુખનું જુદું નિરૂપણ કર્યું નહિ

[૧૬] અથવા પોતાની વિશેષ આશક્તિનો બોધ કરવાને માટે શ્રીમુખના ઐકયના નિરૂપણનું બીજું તાત્પર્ય પણ 'किञ्च' પદથી કહે છે. વ્રજેશની અપેક્ષાવાળા ભગવાનના મુખના પાનમાં જેમનો

× માનપૂર્વક જા તે આરાધન અને સેવા અથવા પરિચર્યા તે અનુરોધ.

વેણુનાદના શ્રવણને માટે ભગવાનના મુખારવિન્દનાં દર્શન કરે છે. તે 'અનુવેણુ જુષ્ટમ' પદથી કહે છે. વેણુને લક્ષમાં રાખીને જે વર્તે છે તે અનુવેણુ કહેવાય. એટલે વેણુવાદનમાં તત્પર એવું મુખારવિન્દ જેમણે સેવેલુ છે, અથવા જેમણે તેનું પાન કરેલું છે. 'સેવેલુ' એટલે જેમણે માત્ર શબ્દનુ ગ્રહણ કરેલુ, અને 'પાન' તો અંતઃપ્રવેશ કરાવવાથી થાય છે. કેવલ શબ્દગ્રહણ મનોહર હોવાથી અથવા શિક્ષાને માટે હોઈ શકે, એમ 'વા' પદ વિકલ્પનો બોધ કરે છે. અનાદર તો સ્વરથી જ–કાકુથી જ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે આ પ્રમાણે મનોહર હોવાથી, અથવા નાદાવિષ્ટ હોવાથી, આ ગોપિકાઓ આ મુખનું ભજન કરે છે.[१७]

આદર નથી, તેમને આવિષ્ટ ભગવન્મુખના પાનમાં અનાદર થાય, તેમાં કહેવુ જ શું ? શ્રીનન્દરાયજી ઇશ્વિર–વ્રજના રાજા છે તેથી તેમના સુતતરીકે આરાધન અથવા અનુરોધ (તેને અનુકૂલ થવું તે) કર્તવ્ય છે, એવી બુદ્ધિથી જે ભક્તો શ્રીમુખનું પાન કરે છે, તેવા ભકતોએ કરેલું પાન તો વ્રજેશની અપેક્ષાવાળું છે, સર્વ દર્શન કરવાવાળાઓના સાધારણ પક્ષમાં આ કહ્યુ. વર્ણન કરનાર ગોપિકા તો કાંઈ એવુ સાપેક્ષ (અપેક્ષાવાળુ) પાન કરતાં જ નથી. અથવા અહીં ઇશ્વરનો અર્થ પોતાના ગામના અધિપતિતરીકે કરવો, કારણ કે યોગશકિતવડે તે જ અર્થનું કથન છે, અને 'तत्सापेक्षम्' નો અર્થ 'भगवत्सापेक्षम्' કરવો, અને 'अनादरे' પદનો અર્થ 'ફલત્વે અનાદર' એમ કરવો અર્થાત્ શ્રીગોપીજન જો કે શ્રીબલદેવજીનું વ્રજેશસુત તરીકે દર્શન કરે છે, તોપણ પોતાના ફલતરીકે તો તેમનું દર્શન કરતાં જ નથી. તે કારણથી એવા ભગવત્સાપેક્ષ બલદેવજીના મુખના દર્શનમાં તે શ્રીગોપીજનનો અનાદર છે 'શ્રીબલદેવજી કાંઈ વ્રજેશના પુત્ર નથી' એ પૂર્વપક્ષ છે. અને આગળવું વાકય (આવેશના…યુકત છે) તેનું સમાધાન છે. અહીં 'न हि' પદ 'ननु'ના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે "બલભદ્ર કાંઈ વ્રજેશસુત નથી," એ પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું સમાધાન 'આવેશ પક્ષમાં તો કૃષ્ણજ પ્રવેશ કરે છે' એ વાકયથી કરે છે, તોપણ અનાવેશ પક્ષમાં આ પ્રકારની શંકા થાય, તો તે અનાવેશ પક્ષ દૂર કરવાને અહીં 'तु' પદ કહ્યુ. શંકા–જો એમ જ છે, તો ફલત્વે અનાદરમાં હેતુ શો ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અનાદરમાં હેતુ 'લૌકિકની અપેક્ષાવાળું દર્શન' છે. અર્થાત્, પૂર્વે કહેલી લૌકિક બુદ્ધિથી વ્રજેશની અપેક્ષાવાળુ દર્શન અનાદરમાં હેતુ છે. અનાદરે 'રામ અને કૃષ્ણના એક શ્રીમુખનું જેમણે પાન કર્યું', તેમનુ 'આ શ્રીમુખ જ ફલ છે' આ પક્ષમાં મુખમાત્રનુ ફલપણું જાણવુ. તેમાં પણ ઇશ્વિરતરીકે આરાધનબુદ્ધિથી, અને પોતાના સ્વામીના પુત્રતરીકે અનુરોધ (અનુકૂલ થવું તે) બુદ્ધિથી, એમ બે પક્ષ જાણવા.

[१७]આ શ્રીમુખ કેવું છે ? તે જાણવાની અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે એ શ્રીમુખ વેણુવાદનપર છે, અથવા ચક્ષુવાળાથી પણ હીન અધિકારીનું કથન કરતાં કહે છે, કે બીજાં શ્રીગોપીજન તો ગીતના રસને જાણતાં નથી, તેથી વેણુનાદના શ્રવણને માટે ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરે છે, એમ 'બીજા" વગેરેથી કહે છે બીજાં તો ગીતના રસને જાણતાં નહિ હોવાથી વેણુનાદના શ્રવણને માટે જ ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરે છે, એમ 'अनुवेणु जुष्टम्' પદથી કહે છે. અહીં 'न वेणुनाद' એવો પાઠ હોય તો એવો અર્થ કરવો કે તેઓ ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરે છે. તે વેણુનાદના શ્રવણને માટે કરતાં નથી, પરન્તુ કેવલ ગીતના રસના જ્ઞાનવાળાં હોવાથી જ કરે છે. અહીં 'वेणुम् अनु' વગેરેથી અર્થનું કથન કર્યું, સમાસ તો અનુગત છે વેણુ જેનો તે 'अनुवेणु' એમ જાણવો. જોષણ અને પાનનો ભેદ કહે છે–'જોષણ' એટલે સેવન અથવા નિદર્શન, અને 'પાન' તો અંતઃપ્રવેશ કરવો તે કહેવાય. જોષણમાં કેવલ શબ્દશ્રવણ છે, કારણ કે તે મનોહર છે પાનમાં તો અંતઃપ્રવેશન છે, તે શિક્ષામાટે છે. કોઇક ભકત નાદ મનોહર હોવાથી કેવલ શબ્દશ્રવણરૂપ

કામના સંબંધથી પણ કેટલાંક ગોપીજન પાક્ષિક (થોડા અંશમાં થતુ) ભજન કરે છે, તે બીજા વિશેષણ 'અનુરાગથી કટાક્ષ મૂકતા' એ પદથી કહે છે. જે ભગવાનના મુખારવિન્દને વિષે અનુરાગથી ભકતના કટાક્ષનો મોક્ષ છે, તે ભગવાનનું મુખ ચક્ષુવાળાઓનું ફલ છે. આ પ્રમાણે મુખનાં દર્શન કરતાં ગોપીજનના નિર્ગુણ અને સગુણ ભેદો નિરૂપણ કર્યા.[૧૮]

સુબોધિનીજી :-કેવલ રસરૂપ 'चूतप्रवाल' વગેરે શ્લોકમાં કહે છે:—

['કેવલ' પદથી 'બર્હાપીડમ' શ્લોકમાં 'નટ' પદથી કહ્યો છે, તે વિપ્રયોગશૃંગારરસ સમજવો.]

चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥

આંબાનાં કોમલ પલ્લવ જેમના કર્ણમાં છે, મયૂરપિચ્છગુચ્છ જેમના મસ્તકને વિષે છે, કમલની માલા જેમના શ્રીકંઠને વિષે છે, અને એ સર્વની સાથે પીતાંબર વગેરે વસ્ત્ર

સેવન કરે છે, અને કોઈક તો શિક્ષણને માટે પાન કરે છે; પોતે પણ એવું વેણુવાદન પ્રાપ્ત કરે તે હેતુથી પાન કરે છે. મૂલમાં 'વા' પદથી 'જોષણ-સેવનનો' વિકલ્પ 'પાન' છે એમ કહ્યુ.'અનુવેણુ' પદમાં 'વેણુ' વિશેષણ છે, તે મુખના દર્શનમાં પ્રધાન છે, તેથી 'જોષણ' અને 'પાન' એમ શબ્દકર્મક* જ બન્ને ક્રિયા કહી મૂલમા 'વા' પદ કેવલ અનાદરમાત્ર સૂચવે છે એમ નથી, કેમકે અનાદર તો સ્વરથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પરન્તુ કોઇએ સેવ્યું અને કોઇએ પાન કર્યું, એમ વિકલ્પનો જ બોધ 'વા'પદતોકરે છે. શંકા-'વા' શબ્દ હોવા છતાં, ગીતનેજાણનારનાફલનુંસાધારણપણ કેમપ્રાપ્તથાય? ઉત્તર-તેનું સાધારણપણું અથવા અનાદર તો સ્વરથી એટલે કાકુથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એ રીતે આ પક્ષમાં આ ગોપિકાએ કરેલ ભજનનું કારણ નાદનું મનોહરપણું છે એમ કહ્યુ તેમાં પણ બે પ્રકાર છે-(૧.) કોઈક ગોપીજન માત્ર મનોહર હોવાથી નાદનું સેવન કરે છે, (૨.) કોઇક તો 'અમે પણ ભગવ-તુલ્ય વેણુવાદન કરીશુ" એવા વિચારથી વેણુનું શિક્ષણ મેળવવાને નાદપાન કરે છે. આ પ્રકારે અહીં સુધી મુખાવલોકનવડે ભજન કરનાર ગોપીજનના ચાર ભેદ કહ્યા- ૧) ઈશ્વર-બુદ્ધિથી આરાધન કરનાર, (૨) પોતાના સ્વામીના પુત્ર હોવાથી તેને અનુકૂલ થનાર. એમ બે વર્ગમાં પણ મનોહર હોવાથી શ્રીમુખનું સેવન કરનાર અને શિક્ષણને માટે શ્રીમુખનું પાન કરનાર, એવા બે હેતુથી બે વર્ગ એટલે ચાર ભેદ થયા. [૧૮]કામના સંબંધથી ભજન કરનાર ગોપીજન શ્રીમુખનું અવલોકન કરે છે, એ પાચમો ભેદ છે. એટલે સર્વે મળીને મુખાવલોકન કરનારના પાંચ ભેદ જાણવા. કામભાવથી અવલોકન કરનાર ગોપીજન તો પહેલાના ગોપીજનથી પણ હીન છે, એમ કહેવાને 'કામના સંબંધથી પણ' વગેરે કહ્યુ આ પ્રકારે નિર્ગુણસગુણ ભેદનું નિરૂપણ થયું. અર્થાત્ નિર્ગુણસહિત સાત્ત્વિક વગેરે સગુણ ભેદનું નિરૂપણ થયું. અહીં એકાદશ ઇન્દ્રિયથી ભગવત્સ્વરૂપને જ ફલ માનનાર ઉત્તમોત્તમ નિર્ગુણ ભકત છે, અને કેવલ ચક્ષુઇન્દ્રિયથી શ્રીમુખનું સેવન કરનાર-પાન કરનાર અને તેની તરફ કટાક્ષ ફેંકનાર, એ ત્રણ સગુણ ભકત છે. 'बर्हापीडम्' શ્લોકના વાકયાર્થ-માંના 'વર' પદનો અર્થ આ પ્રકારે આ શ્લોકમાં નિરૂપણ થયો એમ જાણવુ. અહીં ચક્ષુવાળાઓના ફલ તરીકે 'કાલથી અધિક હરિ'ની લીલા નિરૂપણ કરી, એમ જણાય છે. (૭)

---

* 'શબ્દકર્મ' પાણિનિ ૧.૪ ૫૨.માં પ્રસિદ્ધ છે. જોષણ-સેવનક્રિયાઅનેનિપાન-પાનક્રિયા,એ બન્ને ક્રિયામાં વિશેષણરૂપ વેણુનું જ પ્રાધાન્ય છે,અનેતેવેણુ શબ્દજનક છે તેથી સેવન અને પાન બન્ને ક્રિયા શબ્દકર્મક છે. 'કર્મ' પદ કોઈક વખતે ક્રિયામાત્રનું અને કોઈક વખતે કારકનું પણ વાચક હોય છે.

જેમનાં મળેલાં છે, એવા વિચિત્ર વેષવાળા કૃષ્ણ અને બલદેવ, એ બે ઉત્તમ નટની માફક, કોઈક વાર ગાન કરતા, રંગમંડપમાં શોભે તેમ મધ્યમાં ગોપાલોની ગોષ્ઠીમાં બહુ સારી રીતે શોભતા હતા. ૮.

સુબોધિનીજી:- આંબાના કોમલ પાન બે કર્ણને વિષે છે, મયૂરપિચ્છનો ગુચ્છો મસ્તકને વિષે છે, કમલોની માલા કંઠને વિષે છે, એ સર્વથી મળેલું પરિધાન એટલે પીતાંબર વગેરે વસ્ત્રો, તેમનાથી વિચિત્ર છે વેષ જેનો (રામકૃષ્ણનો) એવા બન્ને પશુપાલો (ગોપાલો)ની ગોષ્ઠીની વચમાં શોભવાં લાગ્યાં[1] રસના અભિનયમાં અવતારની માફક આવેશનો પણ ઉપયોગ હોવાથી 'विचित्रवेषौ' પદ દ્વિવચનમાં વાપર્યું છે[2]

ગુણો અને માયા, વેષને માટે ઉપયોગી થાય છે, તેથી રસના અભિનય માટે ચારે અર્થ-પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું.[3] (કારિકા ૧)

---

[1]વિવેચન:-અહીં આંબાના પ્રવાલ ઉપરના ભાગમાં છે એમ જાણવું. કારણ કે તેમ હોય તો જ મુકુટમાં બાંધેલું પીતાંબરખંડ (નાનુંપીળુંવસ્ત્ર) પ્રવાલ અને મયૂરપિચ્છના ગુચ્છાથી મિલિત થઈ શકે, અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર પણ માલાથી મિલિત થઈ શકે. 'पिताम्बरादि' પદમાં 'आदि (વગેરે)' પદથી શ્રીબલદેવજીનાં વસ્ત્ર નીલ જાણવાં આંબાના પ્રવાલ અને મયૂરપિચ્છથી પીતાંબર મિલિત છે. તેથી એમ સમજવું કે પીતાંબર ખંડ શિરપર બાંધેલું છે. 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં કહેલા 'નટવર'પદના 'વર' પદવિનાના પૂર્વાર્ધ 'નટ'પદનું વિવેચન આ શ્લોકમાં છે તેથી આંબાનાં કોમલ પાન'વગેરે કહ્યા. તેથી કર્ણિકાર ઉપરાંત પલ્લવ પણ ધરેલાં છે એમ જાણવું, અને તે શ્લોકમાં કહેલી વૈજયન્તીમાલા પણ કમલની જાણવી. [2]શ્રીબલદેવજીમાં જે પુરૂષોત્તમનો સમાવેશ છે તે રસરૂપ છે. તેથી રસના અભિનયમાં સ્કંધ ધરવો, બાહુ ધરવો, વગેરે સ્વામિનીરમણસમયે અભિનય માટે તેમનો પણ ઉપયોગ છે

શંકા-અહીં તો કેવલરસનું નિરૂપણ કરાય છે, અને 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં કહેલા 'વર' પદવિનાના 'નટ' તો એકજ છે, ત્યારે બન્નેને જણાવનાર દ્વિવચનનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર-જેમ અવતારમાં ભૂભારહરણ વગેરેમાં ભગવાનનું પ્રિય કરવામાં શ્રીબલદેવજીનો ઉપયોગ છે, તેમ અહીં રસના અભિનયમાં પણ ભગવાનનું પ્રિય કરવામાં સાથેસ્થિતિ કરવી, પ્રશંસા કરવી, વગેરેથી આવેશરૂપ શ્રીબલદેવજીનો પણ ઉપયોગ છે, તેથી દ્વિવચન વાપર્યું છે.

[3]વિવેચન:-પ્રવાલ, સ્તબક અને માલા, એ ત્રણ અહીં સ્થાયિભાવ, વ્યભિચારીભાવ અને વિગાઢભાવાત્મક અનુક્રમે ત્રણ ગુણરૂપ છે અને વસ્ત્રરૂપ માયા વેષને માટે ઉપયોગી છે, તેથી પ્રવાલ વગેરે ત્રણ ગુણ અને વસ્ત્રરૂપ માયા મળીને ચારે પદાર્થ વેષને માટે ઉપયોગી છે આગળ 'त्रयाणाम् (ત્રણેનો)' પદનો અર્થ સ્થાયિભાવ. વ્યભિચારીભાવ, અને વિગાઢભાવ એમ કર્યો છે. ત્યાં 'વિગાઢભાવ'નો અર્થ વિશેષરીતે ઉન્માદપર્યન્ત મથિત થયેલો કટાક્ષ વગેરે ભાવ અથવા. અનુભાવ થાય છે. અર્થાત સ્થાયિભાવ, વ્યભિચારીભાવ અને અનુભાવ, એ ત્રણ ગુણ ક્રમે કરીને પ્રવાલ, સ્તબક અને માલારૂપ છે, અને માયા વસ્ત્ર છે એમ જાણવું. સ્થાયિભાવાત્મક સ્વરૂપ જ અહીં આલંબનવિભાવ છે, તેથી સ્થાયિભાવથી વિભાવ જુદો નથી એમ જાણવું. અર્થાત્ આલંબન-વિભાવાત્મક ધર્મિરૂપ સ્વરૂપનું વૈચિત્ર્ય, ધર્મરૂપ સ્થાયિભાવથી, વ્યભિચારીભાવથી, અને અનુભાવથી થાય છે. અથવા આંબાના પ્રવાલ રજોરૂપ છે, મયૂરપિચ્છનો ગુચ્છ તમોરૂપછે, અને કમલમાલા સત્વરૂપ છે; એ ત્રણે રસમાં ઉપયોગી છે. કારણ કે રજોગુણથી વિવિધ ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે. તમોગુણથી તો એક જ સ્થળે ભગવાનના અવયવમાં અધિક પ્રીતિ થવાથી મનનો લય થાય છે. અને સત્વ ગુણથી ભગવાનના સર્વ પદાર્થનું રસમાં ઉપયોગી પણાનું જ્ઞાન થાય છે. (કા ૧)

રસ, રૂપ અને સુગંધની પ્રતિષ્ઠા ત્રણને વિષે નિશ્ચિત છે. ધર્મિરસના આચ્છાદનના બોધ માટે માયાનું પણ અહીં નિરૂપણ કર્યું છે[4] (કા ૨) વસ્તુનિર્દેશમાત્રથી શ્રોતાઓને કાવ્યની માફક રસ ઉત્પન્ન થાય છે[5] રસવાળું ફલ છે, એમ જણાવવાને માટે પ્રથમ પલ્લવ કહ્યાં છે.[6] (કા ૩)

[4]આંબામાં મુખ્યતાથી રસ પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી આમ્રપલ્લવ સ્થાયિભાવ છે અહીં 'રસ'પદ શ્લિષ્ટ (બેવડા) અર્થમાં સમજવું. મયૂરમાં 'રૂપ' પ્રતિષ્ઠિત છે અને રસનો વ્યભિચાર છે. (રસ નથી); મયૂરપિચ્છગુચ્છ વ્યભિચારિભાવ છે. તેથી કમલમાં સુગંધ'પ્રતિષ્ઠિત છે, અને કમલની સુગંધ લેતાં પ્રાપ્ત થતું ચુંબન રસનું અનુભાવક છે; તેથી કમલની માલા અનુભાવ છે. ધર્મિસ્વરૂપના આચ્છાદનનો બોધ કરવાને માયા વસ્ત્રરૂપ છે. વેષમાં વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરનાર તો રસ, રૂપ અને સુગંધ, એ ગુણો જ છે પરન્તુ સારી રીતે વૈચિત્ર્ય કરવામાં આચ્છાદન-વસ્ત્ર પણ અપેક્ષિત છે. તેથી માયાનું પણ નિરૂપણ છે, એમ 'अपि પણ' શબ્દનું સ્વારસ્ય છે.

શંકા-પ્રવાલ વગેરે ધરવામાં શું પ્રયોજન છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ સ્વરૂપમાં તાદૃશ ભકતમાત્રથી ભોગ્ય રસ, રૂપ, અને સુગંધનું સૂચન કરવાને માટે આંબાનાં પલ્લવ, મયૂરપિચ્છગુચ્છ, અને કમલની માલાનું, અને રસ ગુપ્ત રાખવાને પીતાંબરનું ધારણ છે. રસ સૂચવવાને આંબાના પલ્લવ ધર્યા છે, મયૂરપિચ્છગુચ્છ સુન્દર છે, તેથી રૂપના સૌન્દર્યનું સૂચન કરવાને મયૂરપિચ્છનું ધારણ છે. અને કમલની માલા હું સુગંધિદાર છે તેથી આનંદમય શ્રીઅંગમાં સહજ સુગંધ છે, એમ સૂચવવાને માલાનું ધારણ છે, અને રસ ગોપ્ય છે, તે સૂચવવાને પીતાંબરનુ ધારણ છે. (કા ૨.)

[5]શંકા સાક્ષાત્ અનુભવવિના વસ્તુ બતાવવામાત્રથી રસનો અનુભવ કયે પ્રકારે થાય? ઉત્તર-જેમ કાવ્યના શ્રવણથી શ્રોતાઓને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અહીં શબ્દથી બધું બતાવ્યું છે. પરન્તુ 'સાકર ગળી છે' એમ કહેવાથી કંઈ ગળપણનો અનુભવ થતો નથી, તેમ શબ્દમાત્રથી નિર્દેશ કરવામાં રસનો અનુભવ કેવી રીતે થાય તેનું સમાધાન 'વસ્તુનિર્દેશમાત્રથી પણ રસ ઉત્પન્ન થાય છે,' એમ કારિકામાં કહે છે તે માટે દૃષ્ટાન્ત કાવ્ય છે,'रसवद् वाक्य काव्यम्' એવું કાવ્યનું લક્ષણ છે, તેથી કાવ્ય રસવાળું છે, તે કારણથી તેનુ શ્રવણ કરવાથી કાવ્યમાં રહેલા રસનો આસ્વાદ શ્રોતા કરી શકે છે. તે પ્રમાણે આ વાકયમાં 'સર્વત્ર સુધા ગળતી હોય એવા રૂપનું વર્ણન છે' તેથી જ ગોપીજન એકબીજાનાં વાકયોના શ્રવણથી તેમાં રહેલા રસનો આસ્વાદ કરે છે. એથી 'વસ્તુના નિર્દેશમાત્રથી રસનો આસ્વાદ થાય છે,' એમ સિદ્ધ થયું. (કા ૨ૄ)

[6]અથવા, શંકા:-અભિનય કરવામાં આમ્રપલ્લવ વગેરેથી રસનું સૂચન થાય, પરન્તુ ત્યાં રસનો અનુભવ કયે પ્રકારે થઈ શકે? ઉત્તર-કાવ્ય માફક. 'કાવ્ય' પદથી વાચ્ય રસવાળા વાકયના શ્રવણથી શ્રોતાને રસનો અનુભવ થાય છે, તેમ વ્રજસુંદરીઓને તો તેવા સ્વરુપવર્ણનના પરસ્પર શ્રવણથી જ તેમાં રહેલા રસનો અનુભવ થાય છે આમ્રપલ્લવ વગેરેના દર્શનથી સૂચન થતા રસનો પણ અનુભવ થાય છે, તે કારણથી 'રસવાળું ફલ છે,' તેનો બોધ થવા માટે 'પલ્લવ' પ્રથમ ગણ્યું. ક્રમથી એ પ્રમાણે ચાર પદાર્થના નિરુપણમાં હેતુ રસવાળા ફલના બોધમાટે છે, એમ કહ્યું. રસયુકત ફલ છે, એમ બોધ થવાને પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું ફલના સ્વરૂપનું જ્ઞાન રસવાળા ફલતરીકે પલ્લવના દર્શનથી થાય છે, તેથી પલ્લવ જે પ્રથમ 'ભાવ'ના ઉદયરુપ છે, તે કલિકાનો હેતુ છે, તેથી પલ્લવનું કથન પ્રથમ કર્યું. અથવા, આગળ 'રસવાળા ફલનો બોધ થવા માટે' એટલે સ્વરુપાનન્દના સારભૂત સુધાના અનુભવનો બોધ થવા માટે પલ્લવનું ધારણ પ્રથમ કહ્યું. (કા ૩)

શાસ્ત્રાર્થના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનથી ભાવની કલિકા થાય છે[૭] પછી તેમાં વિચિત્રતા થાય, તેને અહીં પુષ્પસ્થાનથી કહ્યું છે.[૮] (કા ૪.) રાત્રિદિવસ વાસના થયા કરે તેથી આચ્છાદનનું સ્મરણ કહ્યું છે.[૯] રસનો આવિર્ભાવ થાય તેને માટે આ સર્વનું નિરૂપણ કર્યું, એવી સ્થિતિ છે.[૧૦] (કા ૫)

---

[૭] રસશાસ્ત્રના 'અર્થ'ના એટલે ફલના પરિજ્ઞાનથી ભાવની કલિકા થાય છે, તેથી પલ્લવ પછી કલિકાના જેવા 'મયૂરપિચ્છગુચ્છ' નું કથન કર્યું, જે રસના અનુભવને જણાવનાર છે. ફલ રસવાળું છે' એમ બોધ થયાપછી આવિર્ભાવ પામેલા ભાવની કલિકા તરત જ રસના અનુભવને જણાવનાર થાય છે, તેથી પલ્લવના પછી કલિકાના જેવું બર્હપિચ્છગુચ્છનું કથન કર્યું અથવા 'શાસ્ત્રનો અર્થ' એટલે 'સુધાનુ ભોગ્યરૂપ પ્રયોજન.' એમ ભાવના કરવા યોગ્ય છે, એવું જ્ઞાન પલ્લવના દર્શનથી થાય છે, તેથી 'ભાવની' એટલે ભગવદ્વિષયક સ્નેહની કલિકા થાય છે. આસકિત પછી ભાવ થાય છે, કારણ કે આસકિત પ્રેમ થયા પછી થાય છે, અને તે ઉચિત પણ છે પ્રમાણ-પ્રકરણની લીલાથી પ્રેમરૂપ ભાવ ઉત્પન્ન થયો; પછી પ્રમેયપ્રકરણની લીલાથી આસકિતરૂપ ભાવનો ઉદય છે. જેમ કલિકામાં રસ, રૂપ, અને સુગંધ વગેરે સર્વ હોય છે, છતાં તે સર્વ અવ્યકત હોય છે, તેમ આસકિતમાં ભાવના પરિણામરૂપ કટાક્ષ, સ્મિત અને આલાપ, વગેરે અવ્યકત છે, એ કારણથી આસકિત કલિકાના જેવી છે. અને તેથી આવી આસકિતનું સૂચન કરવાને 'મયૂરપિચ્છગુચ્છ' પલ્લવના પછી ધારણ કર્યું, એવું કથન કર્યું (કા.૩.)

[૮] પછી કલિકારૂપ 'ભાવ'નું અને 'ચ'કારથી પ્રાપ્ત થતાં 'વેષ'નું પણ વૈચિત્ર્ય થાય છે તેથી તેના (કલિકારૂપ બર્હસ્તબક) પછી 'પુષ્પ' એ કમળ છે તેનું જે 'સ્થાન' માલા, તે માલાનું કથન કરે છે. અથવા વ્યસનથી ફલિત થતાં એ ભાવનું 'વૈચિત્ર્ય' આલિંગન વગેરે કાવ્યરૂપે વિવિધ વિલાસરૂપ થાય છે, તે વ્યસન અહીં પુષ્પના સ્થાનમાં છે કેમકે પુષ્પમાં રસ, રૂપ અને સુગંધ વ્યકત હોય છે, તેમ અહી પણ વ્યસનમાં તે તે ભાવ સ્ફુટ થાય છે, તે કારણથી એવું વ્યસન સુચવવાને માટે કમલના પુષ્પની માલા ધારણ કરી છે (કા.૪.)

[૯] વસ્ત્રના અભાવમાં સર્વદા વાસના થાય, અનુભવ થાય ત્યારે તો રસ ગુપ્ત ન રહે તેથી રસપણું જતું રહે, તેથી ત્યારપછી 'આચ્છાદનનું' એટલે વસ્ત્રનું સ્મરણ કહ્યું છે પહેલાં પુષ્પ કહ્યાં છે, તેથી અહીં ચોથા પદાર્થને નિરૂપણ કરતી વખતે 'વાસના' પદ મૂક્યું છે. અથવા પુષ્પનો ઉદ્‌ભવ થાય ત્યારે વાસના પ્રકટ થાય, તેમ વ્યસન થવાથી તેનું પરિણામ દર્શન, આશ્લેષ, એકાન્ત ભાષણ વગેરે હંમેશાં થતાં લોકોને જ્ઞાન થઈ જાય, તેથી તે બધું લોકમાં પ્રકટ થઈ જાય, જેથી રસત્વ ન રહેતાં રસાભાસજ થઈ જાય તે માટે આચ્છાદન-વસ્ત્રની જરુર છે. તે કારણથી પ્રકટ વાસનાના આચ્છાદનને સૂચન કરનાર માયારૂપ પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. અહી આ તાત્પર્ય છે-દર્શન, આશ્લેષ, વગેરે ગુપ્ત રાખવાને જે ચાતુર્યવિશેષરૂપ કાપટયની અપેક્ષા છે, તે અહીં 'માયા'શબ્દથી કહ્યું છે. તેથી ચાતુર્યરૂપ-પ્રાકટયરૂપ-માયારૂપ વસ્ત્રથી જ તે રસ ગુપ્ત રહે છે એમ સમજવું.

[૧૦] એ પ્રકારની પ્રક્રિયાથી રસ નિષ્પન્ન થાય છે, તેથી આ સર્વ પ્રક્રિયા નિરૂપણ કરી, કારણ કે એવી 'સ્થિતિ' એટલે મર્યાદા છે. જો કે આ પ્રકારની પ્રણાલિકાવિના પણ ભગવાન રસ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ જ છે, તો પણ રસમર્યાદાની પ્રણાલિકાનું સ્થાપન કરવાને આ પ્રવાલ વગેરે ચાર પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. અથવા, 'એમ નિરૂપણ કરવામાં પલ્લવ વગેરે ધર્મસહિત જ રસનું નિરૂપણ થયું. તેથી આ શ્લોકના આભાસગ્રંથ (ઉત્થાનિકા) માં 'કેવલ રસરૂપ'' એમ જે કહ્યું છે, તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે.' એ શંકાનો ઉત્તર 'રસની ઉત્પત્તિ માટે' વગેરે કહીને આપે છે. શ્રીગોપિકામાં રસસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થાય તેને માટે આ સર્વનું નિરૂપણ કર્યું. ધર્મસહિત ધર્મીના

રસનો આવિર્ભાવ થતાં રસનો આસ્વાદ થાય, નૃત્ય થાય, અને શોભા થાય.[૧૧] તેથી અતિ ગુપ્ત રસરૂપ ભગવાન્ રસત્વને પ્રાપ્ત થાય છે[૧૨] (કા.૬)

આવિર્ભાવ માટે કાંઈ આ નિરૂપણ નથી. શંકા—આ બધું કહ્યા વિના જ રસનો આવિર્ભાવ કેમ ન કહ્યો? ઉત્તર—'એવી મર્યાદા છે.' એ પદથી કહે છે 'વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિચારિભાવના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે' એ ભરતસૂત્ર પ્રમાણે, આ પ્રકારની રસમર્યાદા રસના આવિર્ભાવમાં છે તે કારણથી રસમર્યાદાનું નિરૂપણ કરવાને આ સર્વ કહીને, આ પ્રકારે શ્રીગોપીજનને વિષે 'રસના આવિર્ભાવ' નો ક્રમ કહ્યો.

[૧૧]ભગવાન્‌ના રસનિરૂપત્વમાં એમ જ ક્રમ છે, તેથી ભગવાન્‌માં રસના આવિર્ભાવના ક્રમનો પ્રકાર કહે છે કે રસનો આસ્વાદ થાય, પછી નૃત્ય અને ત્યારપછી શોભા થાય છે. તેથી નૃત્ય અને શોભા થયા પછી ભગવાન્ રસત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે જાગૃત થયેલા રસને ગુપ્ત રાખવામાં ન આવે તો રસાભાસ થઈ જાય, તેથી તેનું સૂચન કરનાર પદાર્થનું ક્રમથી નિરૂપણ કર્યું. 'મયૂરપિચ્છગુચ્છ'થી મયૂરના અનુકરણથી રસાવિષ્ટ નૃત્યનું સૂચન કર્યું; અથવા એ પ્રમાણે અભિનય કરીને ભગવાને રસાસ્વાદથી નૃત્ય કર્યું. 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં 'નટ'પદનો અર્થ આ પ્રકારે 'નૃત્ય' પદથી કહ્યો 'શોભા થાય' એ 'विरेजतुः' પદનું વ્યાખ્યાન છે; એ પદમાં કહેલી શોભાનું કથન અહીં કર્યું છે ગુપ્ત રસ જ રસ કહેવાય છે, કારણ કે રસશાસ્ત્ર જ તેમ કહે છે આ પ્રકારે 'रसो वै सः-નિશ્ચયે રસરૂપ તે છે,' એ શ્રુતિમાં કહેલી રસરૂપતાનું સમર્થન કરીને 'બર્હાપીડમ્'શ્લોકમાં કહેલા 'નટવર' પદથી દર્શાવેલા 'નૃત્ય'નું અને આ શ્લોકના 'विरेजतुः' પદથી કહેલી 'શોભાનું' અહીં કથન કર્યું. (કા.૬)

રસાનભિવ્યક્તિ પ્રકાર—

[૧૨]'કેવલ રસનિરૂપણમાં પલ્લવ વગેરેનો શો ઉપયોગ?' એ શંકા થાય તો તે દૂર કરવાને 'गुणाश्रया' વગેરે કારિકાથી પલ્લવ વગેરેના નિરૂપણનું પ્રયોજન કહે છે. અહીં આ પ્રકાર જાણવા યોગ્ય-'नाट्य' શબ્દનો મુખ્ય અર્થ 'રસ' છે, અને લક્ષણાવૃત્તિથી ચાર પ્રકારે અભિનય સહિત રસના પ્રાકટ્યનું કારણ પણ નાટ્ય છે; તેથી 'નાટ્ય' પદને નૃત્યના અર્થમાં વિદ્વાનો વાપરે છે, એવું સંગીતરત્નાકરના સાતમા અધ્યાયના ૧૭મા અને ૧૮મા શ્લોકમા 'નાટ્ય' શબ્દના અર્થનું કથન છે. નાટ્યનો મુખ્ય અર્થ રસ છે, તેમાં તો નૃત્યના ભેદનો સંભવ નહિ હોવાથી મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય તેથી રસસંબંધી આંગિક વગેરે ચાર પ્રકારના અભિનયસહિત નૃત્ય, એવો લક્ષણાથી અર્થ છે, તેથી લક્ષ્યાર્થ નૃત્યમાં 'નાટ્ય' શબ્દ લાક્ષણિક છે, એમ સંગીતરત્નાકરની કલાનિધિટીકાનું સ્વારસ્ય છે, તેથી ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ 'નાટ્ય' શબ્દના એ જ અર્થ જણાય છે. અહીં 'નાટ્ય' શબ્દનો યોગશક્તિથી એટલે તેના અવયવ પાડીને અર્થ કરવાથી 'રસ' અર્થ થાય છે કારણકે 'નટનને યોગ્ય તે નાટ્ય,' એમ 'नट' ધાતુને 'य' પ્રત્યય લગાડવાથી 'नाट्य'પદ સિદ્ધ થાય છે, અને તેમાં 'રૂઢિ' એટલે સમુદાયશક્તિ પણ છે જ, તેથી રૂઢિથી પણ 'નાટ્ય' શબ્દનો અર્થ 'રસ' થાય છે જેમ 'पङ्कज' એટલે 'કમલ' અર્થમાં 'पंकज' પદ યોગરૂઢ છે, તેમ 'નાટ્ય' પદ પણ યોગરૂઢ છે. અર્થાત્ જૈમિનીયસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'એક જ અર્થ એક શબ્દનો હોય' એ નિયમ પ્રમાણે 'નાટ્ય'પદનો અર્થ 'નૃત્યથી પ્રકટ થતો અને દૃશ્ય થતો વિશિષ્ટ રસ,' એવો અર્થ થાય છે હવે નર્તનમાં પણ યોગનો વિચાર કરીએ તો નટનો ભાવ, અથવા નટનું કર્મ તે નાટ્ય તેમાં પણ 'ष्यञ'નું વિધાન 'ભાવ'માં અને 'કર્મ'માં હોવાથી યોગસામ્ય જો કે પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ રસની સત્તાવિના તેવા પ્રકારે પ્રયોગ જ અશક્ય છે, તેથી ભાવમાં જ અહીં 'ष्यञ'નું મુખ્ય વિધાન છે, તેથી 'नर्तव्य-नटन' અર્થમાં 'નાટ્ય'

શબ્દ લક્ષણાર્થી જ છે એમ બન્ને પ્રકારે 'નાટ્ય' શબ્દનો વિચાર કરતાં 'નાટ્ય'પદનો અર્થ 'નૃત્યથી પ્રકટ થતો રસ' એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે, વળી પત્રીશમાં 'नटकथित' વગેરે શ્લોકમાં અને ૨૮મા અને ૨૯મા 'आङ्गिकाभिनयैः' વગેરે શ્લોકમાં નર્તનના ત્રણ ભેદ પણ કહ્યા છે નટે કરેલો જે અભિનય તે નટે કરેલા વાક્યાર્થનો અને પદાર્થનો આત્મા જ્યાં હોય તે નાટ્ય. આંગિક અભિનયથી જે નર્તન ભાવ પ્રકટ કરે તે નૃત્ય, તેને નૃત્ય જાણનારાઓ 'માર્ગ' કહે છે. આંગિક વગેરે ચાર પ્રકારના અભિનય જેમાં ન હોય પરન્તુ આંગિક અભિનયમાં અંગ, પ્રત્યંગ અને ઉપાંગનો જે પ્રકાર કહેલો છે તે પ્રકારથી ગાત્રવિક્ષેપ જ હોય તે નૃત્ય, એમ નૃત્ય જાણનારા કહે છે. તેમ જ ૧૮માં શ્લોકના છેવટે 'स त्वत्राभिनयो भवेत्' એમ શરુ કરીને 'काव्यार्थ विभावादि' ૧૯મા શ્લોકમાં અભિનયને લક્ષીને 'आङ्गिको वाचिकस्तद्वत्' વગેરે અઢી કારિકાથી અભિનયના ચાર પદનું કથન ત્યાં કર્યું છે એ પ્રકારે, ચાર પ્રકારના અભિનયમાં જે વેષરૂપ 'આહાર્ય' અભિનય છે તેને માટે રસ, રૂપ અને સુગંધ એ ત્રણ ગુણ અને વસ્ત્રને સ્થાને કનકકપિશ માલા ઉપયોગી છે. આ પ્રમાણે આહાર્ય અભિનય આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરવાનો હોવાથી પલ્લવ વગેરે વસ્ત્રસુધીના ચાર પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું; કારણ કે એ પ્રકારે અભિનયના પ્રયોગથી રસ પ્રકટ થાય છે, અને વિભાવ વગેરેથી નિષ્પન્ન થતો સ્થાયિભાવરૂપ અમૂર્ત રસ તો આલંબનવિભાવવિના પ્રકટ થવાને યોગ્ય નથી; એમ હોવાથી તેમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જ કૈવલ્યને છોડીને રસ નાટ્યરૂપતાનો પણ ત્યાગ કરે, તેથી બન્ને સુન્દર રીતે ઘટી શકે તેને માટે નટવેષાત્મક આહાર્ય નામના અભિનયથી આલંબનનું આરોપણ થાય, ત્યારે આહાર્યસિવાયના આંગિક વગેરે ત્રણ અભિનયથી સમાજનાં રસનું જ્ઞાન નિષ્પન્ન થાય છે; પરન્તુ જ્યાં આલંબનવિભાવ જ નટ છે, ત્યાં પણ નાટ્યદશામાં મુખ્ય રસના ધર્મ પ્રકટ ન થાય, તો આલંબન નહિ જેવું જ છે; તેમ નહિ જાણનારને તો તે પ્રત્યારોપિત પણ છે આ પ્રકારે ચાલતા પ્રસંગમાં બ્રહ્માત્મક રસ પૂર્વે કહેલી રીતિએ પોતામાં જ પ્રતિષ્ઠાવાળો અને પોતામાં આલંબનવાળો થાય, તેમાં જો કે કાંઈપણ વિરોધ નથી; તોપણ જેમ કોઈક વાર રસને નહિ જેવો કરીને આલંબનત્વ પ્રકટ થાય છે તેમ અહીં આલંબનને નહિ જેવું કરીને નટત્વ પ્રકટ કરીને 'रसो वै सः' (નિશ્ચયે તે રસરૂપ છે,એ શ્રુતિમાં કહેલા સ્વરૂપાત્મક રસને સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રણાલિકાથી પ્રકટ કરે છે; તેથી તેમાં ગુણ વગેરેનો ઉપયોગ છે, અને તેથી અહીં આ પલ્લવ વગેરે ચાર અર્થ (પદાર્થ) કહ્યા. 'જો એમ છે તો ગુણ જ નિરૂપણને યોગ્ય છે; ગુણી તો નિરૂપણને યોગ્ય નથી' એમ શંકા થાય તો તેને 'રસ' વગેર કારિકાથી દૂર કરે છે કે 'ધર્મી–રસ ગુપ્ત છે, તે જણાવવાને માયાનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. અર્થાત્ રસ, રૂપ અને સુગંધની પ્રતિષ્ઠા પલ્લવમાં, મયૂરપિચ્છમાં, અને કમલમાં નિશ્ચિત છે, તેથી તેમનું નિરૂપણ કર્યું. ગુણીનું નિરૂપણ ન કરતાં કેવલ ગુણનું જ નિરૂપણ થાય, ત્યારે તો 'તે ગુણ આગંતુક હશે' એવો સંશય રહી જાય, તે ન રહે માટે પલ્લવ વગેરેથી ગુણીનું પણ નિરૂપણ કર્યું, અને 'ધર્મી રસ ગુપ્ત છે' તે જણાવવાને પીતાંબરરૂપ માયાનું પણ નિરૂપણ કર્યું.

શંકા–રસની પ્રતિષ્ઠા તો આંબાના ફલમાં છે; પલ્લવમાં કાંઈ નથી, તેથી પલ્લવનો ઉપયોગ અહીં નથી; જો કે તેનો ઉપયોગ કોઈ રીતે સિદ્ધ પણ થાય તોપણ પલ્લવ વગેરે પણ હસ્તથી જ અભિનયને યોગ્ય છે; વેષમાં સ્થાપવા યોગ્ય નથી, અને હસ્તના અભિનયથી જ સૂચિત થતા કર્ણના શૃંગારમાં પણ આમ્રપલ્લવ મૂકવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉત્તર:–'વસ્તુનિર્દેશમાત્ર' વગેરે કારિકાથી કહે છે કે નાટ્યમાં આસ્વાદ આવવો તે કાંઈ રસનાઇન્દ્રિય એટલે જીહ્વાથી આવતો નથી; પરન્તુ કાવ્યથી શબ્દદ્વારા જેમ નાટ્યમાં રસનો

આસ્વાદ થાય તેમ અહીં હસ્ત વગેરેથી પલ્લવ વગેરે વસ્તુનો નેત્રદ્વારા મનથી આસ્વાદ થાય, પરન્તુ તે વસ્તુનો બોધ થાય નહિ તેથી પલ્લવ વગેરેમાં પણ રસવાળા ફલના બોધને માટે પલ્લવ પ્રથમ માન્યો. અર્થાત્ આંબાના પલ્લવથી રસવાળું ફલ ભવિષ્યમાં થવાનું છે, એમ માલાદ્વારા બોધ થાય છે, તેથી માનસિક આસ્વાદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ રસની સ્થિતિ ત્યાં પણ દુર્ઘટ (અયોગ્ય) નથી, અને તેથી પલ્લવ ઉચિત જ છે. હસ્તના અભિનયથી કહેલી રીતે પલ્લવનો માનસિક બોધ જો કે થાય તોપણ તે બધાનું પરિણામ રસવાળા ફલમાં આવતું નથી, તેથી 'રસવાળું ફલ ધર્મી છે' એ પરિણામ જણાવવાને માટે પલ્લવ વગેરે પણ પ્રભુએ ધારણ કર્યાં છે. કારણ કે અભિનય વગેરેથી ભગવાન્ જ્યાં સ્વરૂપાત્મક રસ સ્થાપે છે, ત્યાંથી તે કદાપિ જતો રહેતો નથી, પરન્તુ બીજ હોવાથી ફલનું દાન કરે જ છે, એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. અર્થાત્ "નાટ્યની પ્રણાલીથી જે ભાવવાન્ ભક્તોને રસ પ્રાપ્ત થયો છે, તેમને ફલની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે" એમ પલ્લવનું સ્થાપન પ્રથમ જ રહ્યું.

શંકા:– રસશાસ્ત્રમાં તો ઇષ્ટનાં દર્શન વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દરૂપ તે સ્થાયીભાવ તે તે રસને અનુકૂલ દેશ, કાલ, કલા, વેષ અને ભોગ, વગેરેનું સેવન કરવાથી જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રસ મનનો જ વિકાર છે; અને તે આંતર મનોવિકાર પણ અનેકરૂપ છે, તેથી તે અનિત્ય છે. અને ભગવાન્ તો મનોવિકાર અનેકરૂપ અનિત્ય નથી; વળી ગયા શ્લોકમાં 'વરત્વ' સિદ્ધ કર્યું અને અહીં 'નટ'ના દૃષ્ટાન્તથી અભિનયનું ઉપપાદન કર્યું અને કારિકામાં 'નટ'ના દૃષ્ટાન્તમાંજ અભિનયકર્તાનું ઉપપાદન કર્યું, એમ હોવાથી આલંબનત્વ અને અભિનેતૃત્વ સ્ફુટ છે; પરન્તુ સર્વરસત્વ સ્ફુટ નથી. 'ત્યારે આ શ્લોકમાં કેવલ રસ છે, એવી પ્રતિજ્ઞા કયે પ્રકારે પૂર્ણ થાય?' એમ શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર 'शास्त्रार्थ' વગેરે કારિકાથી કહે છે. અહીં આ અર્થ છે-'असद् वा इदमग्रासीत्' વગેરે શ્રુતિમાં કહેલુ બ્રહ્મ જ 'રસ' છે, એવો ઉપદેશ 'रसो वै सः (નિશ્ચય તે રસ છે)'એ શ્રુતિ કરે છે. રસ શબ્દના ઘણા અર્થ છે -(૧) રસના એટલે જીભથી ગ્રાહ્ય ગુણ; (૨) દ્રવીભૂત પદાર્થ; (૨) સારભૂત અર્થ; (૪) આસ્વાદ્ય-આનન્દને ઉત્પન્ન કરે તે 'આમાંથી ચાલતા પ્રસંગમાં કયો અર્થ લેવો,' એવી શંકા થાય તો 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' થી આરંભીને 'एष ह्येवानन्दयाति' સુધી શ્રુતિ તેજ રસનું આનન્દપણું, પ્રાણધારણ કરવામાં પ્રયોજનપણું, હૃદયાકાશમાં રહેવાપણું, અને આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાપણું કહે છે. તેથી પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આનન્દજનક જે 'આનન્દ' છે, તે જ 'રસ' છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જો કે આનન્દની ઉત્પત્તિરૂપ કાર્ય જુદા જુદા અવયવમાં અનુભવાય છે, તેથી આનન્દ સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે તો પણ ઉપર કહેલી શ્રુતિથી અને '**स मानसीन आत्मा जनानाम्**' એ બીજી શ્રુતિથી તે રસની ખાસ સ્થિતિ તો મનમાં જ છે. એ નક્કી હોવાથી, રસશાસ્ત્રના પ્રણાલીથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દના આત્મારૂપ માનસવિકાર, તે રસના આત્મા ભગવાનનું જ કાર્ય છે, કારણ કે 'એજ આનન્દ આપે છે' તે શ્રુતિમાં 'एव' પદથી એ પ્રમાણે કહ્યું છે અને માનસવિકાર આનન્દ પણ તેનો અંશ છે, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે "એ જ આનન્દની માત્રાથી બીજા સર્વ જીવે છે." તેથી જ તે રસમાં લોકોને રસની પ્રતીતિ થાય છે. અને બ્રહ્મા વગેરેને વિષે 'પુરુષ' પદનો પ્રયોગ ગૌણ છે, તેમ માનસવિકારમાં રસનો પ્રયોગ ગૌણ છે. એમ હોવાથી 'આનંદમાત્ર જ રસ છે તો પ્રણાલિમાં વિશેષ ક્યાંથી ?' એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ એવુ છે. આમાં પ્રમાણ પણ છે, કેમકે પ્રણાલીથી લૌકિક રસ સિદ્ધ થતાં તે જ દૃષ્ટાંતથી અલૌકિક રસમાં પણ તે જ પ્રકારનું અનુમાન થઈ શકે છે. અને તેથી જ કારણના ધર્મનું જ પ્રાકટ્ય કાર્યમાં થાય છે; આથી પૂર્વોક્ત સંદેહનો પણ નિરાસ થાય છે.

વળી રસ 'અનિત્ય થઈ જશે' એમ પણ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે રસ બ્રહ્મ છે,તેથી અનિત્ય થાય જ નહિ. રસ બ્રહ્મ હોવાથી મનોવિકાર પણ નથી. રસમાં અનેકરૂપત્વ પણ કાંઈ દોષ નથી, કારણ કે તે પ્રણાલીથી થયેલું છે, અને 'અનન્તરૂપ' શ્રુતિથી રસરૂપ બ્રહ્મ અનન્ત થાય તે યોગ્ય જ છે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે પરબ્રહ્મ રસશાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રણાલીથી હૃદયમાં પ્રકટ થતો 'રસ'જ છે અને ત્યાં ચિદંશ નહિ જેવો છે, તે જ કારણથી 'कृषिर्भूवाचक' એ શ્રુતિમાં ચિદંશને દૂર કરીને સદાનન્દત્વ જ કહ્યું 'भू' શબ્દ સત્તાવાચક છે તેથી 'कृष्ण' પદનો અર્થ સત્તાનન્દ થાય; સદાનન્દ ન થાય, એવી શંકા પણ ન કરવી. કેમકે 'સત્તા આત્મરૂપ છે. ધર્મ નથી,' એમ વ્યાકરણના નિયમથી સિદ્ધ છે.અને તેથી'कृषिर्भूवाचक'શ્રુતિમાંધર્મરૂપ સત્તાનન્દ નહિ,પણ ધર્મી સદાનન્દ કૃષ્ણ જ સિદ્ધ છે, અને તેથી ધર્મી પરબ્રહ્મ સદાનન્દ હોવાથી રસની પ્રણાલીથી પ્રકટ થતું પરબ્રહ્મ પણ રસસ્વરૂપ ધર્મી સદાનન્દ જ છે.

શંકા:–ઉપરની શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મ'નું રસત્વ કહ્યું, 'રસ'નું બ્રહ્મત્વ કહ્યું નહિ અને તેમ હોવાથી બહાર પ્રકટ થયેલા ભગવાનમાં રસત્વના અભાવથી પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર:–જ્યાં આ સ્વરૂપનું વર્ણન થાય છે, ત્યાં ભગવાન્ બહાર પ્રકટ નથી, પરન્તુ હૃદયમાં જ પ્રકટ છે, એમ 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકના સ્વતંત્ર લેખમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય ત્યારે પણ આસક્તિભ્રમન્યાયથી 'रसो वै सः' ભગવાન્ 'માનસીન' તો છે જ; તેથી 'આ શ્લોકમાં કેવલ રસનું પ્રતિપાદન છે.' એ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ થઈ રહે છે એમ છતાં 'મનનીવૃત્તિરૂપ હોવાથી તે ભગવાન્ જ નથી,' એમ પણ શંકા ન કરવી. લોકમાં જે વસ્તુ અન્તઃકરણની વૃત્તિથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે દેશ અને કાલથી પરિચ્છિન્ન (હદવાળી) હોવાથી, અમુક સ્થલમાં તે પદાર્થ નહિ હોવાથી સંસ્કારની પ્રબલતાએ કરીને જેમ ખ્યાતિ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ અહીં નથી. કારણ કે અહીં ગ્રાહ્ય પદાર્થ દેશકાલથી પરિચ્છિન્ન નથી પરન્તુ અનન્ય ભક્તિથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જેવી ભક્તિ હોય છે, તેવે પ્રકારે ત્યાં પ બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે તે ભક્તિ મનનો ધર્મ છે, તેથી મનના ધર્મરૂપ ભક્તિવડે બહાર પ્રકટ થતા ભગવાન્ માનસીન (માનસી મૂર્તિ)' તો છે જ, અને તેથી માયાવાદી મતમાં જેમ વૃત્તિનું ચૈતન્ય અને વિષયનું ચૈતન્ય એક નહિ હોવાથી બહાર રહેલી વસ્તુ વૃત્તિરૂપ હોય છે, તો પણ ત્યાં વૃત્તિનો અભાવ જ સ્વીકાર્યો છે, તેમ અહીં પણ ભગવાન્ માત્ર વૃત્તિરૂપ નથી.

શંકા:–ભલે એમ હોય, તોપણ ચાલતા પ્રસંગમાં શૃંગારાત્મક જ વક્તવ્ય છે;અને શૃંગારની સ્થિતિ તો પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે આલંબનને અધીન છે તેથી અહીં પણ તેવું અધીનપણું અંગીકાર કરવાનું છે; પરન્તુ ભગવાનના રસત્વમાં તો તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે એકજ આલંબન હોવાથી રસાભાસનો સંભવ છે.

ઉત્તર:–અહીં આલંબન પણ છે 'कामिनां दर्शनं दैन्यम्'એ શ્લોકના શ્રીટિપ્પણીજીમાં રસાત્મક અને રસવાન્ પણ ભગવાન્ છે, એમ મુક્તકંઠે કહ્યું છે વળી વિરોધ પણ નથી, કેમકે 'સ્વપ્રતિષ્ઠત્વ' (પોતામાં જ સ્થિતિ કરવાપણું) વેદમાં કહેલું હોવાથી સર્વને સંમત છે જ. જેમ કામથી અન્ય પુરુષ કામવાળો થાય છે, પણ કામ તો પોતે જ કામવાળો છે; તેમ બીજાનું રસત્વ રસે કરીને છે; પરન્તુ રસનું તો રસત્વ એની મેળે જ છે. માટે અહીં વિરોધનો દોષ આવતો નથી. તેથી બહાર પ્રકટ થયેલા ભગવાનના રસત્વને બાધ આવતો નથી, અને તેથી આ પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થના પરિશીલનથી વેદના અર્થના વિચારપૂર્વક નિશ્ચયથી વિચારવાનમાં ભાવની સ્થાયિભાવરૂપ કલિકા ઉત્પન્ન થાય છે. અનુગ્રહરૂપ બીજ, અંકુર, વગેરે તો પૂર્વે જ સિદ્ધ છે, પછી તે સ્થાયિભાવ, વ્યભિચારિભાવ

સુબોધિનીજી:-સર્વ રસના અભિનિવેશને માટે 'વિચિત્ર વેષવાળા'એ પદ વાપર્યું છે.[1] ત્રણુના અન્યોન્યમાં મુખ્ય અને ગૌણ ભાવથી નવ રસની નિષ્પતિ થાય છે.[2] એ પ્રમાણે રસરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને સમાજને વિષે તે રસને પોષક વાદ્યો અને ગીતોનું નિરૂપણ કરે છે. તે 'મધ્યમાં બહુ સારી રીતે શોભતા હતાં' એ પદથી કહે છે. પશુપાલોની ગોષ્ઠી કાંઈ બહુ ગૂઢ હોતી નથી, તેથી રસનું સુલભપણું છે, એમ નિરૂપણ કર્યું. ગીત અને વાદ્ય એ એની મધ્યમાં, ત્રણેની સમાનતા તે જ સર્વોત્તમ છે.[3] નૃત્યની વિશેષતા કોઈક જ વાર હોય છે, તેથી વાદ્ય જ કહ્યું. 'કોઈકવાર આમ થતું હશે' એ શંકાનો નિષેધ કરવાને 'અલમ્ (બહુ

વગેરેથી જે વૈચિત્ર્ય થાય, તે પુષ્પસ્થાન 'વિચિત્રવેષવાળા' પદથી અહીં કહ્યું છે અર્થાત્ કલિકારૂપ થયાપછી તે સ્થાયિભાવમાં વ્યભિચારિભાવથી જે વિચિત્રપણું થાય છે, તે પુષ્પસ્થાને છે તે અહીં 'વિચિત્રવેષવાળા' પદથી કહ્યું છે. પુષ્પભાવ પછી રાત્રિદિવસ જુદા જુદા ભાવની વાસના થાય અને રસ પ્રકટ થાય, તો રસત્વની હાનિ થાય; તેથી આચ્છાદન કહ્યું છે. નહિં તો તેનું પ્રયોજન ન હોવાથી વિવરણમાં પરિકરરૂપ શૃંગાર વગેરેનું સ્મરણ કરત નહિ. આ સર્વ અર્થનો સંગ્રહ કરીને સાધકને રસોત્પત્તિને માટે શિક્ષા આપવાને 'મધ્યમાં વિરાજ્યા' એમ કહ્યું. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એટલું નિરૂપણ કર્યું, કારણ કે તેવી મર્યાદા છે. સિદ્ધ દશામાં ફલના અનુભવનો પ્રકાર ઉત્તરાર્ધમાં 'મધ્યમાં વિરાજ્યા' એ પદથી ઉપદેશે છે અર્થાત્, તે સમયે 'માનસીન' એટલે મનમાં રહેલા પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં પોતાના ધર્મો પ્રકટ કરે છે. ઉપર કહેલી પ્રણાલીએ રસ અંદર પ્રકટ થાય છે. બહાર પ્રકટ થયેલો રસ તો ધર્મસહિત હોવાથી અને ઉદ્બોધકત્વથી તેનું સાધન હોવાથી સ્થાનભેદથી અંદર અને બહાર બન્ને સ્થળે પ્રકટ છે, એ અવિરુદ્ધ છે.

[1]વિવેચન:-'આવાં વસ્ત્રોથી જેમણે વેષ ધરેલો છે,' એમ કહેવાથી જ વિચિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ 'વિચિત્ર' પદ સ્પષ્ટ કહ્યું તેનું તાત્પર્ય કહે છે કે સર્વ રસના અભિનિવેશમાટે વિચિત્રવેષૌ, પદ કહ્યું છે. [2]શંકા ત્યારે તો નવેય રસની નિષ્પતિનાં સાધન નવ કહેવાં જોઈએ? ઉત્તર-ત્રણે રસના અન્યોન્ય મુખ્ય અને ગૌણ ભાવથી નવ રસની નિષ્પતિ થાય છે. હાસ્ય મુખ્ય હોય અને રતિ ગૌણ હોય તો હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે; હાસ્ય ગૌણ હોય અને રતિ મુખ્ય હોય તો શૃંગારરસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ પરસ્પર સ્થાયિભાવ, વ્યભિચારિભાવ, અને વિભાવભાવના મુખ્ય અને ગૌણ ભાવથી નવે રસ નિષ્પન્ન થઈ રહે છે. [3]શોભા તો ધર્મીમાં રહેલી છે, તેથી તેવી શોભાવાળા ધર્મીરસનું નિરૂપણ અહીં વાક્યાર્થ છે. રસને પોષક તો ગીત અને વાદ્ય છે, એ આશયથી આ પ્રકારે ઉત્તરાર્ધનો આભાસ કહ્યો. આ પ્રમાણે રસરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને સમાજમાં તે રસને પોષક ગીત અને વાદ્યવિશેષને 'मध्ये विरेजतुः' વગેરે પદથી નિરૂપણ કરે છે. આ પદનો આશય આ પ્રકારે છે-ગોવાળોની ગોષ્ઠી કાંઈ બહુ ગૂઢ હોતી નથી, તેથી ત્યાં રસ સુલભ છે એમ કહ્યું. ગોપિકાઓની ગોષ્ઠીમાં પ્રભુ સ્થિતિ કરે ત્યાં જ રસ સુલભ હોવાથી અમારા હૃદયમાં આવે નહિ, એવો અહીં ભાવ છે. 'मध्ये' પદ શા માટે મૂક્યું ? એ જણાવવાને 'गीतवाद्ययोः' પદ કહ્યું છે અર્થાત્ ગીત અને વાદ્યની વચમાં તે(ગીત અને વાદ્યના) સમયે નટના દૃષ્ટાન્તથી વાદ્યનું કથન અને નૃત્ય પણ સૂચન થયું.'गायमानौ' પદથી ગાનનું કથન અને નૃત્યનું પણ સૂચન થયું તેથી 'नटवरौ' અને गायमानौ' એ બે પદથી નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય, એમ ત્રણ પદાર્થનું કથન થયું. તેથી કહે છે કે જેવું ચતુર ગાન થાય તેવું જ નિપુણ વાદ્ય વાગે અને તેવું જ નૃત્ય પણ થાય. એમ નિપુણતામાં ગાન, વાદ્ય અને નૃત્ય સમાન હોય તે જ ઉત્તમ છે, તેમનું ઓછાવત્તાપણું ઉત્તમ નથી, તેથી અહીં મૂલમાં કહેલા 'શોભા' પદનો અર્થ સમાનતા આથવા

સારી રીતે)' એમ કહ્યું[૪] અહીં 'શાસ્ત્ર નિયામક નહિ હોય' એવી શંકા થાય તેને માટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે 'રંગમંડપમાં જે ઉત્તમ નટો શોભે તેમ. 'રંગમંડપ' એટલે શાસ્ત્રના આધારવાળું સ્થાન. રંગમંડપમાં જેમ નટ શાસ્ત્રાર્થને અનુસરનાર નાચ કરે છે તેમ આ બન્ને પણ શાસ્ત્રને અનુસરી અલૌકિક નાટ્ય કરે છે, તે જણાવવા માટે 'વર' પદ પણ મૂક્યું છે[૫] એ પ્રમાણે રાજસભાવનું નૃત્ય કહીને સાત્વિકભાવનું નૃત્ય 'કોઈક વાર ગાન કરતા' એ પદોથી કહે છે. અમુક સ્થાનમાં હસ્તના અભિનયમાત્રથી શ્રમરહિત ગાન બંને કરે છે. આ વાત પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે.[૬] (૮)

૦૦૦૦૦૦૦

સુબોધિનીજીઃ–એ પ્રમાણે રસનું નિરૂપણ કરીને 'रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्'ના વિમર્શથી તે રસનું આધિદૈવિકરૂપ સંપાદન કરનાર વેણુનાદનું નિરૂપણ 'गोप्यः' એ શ્લોકથી કરે છે.[૧]

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥९॥

હે ગોપીજન! આ વેણુએ એવું તે શું ચતુર અથવા પુણ્યરૂપ કાર્ય કર્યું? ગોપિકાની માલિકીની દામોદરની અધરસુધાનો પણ ભોગ પોતે પ્રસિદ્ધપણે કરે છે! કારણ કે ઝરણાંઓ અને વૃક્ષો તેના ભોગથી બાકી રહેલા રસનો ભોગ કરે છે, અને આર્યજનોની માફક તેઓ રોમાંચયુક્ત થાય છે, અને હર્ષનાં અશ્રુ પણ તેમને આવે છે. ૯

સુબોધિનીજીઃ– 'હે ગોપીજન!' એ સંબોધન પૂર્વે કહેલા 'કામરસ' એટલે શ્રુતિને

સરખાપણું કર્યો [૪]શંકા–'નટવર' પદનો વાચ્યાર્થ 'નૃત્ય' અને સૂચિત અર્થ 'વાદ્ય' એમ કેમ નહિ? ઉત્તર–નૃત્ય તો કવચિત્-કોઈક વાર થાય છે, ગીત અને વાદ્ય તો બહુવાર થાય છે. નૃત્ય તો રસના ઉદ્રેકમાં જ થાય છે' તેથી 'નટવર' પદનો વાચ્યાર્થ 'વાદ્ય' છે એમ કહ્યું. અથવા 'ગોષ્ઠીમાં એઓ શોભે છે' એમ કહ્યું. અને કોઈક વખત શોભતા હશે એમ નથી, તે જણાવવાને 'અલમ્ એટલે 'પુષ્કળ' પદ મુકયું. [૫]અહીં 'નટવરી' પદમાં 'વર' પદથી ધર્મસહિત રસનું નિરૂપણ હશે, એવી શંકા કરીને તે દૂર કરવાને કહે છે કે 'વર' પદ અહીં અલૌકિક નાટ્યને માટે છે. [૬]બર્હસ્તબક (મયૂરપિચ્છગુચ્છ) ધારણથી તામસભાવનું નૃત્ય સૂચિત થાય છે, કારણ કે તે તેવે સમયે થાય છે; 'નટવર' પદથી સૂચિત રાજસભાવનું નૃત્ય છે, અને ગાનથી સૂચિત સાત્વિકભાવનું નૃત્ય છે. નૃત્યના સાત્વિક ભાવોનો હેતુ 'શ્રમરહિત' પદથી કહ્યો. બેસીને ગાન કરતા હોય ત્યાં નૃત્ય કયાંથી સંભવે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે હસ્તના અભિનયમાત્રથી ગાન બન્ને કરે છે.

૦૦૦૦૦૦૦

[૧]વિવેચનઃ–પોતાના હૃદયમાં સહજ કામથી પ્રકટ થયેલો તે રસ છે; કેમકે કામરસ સહજ છે. જેમ આસન્યપ્રાણ ઇન્દ્રિયોને કાર્ય કરવાને યોગ્ય બનાવે છે, તેમ વેણુનાદ સુધાદ્વારા સહજ પૂર્ત કામને ભગવદીય બનાવે છે તેથી હવે લૌકિકસાધર્મ્યથી (લૌકિકના જેવા સરખા પણાથી) લૌકિકપણાની શંકા થાય તો તે પણ દૂર થઈ ગઈ આ શ્લોકમાં 'सुधामपि' એમાં 'अपि' શબ્દનો અર્થ કહેશે કે 'વેણુનાદનો ભોગ કરે છે તે તો અવિવાદ છે,' તેથી 'अपि' શબ્દથી સુધાનું ગૌણત્વ સૂચન થાય છે, અને નાદનું જ મુખ્ય રીતે નિરૂપણ છે તેથી અહીં વેણુનાદનું જ નિરૂપણ વાકયાર્થ છે, અને તેથી 'આધિદૈવિકતા સંપાદન કરનાર'નો અર્થ એમ થાય છે કે તેને 'સુધાસહિત' કરી આપે છે. અથવા વેણુનાદ મનના ધર્મરૂપ કામને દૂર કરીને ભગવદ્ધર્મરૂપ કામને પ્રકટ કરે છે તેથી વેણુનાદ, રસમાં આધિદૈવિકરૂપતા સંપાદન કરનાર હોવાથી સુધાસહિત વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે, કેમકે સર્વના અનુભવ તેમાં સાક્ષી છે.

વરદાન આપવાના સમયના રસને જણાવનાર છે. અહીં કંઈ પણ જણાવવાનું કે કહેવાનું નથી. જો કે તેણે (વેણુએ) રસ પીધો નથી, તોપણ મુખને વિષે તેનું (રસનું) સારી રીતે દર્શન થાય છે, તેથી બીજાને માટે પણ તે ભોગ કરે છે, એમ જણાય છે.[1] પુરુષને તેનો ભોગ સર્વથા અસંભવિત છે.[2] જો એમ ન હોત તો ભગવાન્ પોતે જ ભોગ કરત; માટે એ તો સ્ત્રીઓને જ ભોગ્ય છે, તે 'ગોપિકાઓની' એ પદથી કહે છે અધરસુધા ગોપિકાઓના સંબંધવાળી છે. 'ગોપિકાઓની' એમ બહુવચન મૂકવાથી સમુદાયરૂપ લક્ષ્મી પણ એ સુધાસંબંધિની છે, એ સૂચન કર્યું. એ લક્ષ્મીના અંશો પણ તેની સાથે જ આવેલા છે.[3] લોકમાં બીજે કોઈ સ્થળે આ અધરસુધાનો ભોગ પ્રસિદ્ધ નથી. પ્રથમ તો એવી વસ્તુનો ભોક્તા પુરુષ જ થઈ શકતો નથી, તો પછી બીજી યોનિમાં રહેલો જીવ તો તેનો ભોગ કેવી રીતે કરી શકે ? અને તેમાં પણ વેણુ (જે ચેતનજ નથી) તે કેવી રીતે ભોક્તા થાય ? તેના ઉત્તરમાં શ્રીગોપીજને આ પ્રમાણે આધિદૈવિક વેણુનું 'ચેતનત્વ' સૂચન કરતાં કહ્યું. અહીં સર્વે ગોપિકાઓ આધિદૈવિકી જ છે, તેથી પોતાની ગોષ્ઠીમાં આધિદૈવિક વેણુનો આથી વિચાર ઘટે છે; તેથી તે વેણુનું પણ ભોજન કહે છે.[4] વૈદિક સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સર્વ ધર્મનું ફલ છે, તો આ બાબતમાં કારણભૂત વેણુનો કયો ધર્મ છે ? તેનો વિચાર કરે છે કે વેણુએ શું સાધન કર્યું ? બધા ધર્મો વેદસિદ્ધ છે, અને અમે પોતે વેદરૂપ છીએ, માટે અમે ન જાણતાં હોઈએ એવો ધર્મ જ કેમ હોઈ શકે ? જે ધર્મથી અમારું જન્મ થયું તેવો ધર્મ કદાચિત્ સંભવે પરન્તુ તેમાં પણ અમારામાં તો (રસશાસ્ત્રોક્ત) મર્યાદાના ન્યાયથી સાધનનો તો વિરોધ નથી, તે કારણથી અમારામાં સ્ત્રીત્વ છે; વેણુમાં તો સ્ત્રીત્વ પણ નથી, તેથી સન્દેહ થાય છે કેમકે સાધનનો વિરોધ છતાં ફલનું

[1]વિવેચન:-વેણુમાં સુધા પૂરવાનું કહેવાને વિચારના બીજરૂપ ઊંચી કોટિ કહે છે, જો કે તેણે રસ પીધો નથી, તોપણ મુખને વિષે તેનાં સારી રીતે દર્શન થાય છે. તેથી પારકા માટે પણ ભોગ(ભોજન)કરે છે, એવો સંભવ છે [2]એવું કુશલ આચરણ એણે શું કર્યું હશે? તે આશ્ચર્યનો હેતુ પુરુષને તેનો ભોગ સર્વથા અસંભવિત છે' વગેરેથી કહે છે એમ છતાં પણ પુરુષરૂપ વેણુમાં એ રસનો ભોગ જણાય છે, એથી આશ્ચર્ય થાય છે [3]અહીં તો 'ગોપિકા' પદ કહ્યું છે, તેથી લક્ષ્મીજી સુધાના સંબંધવાળાં છે, એમ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે 'લક્ષ્મી કાંઈ ગોપિકા નથી,'-એ શંકાના પરિહારમાં કહે છે કે 'લક્ષ્મી પણ એ સુધાસંબંધિની છે,' એમ બહુવચનથી સૂચન કર્યું. બહુ ગોપિકાઓમાં લક્ષ્મી પણ સંબંધિની છે, કારણ કે લક્ષ્મી પણ સમુદાયરૂપ 'સમુદાયમાં આવેશથી છે સ્વરૂપ જેનું' એવાં આ લક્ષ્મી છે અથવા, 'લક્ષ્મી પણ તેનો ભોગ કરે છે ત્યારે માત્ર ગોપિકાનું સંબંધિપણું કેમ કહેવાય?' એમ શંકા થાયતો ઉત્તરમાં કહેછે કે લક્ષ્મી પણ અમારામાં છે. 'ગોપિકાઓ' એમ બહુવચન કહેવાથી ગોપીજનમાં લક્ષ્મીનો પણ અન્તર્ભાવ સૂચિત કર્યો; ગોપિકાઓના સમુદાયમાં આવેશથી લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે જ. ત્યારે તો લક્ષ્મીનું ગૌણત્વ પ્રાપ્ત થાય.' એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ગોપિકાઓ તો લક્ષ્મીના અંશો છે. કારણરૂપ લક્ષ્મીને લીધેજ સુધાના સંબંધમાં (તેઓ) સુધાયોગ્ય થઈને આવેલાં છે,તેથીકૈમુત્યન્યાયથી લક્ષ્મીનો તો મુખ્ય જ સંબંધ છે, એમ સૂચિત થયું. [4]વેણુનું સ્થાવરપણું તો બાધક છેજ, પરન્તુ એથી પણ વધારે બાધક તો એ છે કે વેણુ તો નીરસ છે; એ કાંઈ આમ્ર(આંબાનું ફલ) વગેરેની માફક રસવાળો નથી.જેથી એવો સ્થાવર નીરસ વેણુપુરુષ અધરસુધાનો ભોક્તા કેવી રીતે થાય ? તેમાં પણ વેણુ ચેતન જીવ નથી; પણ કેવલ સ્થાવર સદંશ છે, એવો વેણુ અધરસુધાનો ભોક્તા ક્યાંથી થાય ? તેના ઉત્તરમાં આધિદૈવિક વેણુનું 'ચેતનત્વ' સૂચન કરતાં શ્રીગોપીજને આ પ્રમાણે કહ્યું. અહીં સર્વ ગોપીજન

તો તેમાં પ્રત્યક્ષ જ દર્શન થાય છે. અહીં તેની સંમતિમાટે 'હે ગોપીજન !' એ સંબોધન મૂકયું છે 'अयम्' (આ) શબ્દ વાપરી નરજાતિનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે બાધક છે.[૫] 'स्म' પદ પ્રસિદ્ધિ સૂચક છે.[૬] ખરી રીતે તો વેણુને ફલ છે જ નહિ, તે પહેલા 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં કહી ગયા છીએ. વેણુને ત્યારે બે (સાધન અને ફલ) માંથી એકનો બાધ કરવો જોઈએ, તેથી સાધન-બલના નિશ્ચયથી તો 'ફલનો અભાવ' એ પૂર્વપક્ષ છે, અને ફલના બલના વિચારથી 'સાધનનો અભાવ નથી' એ સિદ્ધાન્ત છે. તે 'વેણુ' પદથી કહે છે.[૭] 'व' એટલે બ્રહ્માનન્દ; 'इ' એટલે વિષયાનન્દ; એ બન્નેને જેણે તુચ્છ કર્યા છે તેનું નામ વેણુ લોકને તે પ્રકારે વેણુ સુખનું દાન કરે છે, તેથી તેમાં ધર્મ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. અધરના સંબંધથી જ સુધાનો ભોગ કરે છે, તેથી ધર્મનો નિશ્ચય નથી. તોપણ વેણુ પોતે જ સાધન છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.[૮] 'પુષ્ટિ-બલનો આશ્રય લઈને તેને સિદ્ધિ થઈ છે' એમ જણાવવાને માટે મર્યાદામાં 'દામોદર' પદથી

આધિદૈવિક અધરસંબંધવાળાં છે તેથી પોતાની ગોષ્ઠીમાં આધિદૈવિક અધરના સંબંધવાળા વેણુનો વિચાર તેમને ઘટે છે, તેથી તે વેણુનું પણ ભોજન કહે છે. [૫]સર્વ સાધન મનના નિગ્રહમાં પરિણામ પામે છે, એમ વેદ કહે છે તેથી, અને ધર્મ ચિત્તશોધક છે તેથી, સર્વ ધર્મનું ફલ છે. સાધનવિચારમાં તો એમ જ છે; અનુગ્રહનો વિચાર કરીએ તો તે તદ્દન જુદો જ છે, તેથી અહીં 'વૈદિક' પદ મૂકયું. ગોપીજન ધર્મનો વિચાર કરે છે કે વેણુએ શું સાધન કર્યું ? અમે વેદરૂપ છીએ, ધર્મ પણ વેદ-સિદ્ધ છે, તેથી વેદસિદ્ધ ધર્મ અમારાથી અજાણ્યો કેમ હોય ? જે ધર્મથી અમારુ જન્મ થયું છે, તેવો ધર્મ કદાચિત વેણુમાં સંભવે તોપણ અમારામાં પણ (રસશાસ્ત્રોક્ત) મર્યાદાના ન્યાયથી સાધનનો તો વિરોધ નથી; અમે સ્વરૂપથી યોગ્ય છીએ. અથવા જે ધર્મ અમે કર્યો, એ જ ધર્મ વેણુએ પણ કર્યો જણાય છે, કેમકે એક જ સુધારૂપ ફલનો લાભ એને પણ થયો છે ત્યારે હવે 'વેણુની બાબતતાં શું સંદેહ છે ?' તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે 'પરન્તુ તેમાં પણ અમારા કરેલા સાધનમાં વિરોધ નથી, કારણ કે અમને આધિદૈવિક સ્ત્રીરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે; પણ વેણુમાં તો એવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી વેણુના કરેલા સાધનમાં વિરોધ છે, તેથી તેણે શું સાધન કર્યું ?' એ વિચાર અહીં પ્રાપ્ત થાય છે અમારામાં તો સ્ત્રીપણું છે, અને વેણુમાં તો સ્ત્રીપણાનો અભાવ છે; તેથી તેના કરેલા સાધનમાં વિરોધ છે, તેથી સંદેહ થાય છે; કારણ કે સાધનનો વિરોધ હોવા છતાં પણ તેમાં ફલનું તો પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે 'अयम्' પદ નરજાતિ વાચક કહેવાથી વેણુનું પુરુષપણું બતાવીને તે બાધક છે, એમ સૂચવે છે સ્થાવરત્વ અને સ્ત્રીત્વનો અભાવ એ બાધક છે, એમ તો પ્રથમ જ કહ્યુ હતુ; અહીં 'અ'કારથી પુરુષપણાનું બાધકપણું સૂચવ્યું.

[૬]અધરસુધાનો ભોગ તો એકાન્તમાં થાય એમ અનુભવ સિદ્ધ છે, અને વેણુ તો પ્રસિદ્ધ રીતે ભોગ કરે છે, તેથી ભોગમાં પ્રસિદ્ધિ પણ બાધક છે. [૭]અહીં દૈવિક વિચાર હોવાથી અધિકરણ તરીકે 'तर्हि' વગેરે કહે છે. અહીં વેણુકૃત ભોગ વિષય છે, તે સંભવે કે નહિ તે સંશય છે; પ્રસંગ સંગતિ છે, કારણ કે જે સુધાનો ભોગ કરે છે તે સુધા ગોપિકાસંબંધિની છે; તેથી ગોપિકા-ઓની ગોષ્ઠીમાં તેનો વિચાર ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય નથી. વેણુની સ્વરૂપયોગ્યતા સિદ્ધ કરનાર સાધનબલવિષે વિચાર કરીએ, તો તેને ફલનો અભાવ થવો જોઇએ, એ પૂર્વપક્ષ છે; સ્વરૂપ-યોગ્યતાને સિદ્ધ કરનાર સાધનબલ છે; ફલના બલનો વિચાર કરીએ તો સાધનનો અભાવ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે; એમ 'વેણુ' પદથી કહે છે. 'व' એટલે મોક્ષનો આનન્દ બ્રહ્માનન્દ, 'इ' એટલે કામનો આનન્દ વિષયાનન્દ, અને 'अणु' એટલે તુચ્છ 'व+इ+अणु=वेणु' એટલે મોક્ષાનન્દ અને કામનો આનન્દ બન્નેને જેણે તુચ્છ કરી દીધા છે તે વેણુ. [૮]જો કે વેણુમાં સ્વરૂપયોગ્યતા નથી

હીનતા કહે છે જેના ઉદર ઉપર દામ (દોરડું) છે એવા તે 'દામોદર', એમ કહેવાથી ભગવાનનું ગોપિકાઓને અધીનપણું સૂચવ્યું ૯ સુધા અધરમાં નિષ્ઠ (રહેલી) છે, અને અધર લોભાત્મક છે; તેથી પોતાથી અને પારકાથી એમ બન્ને રીતે વેણુના સાધનનો અભાવ સૂચવ્યો, અને રસનો ભોગ કહેવાની ઈચ્છામાં તો રસનાઇન્દ્રિય (જીભ)ની પણ અપેક્ષા છે. તે (જીભ) વેણુને નથી, તેથી તે પણ બાધક છે, એમ 'અધરસુધા' પદથી સૂચવ્યું. (આમ રસનાઇન્દ્રિય ન હોવાથી વેણુનો રસભોગ સાધનથી કહી શકાય એમ નથી; નાદનો ભોગ કરે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે.) 'સુધાનો પણ ભોગ કરે છે' એ બાબતમાં વિવાદ છે કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'વાણીએ વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો.' વેણુનો સુધામાં અધિકાર નથી, તે તો પૂર્વે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. વળી ભગવાન જો દાન કરે તો અધિકાર ન હોય તેને પણ કદાચ રસભોગ સંભવે. અહીં વ્યભિચારમાં સ્રીસિદ્ધાન્તવત્ એ દૃષ્ટાન્ત છે. (સ્રીમાં રહેલા રસનો અધિકારી તેનો પતિ છે, અને તે તો પોતે જ તે રસનો ભોગ કરે છે, પરન્તુ પર પુરુષ અનધિકારી છે, તે તો તે સ્રીએ આપેલા ભોગનો જ પ્રાપ્ત કરે છે.) તેવી રીતે અહીં પણ વેણુ અધિકારી નથી; જો ભગવાન દાન કરે તો પુષ્ટિના બલથી ભગવાને આપેલા ભોગને પ્રાપ્ત કરી શકે. પરન્તુ ગોપિકાની માફક વેણુ પોતે સ્વતંત્રતાથી ભોગ કરે છે, એ આશ્ચર્ય છે તોપણ સુધાપાનનો નિર્ધાર કયે પ્રકારે કર્યો ? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે અધર અને મુખના સંબંધથી અમને પાન સિદ્ધ છે તેમ તેણે પણ પાન કર્યું, એમ અમે માનીએ છીએ. વળી અમારા કરતાં તેનામાં એક વિશેષતા છે, તે એ કે તેના ભોગથી બાકી રહેલા રસનો ભોગ ઝરણાંઓ અને વૃક્ષો પણ કરે છે (નહિ તો તેમનો ભોગ કયાંથી મળે ?) બાલક હોવાથી તે માતાપિતાનું પાલન કરે છે.૧૦ આ બન્નો (ઝરણા અને વૃક્ષો)ના ભોગમાં હેતુ કહે છે કે ઝરણાંઓ આનન્દિત ત્વચાવાળાં થયાં છે, અને અંતઃ પૂર્ણ આનન્દવાળાં થયાં છે; તેથી પણ આનન્દ વધી જતાં રોમાંચથી યુક્ત થાય છે, તેમાં આ નિર્ણય છે (રોમાંચ) અહીં કમલરૂપ છે; જગતમાં તે સર્વોત્તમ છે. હેતુવિના આનન્દના રોમાંચરૂપ 'કમલ' થતાં નથી; તેનાથી તો સેવાલ જ ઉત્પન્ન થાય; કમલ વગેરે ઉત્પન્ન ન થાય; માટે જણાય છે કે ઝરણુએ અધરામૃતનું પાન કર્યું છે; નહિ તો તેમનામાં લક્ષ્મીનો-કમલનો ઉદ્ગમ (ઉત્પન્ન થવું તે) ન થાય (કમલ રસોદ્દીપક છે, તેમાં લક્ષ્મી આવે છે 'જ્યાં જ્યાં અતિશય જોવામાં આવે છે ત્યાં સ્વાર્થનું ઉલ્લંઘન કર્યાવિના જ તે થાય છે.' એવો ન્યાય છે. લક્ષ્મીનું 'तदेकभोगित्वम्' (તે જ એક ભોગ કરે છે)' એ સિદ્ધ કર્યું. ઝરણાં આનન્દિત ત્વચાવાળાં થઈ ગયાં, એ તો ઉપલક્ષણ-દૃષ્ટાન્તમાત્ર છે. વૃક્ષોને અશ્રુ પણ આવ્યાં. મકરન્દ (રસ) બીજા કોઈનો રસ થઈ શકતો નથી વૃક્ષોનું પણ તેમ જ; તેમને ફલ

તોપણ ધર્મ છે, એમ અનુમાન થાય છે; પણ અધરસંબંધથી જ માત્ર સુધાનો ભોગ કરે છે, તેથી ધર્મનો પણ નિશ્ચય નથી. આમ નિશ્ચય અને અનિશ્ચય બન્નેના સમાધાનમાટે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે 'વેણુ પોતે જ સાધન છે,' એમ નિશ્ચય થાય છે. ૯તોપણ વેણુ એવી રીતે સાધનરૂપ થઈ ગયો, તે કયા સાધનથી થયો ? એવી શંકા થાય તો ઉત્તરમાં કહે છે કે પુષ્ટિબલનો આશ્રય લઈને તેને સિદ્ધિ થઈ છે. મર્યાદામાં સાધનહીનતા કહે છે કે જે સાધને ભગવાન્ વશ થાય છે, એવું સાધન મર્યાદામાં નથી; તેથી મર્યાદામાં સાધનની ન્યુનતા કહી, તે માટે 'દામોદર' પદ કહે છે. દામ એટલે દોરડું છે ઉદરપર જેના તે દામોદર. એથી ભગવાન્ ગોપિકાને અધીન છે, એમ સૂચવ્યું. ૧૦વેણુ બાલક છે અને સરોવર (ઝરણાં) અને ઝાડો એનાં માતાપિતા છે, એથી બાલક જેમ માતાપિતાને પાળે તેમ વેણુ પણ પોતે ભોગ કરી બાકીનો રસ માતાપિતાને આપે છે; તેથી જ

'રોમાંચ' છે, અને મધુધારા 'અશ્રુ' છે. બીજી કોઈ રીતે આ બન્ને(રોમાંચ અને અશ્રુ)નો સમ્બંધ નથી. 'એ બન્ને ઝરણામાં નદીઓમાં) અને વૃક્ષોમાં સ્વાભાવિક છે.' એમ પણ માની શકાય નહિ; કારણ કે તે કોઈક વાર જ થાય છે વેણુનાદ થયા પછી જ નદીઓ અને વૃક્ષોને રોમાંચ અને અશ્રુ થયાં છે, અને સ્વાભાવિક ફૂલથી અને મધુધારાથી રોમાંચ અને અશ્રુ વિલક્ષણ છે. 'યથાર્યા'પદથી તે જ કહે છે કે ભગવદ્ધર્મના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ સત્પુરુષો આનન્દિત થઈને આંસુ પાડે છે, તેમ અહીં પણ અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવદ્ધર્મથી આર્ય-સત્પુરુષની માફક જ સરોવર અને ઝાડો પણ રોમાંચયુક્ત થઈને કમલરૂપ રોમાંચ અને મધુધારારૂપ અશ્રુપાત કરે છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નદીઓ વેણુની માતારૂપ છે, અને વૃક્ષો પિતારૂપ છે; અને વેણુના ભોગ કર્યા પછી બાકી રહેલા અધરસુધારસનું તેઓ પાન કરે છે [11] (૯)

સરોવર વગેરે ભીનર પૂર્ણ આનન્દરૂપ થયા છે,અને તેમને રોમાંચ પણ થાય છે;તેથી વેણુ માત પિતાનું પાલન કરે છે. એમ અમે માનીએ છીએ. [11]આ શ્લોકમાં 'આર્ય'નું દૃષ્ટાન્ત આપીને નદી અને વૃક્ષનું રસપાન જણાવ્યું, તેથી વેણુમાં સુધાપૂરણ નિશ્ચિત થયું જાણવું (૯)

શ્રીપ્રભુચરણકૃત સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન—

અહીં આ વિચાર છે-પહેલાં કહી ગયા કે 'અધરસુધાથી વેણુના છિદ્રને પૂરતા' તે વેણુના છિદ્ર જ મુખરૂપ છે, તેમાં જો અધરસુધા પૂરવામાં આવે તો અનાયાસે વેણુ અધરસુધાનો ભોગ કરે છે, તેથી 'પોતે ભોગ કરે છે' એ પદ નકામું થઈ જાય. તોપણ સુધાનું પૂરણ ગોપીજનના સાક્ષાત્સુધાના ભોગના અધિકારને માટે જ છે; વેણુને માટે નથી, તેથી જ 'ગોપિકાઓની' એમ પદ મૂક્યું છે. ગોપિકાઓના ભોગને માટે વેણુના છિદ્રમાં અધરસુધા પૂરી, તેનો ભોગ વેણુ કરે તે ખોટું છે, તેથી 'પોતે ભોગ કરે છે' એ પદ મૂક્યું

શંકા:-આ પ્રમાણે, વેણુએ ભોગ કર્યા પછીથી અધરસુધાનું પાન ગોપિકાઓએ કર્યું, એમ પ્રાપ્ત થાય, કેમકે અધરસુધાને છિદ્રનો સંબંધ પ્રથમ થાય છે, અને મુખરંધ્રદ્વારા જ્યાંસુધી શ્રીગોપીજન સાક્ષાત્સુધાનો ભોગ કરે ત્યાંસુધી વેણુ ભોગ કરે નહિ, એમ માનવાનું કારણ કેમ નથી ?

ઉત્તર:-અહીં સર્વ અલૌકિક છે, તેથી લૌકિક યુક્તિથી તેનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી જો એમ ન માનીએ તો સરોવર, નદીઓ અને પર્વતોમાં કરેલા વેણુકૂજનનું શ્રવણ વ્રજમાં રહેલાં ગોપીજન કેવી રીતે કરે? 'तद् व्रजस्त्रियः' એ શ્લોકમાં આ બધું સમજાવ્યું છે; તેથી અહીંનો સર્વ પ્રકાર અલૌકિક છે, અને ભગવદિચ્છા બલિષ્ટ છે, અને પ્રયોજન પણ બહુ ભારી છે. તે કારણથી અધરસુધાનો પ્રથમ પ્રવેશ વ્રજદેવીના કર્ણ અને હૃદયમાં જ થયો; વેણુના મુખરંધ્રમાં તો થયો જ નથી. આથી 'શ્રીગોપીજનને વેણુનો ઉચ્છિષ્ટ રસ પ્રાપ્ત થાય' એ શંકાનો નિરાસ થઇ ગયો વળી જેમ ઉર્ધ્વશ્વાસદશામાં મુખમાંથી પડેલી વસ્તુ બહાર જ નિકળે છે પણ અંદર જતી નથી. તેમ દૂર દેશમાં રહેલાં પોતાનાં ગોપીજનના કર્ણ અને હૃદયમાં પૂરવાને એક ચિત્તથી ભગવાને પોતાના મુખમાંથી નાદબ્રહ્મના પ્રાકટ્યના હેતુરૂપ શ્વાસ એવો તો પ્રકટ કર્યો કે જો કે રસ્તામાં પ્રસંગથી તે છિદ્રમાં આવ્યો પણ પોતામાં પૂરેલી સુધાને તે ઈચ્છિત દેશમાં જ લઈ ગયો, તેથી વેણુ તે સુધાનો ભોગ કરવાને શકિતમાન્ થયો નહિ એમ હોવા છતાં પણ મુખમાં વેણુને સાક્ષાત્ અધરસંબંધ છે, તેથી વેણુએ પાન કર્યું એવી સંભાવના થાય છે, અને નિશ્ચય પણ થાય છે, તેથી વેણુને તેનો ભોગ છે. પરન્તુ વ્રજદેવીને તો તેનો સાક્ષાત્ ભોગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે તેથી વેણુના ઉચ્છિષ્ટ રસનો ભોગ ગોપીજનને સર્વથા નથી; જો એમ ન હોત તો જેમ નદીઓમાં વેણુનું અવશિષ્ટ રસપાન કહ્યું તેમ ગોપીજનમાં પણ કહેત, અને 'गोपिकानाम्'એ પદમાં 'ગોપિકા'નુંજ સુધાનું

માલિકીપણું કહ્યું છે, તે કહેત નહિ વળી સ્વતંત્રતાથી વેણુ સુધાનો ભોગ કરે એવી ભગવાન્‌ની ઇચ્છા છે, નહિ તો નદી વગેરેમાં સુધાનો સંબંધ ન થાય; અને તેમ થાય તો આગળ ભગવલ્લીલા તેમાં ન થાય; કેમકે આ સુધાના સંબંધવાળી લીલા જ કરવા ભગવાનની ઇચ્છા છે, તેથી ભગવાન્ જલ અને સ્થલના રમણસંબંધી સર્વ પદાર્થોમાં એ સુધાનો સંબંધ કરાવે છે, તે નાદદ્વારા નીકળેલો વેણુનો ઉચ્છિષ્ટ સુધારસ જ છે. એમ હોવાથી વ્રજદેવીનો અને વેણુનો એકી વખતે સુધાનો ભોગ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ રહે છે; તેથી આ સર્વ બરાબર છે. વળી, દામોદર તરીકે વ્રજદેવીને અધીન ભગવાન્ તેમને ઉપયોગી થાય તેવું, સર્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. એથી વધારે શું કહીએ? મર્યાદા ઉલ્લંઘી ઉલટેલા સમુદ્રનો નિરોધ કોઈ કરી શકતું નથી. આ દિશામાત્ર મેં બતાવી; માટે ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવોએ શ્રીગોપીજનનો સર્વોત્તમ ઉત્કર્ષ ધ્યાનમાં રાખીને, ભગવાન્‌સિવાય કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ શ્રીગોપીજન સ્વીકારતાં નથી' એમ અનુભવવું 'रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्' એ વાકયમાં જે વેણુવાદન કહ્યું છે તે જ આ વેણુવાદન છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. રંધ્રમાં જે સુધાપૂરણ છે, તે તો સર્વભોગ્યા સુધાનું છે. અને વેણુએ કરેલા ભોગરૂપ આ-પૂરણ તો દેવભોગ્યા સુધાનું છે. 'તેથી તે સ્થલમાં કહેલું, તે કયે પ્રકારે?' એમ પણ શંકા ન કરવી; કારણ કે ગાયને બોલાવવાના 'अनुचरैः' વગેરે શ્લોકમાં, 'गा गोपकैः' વગેરે શ્લોકમાં, 'नद्यस्तदा' વગેરે શ્લોકમાં સુધાનું આ કાર્ય કહેલું છે. બીજે સ્થલે પણ સુધા બંને રૂપની છે; શ્રીગોપિકાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવાને સર્વભોગ્યા સુધાનું પૂરણ છે, અને વેણુ તો દેવભોગ્યા સુધાના અંશનો ભોગ કરે છે; તેથી બંને હેતુને લીધે શરુઆતમાં જ શ્રીગોપીજનમાં અધિકાર પ્રાપ્તિમાટે જે સુધા પૂરી છે, તે જણાવવાને 'गोपिकानाम्' પદ કહ્યું, અને આ શ્લોકમાં એ પદથી સુધાનાં બન્ને રૂપ જણાવ્યાં; તેથી સર્વભોગ્યપણું અને દેવભોગ્યપણું એમ સુધાના બન્ને પ્રકાર સિદ્ધ થયા.

બીજો સ્વતંત્ર લેખ—

અથવા આ વેણુએ કેવું કુશલ કામ કર્યું તે તમે જોયું કે નહિ? એમ પૂછતાં 'કુશલ' વગેરે કહે છે. 'કુશલ' પદમાં ભાવપ્રધાનનો નિર્દેશ છે, તેથી એ ભાવ અનિર્વચનીય છે, અને બીજાઓથી જાણી શકાય એવો નથી એમ જણાવ્યું; તે કારણથી આપણને સર્વને તેનું અજ્ઞાન છે, એમ જણાવવાને 'गोप्यः (હે ગોપીજન!)' એમ સંબોધન કહ્યું. 'ત્યારે તે કુશલ કેવી રીતે જોઈ શકાય?' એમ અપેક્ષા થાય તો ત્યાં 'स्म' પદ મૂકે છે. વિચારથી તે સ્ફુટ જ છે, કે જે વેણુને આપણે સર્વદા અચેતન માન્યો હતો તેણે તો ચેતનથી પણ અધિક કાર્ય કર્યું; તેથી આશ્ચર્યથી 'अयम् (આ)' એમ પદ મૂક્યું છે વેણુ પોતે નિસ્સાર છે, તોપણ ચેતનથી પણ તેણે તો અધિક કાર્ય કર્યું, તે આશ્ચર્ય છે. 'તે શું કુશલ કામ?' એમ શંકા થાય તો તેનો પરિહાર 'દામોદરની અધરસુધાનો પણ' એ પદથી કરે છે. કેટલાં બધાં સાધને કરીને અમે સર્વે મળીને જે સુધાનો ભોગ કરીએ છીયે, તે સુધાનો ભોગ આ વેણુ એકલો સાધનવિનાનો છતાં પણ કરે છે! આ એની કુશલતા. વળી તે સુધાનો ભોગ કરીને તે ભોગને જણાવનાર રોમાંચ અને આર્દ્રતા પ્રકટ કરતો નથી. જો પ્રકટ કરે તો વેણુનો નાદ થઈ શકે નહિ, તેથી 'પ્રભુ મારો ત્યાગ કરશે' એમ જાણીને જે સુધાના લેશમાત્ર પણ પાનથી આપણાથી પુલક (રોમાંચ) અને આર્દ્રતા નિવારી શકાતાં નથી, તે સુધાનો યથેષ્ટ ભોગ કરે છે, છતાં પણ પુલક અને આર્દ્રતા પ્રકટ કરતો નથી! પોતાના રસસ્વભાવને ઉલટો કરી દઈને પણ પોતાનો સ્વભાવ પ્રકટ કરે છે, એજ એની કુશલતા. અને તેથી જ અમારી આર્દ્રતા દેખીને 'કેટલોક કાલ વિરહ થાય તોપણ આ ગોપીજન નષ્ટ થઈ જશે નહિ', એમ માનતા પ્રભુએ અમારો વ્રજમાં ત્યાગ કર્યો; અને વેણુની અનાર્દ્રતા દેખીને 'મારાવિના આ વેણુ તો એક ક્ષણ પણ રહી શકશે નહિ' એમ માનતા

પ્રભુએ વેણુ હસ્તમાં ગ્રહણ કર્યો અને વનમાં વિજય પણ કર્યો; આ સર્વ આપણી અકુશલતાને લીધે જ 'જ્યારે સુધાનું લક્ષણ 'રોમાંચ' અને 'આર્દ્રતા' વેણુમાં નથી ત્યારે તેને સુધાનો ભોગ જ નથી, એમ કેમ કહેતાં નથી?' એમ શંકા થાય તો 'यदवशिष्टरसम्' (તેના ભોગથી બાકી રહેલા રસનો)'એ પદથી તેને દૂર કરે છે. જો વેણુને જ ભોગ સિદ્ધ ન થયો હોય તો બાકીના રસનો ભોગ નદીઓને કેમ થાય? તેમને 'પુલક' છે, તેથી તેમનો ભોગ તો નક્કી છે. આ વેણુ રસિક નથી. એમ પણ ન માનવું; કારણ કે પરંપરાસંબંધથી પણ નદીઓને રસિકપણું પ્રાપ્ત થય છે, તો સાક્ષાત્ અધરના સંબંધથી વેણુને રસિકતા થાય એમાં કહેવું જ શું! તેથી વેણુએ ભોગ કર્યો તેનું કારણ તેની કુશલતા છે; અને આપણને ભોગ નથી,તેનું કારણ આપણી અકુશળતા છે; માટે વેણુને ઠપકો આપવાથી શું વળે?

પ્રકારાન્તરઃ–અથવા આ વેણુએ અમારૂં શું સારૂં કર્યું? કાંઈ પણ નહિ. 'પરંતુ આપણે એના પર શું ઉપકાર કર્યો છે કે તે આપણું ભલું કરે?' એ શંકાનો 'अयम्' પદથી ઉત્તર આપે છે. આપણા પ્રાણવલ્લભે રસને પરવશ થઇને એનું વિસ્મરણ કર્યું હતું, અને આપણે પ્રાર્થના કરી હતી કે પ્રભુ એને કદાચિત વગાડે' તે જ આ વેણુ છે. જો તે જ સમયે આપણે એને દુર કરી દીધો હોત તો એ સુધાભોગ કેવી રીતે કરી શકત? માટે આપણે એને દુર ન કર્યો, એ મોટો ઉપકાર એનાપર આપણે કર્યો છે; અથવા 'રાસ વગેરેને માટે વેણુએ આપણને બોલાવ્યાં, ત્યારે એણે આપણું ભલું નથી કર્યું એમ કહેવાય? એમ શંકા થાય તો 'अयम्' (આ) પદથી દૂર કરે છે હાલ તો કાંઇ આ વેણુએ આપણું ભલુ કર્યું નથી; રાસસમયે આપણું ભલુ કર્યું જ છે, એમ કહેવાનો આશય છે. પરંતુ અત્યાર સુધી તેના સ્વરૂપનું આપણને અજ્ઞાન કેમ રહ્યું? એવી શંકા થાય તો કહે છે કે આપણી મુગ્ધતાને લીધે જ; એ આશયથી 'ગોપ્યઃ' એ પદ મુક્યું છે. જો એમ શંકા થાય કે 'એનામાં એવું શું સામર્થ્ય છે કે આપણા ઉપર ઉપકાર કરે, તો તે 'વેણુ' પદથી દુર કરે છે. એ બ્રહ્માનંદને અને વિષયાનંદને પણ અણુ–તુચ્છ કરી દે છે તો એનામાં બીજું અસામર્થ્ય શું હોય? એવા સામર્થ્યનું કારણ શું? તેનો ઉત્તર 'દામોદરાધરસુધામ' પદથી આપે છે. જે સુધા સર્વથી અધિક છે, અને દુર્લભ છે, તે દામોદરાધરસુધાનો ભોગ આ વેણુ કરે છે તે કારણથી બીજાનો તુચ્છકાર કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું! અસ્તુ, એણે આપણું ભલું ન કર્યું, પરંતુ માઠું શું કર્યું? એમ શંકા થાય તો 'ગોપિકાઓની' એ પદથી કહે છે. આ સુધા સર્વ પ્રકારે આપણી જ છે, તેનું એણે અપહરણ કરી લીધું છે; એથી વધારે અપકાર–માઠું બીજું શું હોઈ શકે? અથવા,'જેમ આટલાં આપણે ભોગ કરીએ છીએ તેમ તે વેણુ પણ ભોગ કરે છે.'એમ શંકા થાય તો'ગોપિકાઓની' એ પદથી તે શંકા દુર કરે છે જ્યારે આ સુધાનો ભોગ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણી પણ અધરસુધાનો ભોગ પ્રિય પ્રભુ કરે છે; એમ છતાં તેની અધરસુધામાં આપણી પણ અધરસુધાની સ્થિતિ છે, કારણ કે નિરંતર ભોગનો અભ્યાસ છે, તેથી તે અધરસુધાના ભોગમાં બીજી પણ અધરસુધાનો ભોગ તેને સંભવે છે; અને એ તો પુરુષ છે, તેથી બીજી અધરસુધાના તેણે કરેલા ભોગથી તે આપણું બહુ જ ખોટું કરે છે, એમ 'सर्वमपि' શબ્દથી સૂચન થાય છે. જો પ્રિય પ્રભુજ તેને સુધાનું દાન કરે તો તેમાં એ વેણુનો શો દોષ? એમ શંકા થાય તો 'स्वयम्–પોતે' એ પદથી દૂર કરે છે. પ્રભુ તો 'દામોદર' છે તેથી એમ કરતા નથી, એ તો વેણુ જ પોતે સુધાપાન કરી લે છે. 'જે સ્વાર્થ પરાયણ હોય, તેને આપણા ભલાબુરાની શું પડી છે? એમ શંકા થાય તો તે'બાકી રહેલા રસનો' વગેરે પદથી દુર કરે છે. વસ્તુતઃ એણે સ્વાર્થ પણ ન સાધ્યો અને પરાર્થ પણ ન સાધ્યો. સ્વાર્થમાં તે પોતે જ એકલો ભોગ કરત; પરાર્થમાં જેની સુધા છે તેને આપી દેત, એ બેમાંથી એક પણ

એણે ન કર્યું; એણે તો ત્રીજું જ કર્યું; બાકીની સુધા 'નદીઓ' વગેરેને આપી દીધી. એમ છતાં પણ જો તેનું અજ્ઞાન જ રહત, તો આપણને પણ ખેદ ન થાત; એ આશયથી 'हृष्यत्त्वचः–રોમાંચયુક્ત થાય છે' વગેરે કહે છે. વળી એ રસભોક્તામાં–ખાસ કરીને સ્ત્રીમાં અવશ્ય લજ્જા હોવી જોઇએ. વૃક્ષ પુરૂષ હોવાથી લજ્જા કદાચ તેનામાં નહોય. પરંતુ નદીઓ સ્ત્રી છે, તોપણ તે એવી કેમ થઈ ગઈ? એ આશયથી 'यथार्याः' 'આર્યજનોની માફક' પદથી દૃષ્ટાંત કહે છે જેમ શાસ્ત્રીય ભક્તને રોમાંચ વગેરે થાય છે તેમ આ નદીને થયું, એમ 'આર્ય' પદથી સૂચવ્યું વળી 'જેને જે પદાર્થની અપેક્ષા છે, તેને તેનું દાન કરવું' એમ દાન વ્યવસ્થા છે; તેથી નદી અને વૃક્ષ સ્વભાવથી આર્દ્ર છે, તેને ફરી આર્દ્રતાની અપેક્ષા નથી; અને અમે હાલ અનાર્દ્ર છીએ, તેથી અમને સુધાની અપેક્ષા છે. તેથી 'અમને છોડીને નદીને અને તરુને આર્દ્ર કરે છે,' એમ કહીને 'બહુ અનુચિત કરે છે' એમ સૂચવ્યું.

પ્રકારાન્તર– અથવા, આપણું તો ભલું અને ભુંડું એ વાત જ ન કરો કારણ કે આપણે તો સ્ત્રી અને વ્રજમાં રહેનારી; એ તો પુરુષ અને વનમાં રહેનારો; તેથી આપણો એની સાથે કાંઇપણ પ્રકારનો સંબંધ જ નથી; પરંતુ એટલું તો વિચારો કે એણે પોતાનું પણ કાંઈ ભલું કર્યું છે? એણે પોતાનું કુશલ પણ કર્યું નથી, એ કાકૂક્તિ છે. 'એમ કેમ?' એ શંકા થાય તો अयं वेणुः 'આ વેણુ' પદથી ઉત્તર આપે છે કે એ તો પુરુષ છે, અને એક પ્રકારનું વાદ્ય છે, અહીં આ અભિપ્રાય છે-જે ફલ માટે જે સાધન કોઈ કરે તે જ સાધનથી તેના ફલની યોગ્યતા તેને પ્રાપ્ત થાય છે; બીજા સાધનોની અપેક્ષા તેને રહેતી નથી, તેથી જેમ પૂર્વે આપણે શ્રુતિઓ હતાં અને એ રસના ભોગને માટે આપણે કાંઇક કુશલ કર્યું; અને રસની યોગ્યતાને માટે ગોપીપણું પ્રાપ્ત પ્રર્યું, તેમ એણે પણ એ રસને માટે કાંઇક કુશલ કર્યું હોત તો આપણી માફક એને પણ એ રસના અનુભવની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાત; પણ તે તો એનામાં નથી, તેથી એણે કુશલ કર્યું જ નથી એમ જણાય છે. વળી આપણે તો જો કે શબ્દાત્મિકા શ્રુતિઓ હતાં તોપણ ગોપીત્વવિના એ રસના ભોગનો આપણને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહિ, અને એ તો શબ્દબ્રહ્મના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ જ છે, શબ્દબ્રહ્મપણું પણ એને પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી એણે તો કાંઈ પણ કર્યું નથી, તો આ ફલને માટે એણે ક્યાંથી જ સાધન કર્યું હોય? વળી વગાડવાના વાજીંત્રથી કાંઇ રસનો ભોગ થઈ શકે નહિ. એ તો ઉદ્બોધમાત્ર કરી શકે; ભોગ તો રસના આલંબનરૂપ આપણને જ સિદ્ધ થાય, એમ રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. પરંતુ સાક્ષાત તેના અધરના સંબંધને પ્રાપ્ત કરાવનાર કાંઇક કુશળ તો એના વેણુત્વથી પ્રસિદ્ધ જ છે, એમ 'સ્મ' પદથી કહે છે: જો એમ ન હોત તો, બીજા વાંસ પણ હોવા છતાં આ જ વાંસ વેણુભાવને કેમ પ્રાપ્ત થાય? 'એ રસભોગ કરે છે, અને આપણે તેનું દર્શન કરીએ છીએ; એથી આપણા કહેવાથી શું?' એમ શંકા થાય તો 'गोप्यः (ગોપીજન)' પદથી દુર કરે છે. આપણી મુગ્ધતાને લીધે જ એ ભોગ કરે છે, એમ આપણને લાગે છે; વસ્તુતઃ એને ભોગ નથી, પરંતુ 'પ્રભુએ એનામાં સુધા પુરી ત્યારે ભોગમાં શું બાકી?' એમ શંકા થાય તો 'दामोदरसुधाम' પદથી દુર કરે છે. ખરી વાત છે, રસ પૂરવાના અભિપ્રાયથી તો એ સુધાનો ભોગ કરે છે, તોપણ શું એ પોતે ભોગ કરે છે? કરતો જ નથી, એમ અહીં પણ 'अपि' શબ્દથી સૂચવાય છે. સુધાપૂરણ તો બીજાને માટે છે, એને માટે નથી. શ્રીયશોદાજીએ પહેલાં ઉલૂખલે (ખાંડણીઆએ) બાંધ્યા, ત્યારે તેમના ભયનું અનુકરણ જોઇને અતિશય સ્નેહથી અધરચુંબન કર્યું; તેથી તે સુધાનો ભોગ શ્રીયશોદાજીએ કર્યો, એમ કહેવુ જેમ ઉચિત નથી. કારણ કે યશોદાજીને અધિકાર જ નથી, તેમ અહીં પણ જાણવું; એ આશયથી 'દામોદર' પદ કહ્યું. વળી, બાલ્યાવસ્થામાં પણ જેમને યશોદામાતાએ રોષથી વશ કર્યા તે પ્રિય ભગવાન અમારી આ પ્રૌઢ ભોગદશામાં વશ થઈ જતાં અમારી વિરુદ્ધ

કાંઈ પણ કેવી રીતે કરી શકે ? એમ 'દામોદર' પદનો ધ્વાન છે. 'દામ' એટલે દોરડું તેનાથી જે બંધાયા તે શું અમારા પ્રેમથી નહિ બંધાય ? એવો પણ ધ્વનિ છે તેથી સ્વરૂપથી વેણુને સુધાની પ્રાપ્તિ નથી, એમ સૂચિત કર્યું. અધર લોમાત્મક છે. તેથી સ્થાનને લઈને પણ વેણુને સુધાની પ્રાપ્તિ નથી. 'અધર' પદથી નીચેનું સ્થાન કહેવાય છે, તેથી જેમ ઉંચા પ્રદેશમાં રહેલો રસ પોતે પડતાં પડતાં મુખમાં આવે, પરન્તુ નીચા સ્થાનમાં રહેલો રસ તો ઉંચો લઈએ તો જ તે લઈ શકાય છે, બીજે કોઈ પ્રકારે લઈ શકાતો નથી, તેમ આ રસ પણ પોતાના પ્રયત્નથી જ અનુભવાય છે. અહીં અનુભવ જ સાક્ષી છે; તેથી ક્રિયારહિત વેણુ આ રસનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકે ? સ્ત્રી પોતાનું રૂપ સ્ત્રી આગળ જ પ્રકટ કરે; રસભરદશાવિના પતિ આગળ પણ પ્રકટ કરતી નથી તો બીજા પુરુષ આગળ તો કેમ જ કરે ? તે કારણથી રસના એવા સ્વભાવને લઈને સુધાની પ્રાપ્તિ વેણુને નથી એમ 'સુધા' પદ નારીજાતિનું જણાવેલુ હોવાનો ધ્વનિ છે. એમ છતાં 'સુધાનું પૂરવું' બીજાને માટે છે, તો તે બીજું કોણ ? તે જાણવાની અપેક્ષા થાય તો 'ગોપિકાઓની' પદથી કહે છે કે આપણે જ માટે તે સુધા પૂરેલી છે. 'ગોપિકા' પદથી બીજું પણ તાત્પર્ય નિકળે છે કે આપણે ચતુરાઈવિનાનાં અને પતિવાળાં છીએ, તેથી દિવસે ત્યાં જઈ શકતાં નથી; તે કારણથી આપણા પ્રાણપતિ પ્રભુએ આપણી ભોગ્યસુધા આપણને મળે, તેથી આપણા પૂર્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મમાં (વેણુમાં) તે સુધાને પૂરી. તેથી પૂરણ સમયે આપણે જ ભોગ કર્યો; વેણુએ ભોગ કર્યો નથી, તે મુક્ત જ છે. અથવા વેણુમાં પૂરવાથી તેણે ભોગ કર્યો, એમ હોય તોપણ એ તો પોતે ભોગ કરી લે છે. જેમ પ્રિય પ્રભુ આપણને નિજ અધરસુધાનું પાન કરાવે છે તેમ કાંઈ વેણુને પાન કરાવત નથી. તેથી આપણો સુધાભોગ એના કરતાં બહુ ઉંચા પ્રકારનો છે તેથી એણે ભોગ પણ કર્યો હોય તોપણ શું ! વળી એ તો ભોગ કરે છે, કાંઈ પાન કરતો નથી, અને રસ તો પાન કરવાયોગ્ય છે. તે પણ રસનેન્દ્રિય-જીહ્વાથી થાય છે, તેથી એવું પાન વેણુથી તો થાય જ નહિ, તેથી 'ભુંક્તે ભોગ કરે છે' એમ કહ્યું છે જો કે ભોજનમાં પણ જીહ્વાની અપેક્ષા છે. તોપણ ગળી જવામાં ઉદર પૂરવામાત્ર જ અહીં ભોગ પદનો અર્થ છે રસનું સ્વરૂપ જાણીને રસાસ્વાદપૂર્વક વેણુએ કાંઈ ભોગ કર્યો નથી, અને એ ગળી જાય છે, તે પણ પોતાના પ્રયત્નથી નહિ પોતાનો પ્રયત્ન હોય તો એને રસનું જ્ઞાન અથવા સ્પર્શ સંભવે, તેથી ગળવામાં પણ પ્રભુનો જ પ્રયત્ન છે, તેથી 'અધરસુધાને પૂરતા' એ પદથી ભગવાને કરેલું જ પૂરણ શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું, તેથી પોતાની રુચિથી તૃપ્તિપર્યન્ત પીધેલો રસ બહાર નિકળે નહિ, અથવા અપકાર પણ કરે નહિ; પરન્તુ પારકાની ઇચ્છાથી પીધેલો થોડો પણ રસ બહાર નિકળી જાય છે, તેથી એના મુખમાંથી રસ બહાર નિકળ્યો, એ 'બાકી રહેલા' વગેરે પદથી કહ્યું છે. ભોગ કરેલો રસ જ બહાર નિકળ્યો, બીજો કોઈ અંશ બહાર નિકળ્યો નથી એમ માનવું જો એમ ન માનીએ તો આ પીવાતો રસ પોતાની જ તૃપ્તિ ન કરે તો બાકી ક્યાંથી રહે, અને બીજાને તેનું પાન ક્યાંથી સંભવે ? વળી ભોગવેલા રસનો અંશ જો એનામાં જ રહે તો એને પણ રોમાંચ અવશ્ય થાય, કારણ કે આપણને તેવો અનુભવ છે, અને બાકી રહેલા રસનું પાન કરનારની સ્થિતિ પણ રોમાંચવાળી થઈ, તેનું આપણને દર્શન થાય છે. વેણુમાં તો માત્ર ભોગની ક્રિયા કહી, અને ભોગથી જે ધર્મો પ્રકટ થયા તે તો બીજામાં થયા, માટે એ રસની સ્થિરતા વેણુમાં થાય. એમ ભગવાનની ઇચ્છા પણ નથી, પણ એનાદ્વારા બીજે સ્થળે મોકલી આપવી એટલો જ અભિપ્રાય છે જો એમ ન હોય તો, એક છિદ્રમાં પૂરણ સંભવતા છતાં 'રન્ધ્રાન્ વેણોઃ' પદમાં 'છિદ્રો' એમ બહુવચન અને પ્રવેશ, નિર્ગમ (બહાર નિકળવું તે) અને છિદ્રોમાં એકી વખતે પૂરણ એ સર્વની

સુબોધિનીજી:-વૃન્દાવનવિહારમાં ભગવાનના ચરણનું સ્વરૂપ 'वृन्दावनं सखि' શ્લોકથી કહે છે [૧]

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

સંગતિ ઘટે નહિ, તેથી વેણુમાં એ સુધાની સ્થિતિ ન રહેતાં પ્રવેશ અને નિર્ગમ-બહાર નિકળવું તે 'એક જ કાલે' એટલે એક છિદ્રમાં પ્રવેશ અને તે જ ક્ષણે બીજા છિદ્રમાંથી નિર્ગમ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું. પાત્રમાં પૂરેલા રસનો ભોગ પાત્ર કરતું નથી, તેમ વેણુ તો કેવલ માર્ગ હોવાથી આપણે માટે સુધાને તેમાં પૂરી તેટલા માત્રથી એણે રસભોગ કર્યો, એવું કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી તે કારણથી આપણી કાંઈ હાનિ થતી નથી, પરન્તુ ઉલટું નદી વગેરેને સુધાસંવલિત કરીને આપણા સંબંધી લીલાને ઉપયોગી કરે છે, તેથી આપણને તો ઈષ્ટાપત્તિ છે, (આપણું તો એ ભલું જ કરે છે,) તેથી આ સર્વ સુન્દર છે

भावोऽयं गोकुलाधीशप्रियाणामनुवर्णितः । साधिकारं स्वविषयं तनोतु मयि वर्णके ॥
શ્રીગોકુલાધીશને પ્રિય એવાં શ્રીગોપીજનોનો આ ભાવ અનુવાદકને અધિકાર આ પાદન કરી આપો.

[૧]વિવેચન:-શંકા-ભગવાનના ચરણનું માહાત્મ્ય બધી શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે, અને 'દેવોના ચરણો'થી શરુ કરીને, તે જ તેના ભાગ્યનું અભિનન્દન કહે છે; દેવોના ચરણ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતા નથી તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ દેવના ચરણ-પુરુષોત્તમના ચરણ ભૂમિને સ્પર્શ કરે જ નહિ; પુરુષોત્તમના અંશરૂપ પુરુષના આધિભૌતિક ચરણ પૃથ્વી છે; આધ્યાત્મિક ચરણ અતીન્દ્રિય છે; આધિદૈવિકચરણ આનન્દરૂપ છે; તે આધિદૈવિક પુરુષના ચરણનો પણ સંબંધ ભૂમિને નથી. ભૂમિમાં દેવભૂમિ અધમ છે, તેમાં પણ સ્ત્રીના સંબંધવાળી વધારે અધમ છે, એવા વૃન્દાના વનમાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદ વિરાજમાન છે; તેથી વૃન્દાના ભાગ્યનું અભિનન્દન ગોપિકાઓની ઉત્કંઠા જણાવનારું છે અર્થાત આવા ચરણના સંબંધથી વૃન્દાવનનું સ્વરૂપ ઉત્તમત્વે નિરૂપણ થાય છે ત્યારે "અહીં વિહારના નિરૂપણથી ચરણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કહે છે." એમ આજ્ઞા કેમ કરી ?

ઉત્તર-લોકવેદાતીત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય લીલાસામગ્રી બીજે સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી, એમ, હોવાથી તેવી લીલાકર્તા પણ બીજે સ્થલે પ્રસિદ્ધ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જ "વૃન્દાવનથી દૂર ગયા" એમ આગળ કહેશે, કારણ કે ત્યાં પુષ્ટિલીલાનો અંગીકાર કરશે નહિ; એમ હોવાથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી× આ લીલા અહીં જ થાય છે, એમ ફલિત થશે; આમ હોવાથી જ્યાં શુદ્ધ પુષ્ટિનો અંગીકાર હોય ત્યાં જ આ ચરણની લીલા છે, એમ જાણવું તેથી બૃહદ્વનમાં પણ प्रेक्षन्त्य उज्झितगृहा जगृहुः 'જોતા જોતાં ઘરનો ત્યાગ કરી ગ્રહણ કરવા લાગ્યાં' (ભા ૧૦-૮-૨૪)'सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम्' 'બલદેવજીની સાથે વ્રજસ્ત્રીઓને આનન્દ ઉત્પન્ન કરતા ક્રીડા કરવા લાગ્યા' (ભા. ૧૦-૮-૨૭) 'कृष्णस्य गोप्यः' કૃષ્ણનું કુમાર અવસ્થાનું ચપળપણું જોઈને' (ભા. ૧૦-૮-૨૮) વગેરેથી એ જ લીલા કહી. કાલિયના શિર ઉપર કરેલા નૃત્યમાં એ ચરણનું પ્રાકટ્ય નથી, કારણ કે ત્યાં પુષ્ટિલીલાનો અંગીકાર નથી; તે દુષ્ટને દમન કરવાના નૃત્યમાં સંકર્ષણ લીલાનો ભેળસેળ છે, તેથી પુષ્ટિલીલામાં તેનો અંગીકાર નથી; તેથી તેની સ્તુતિ પણ તેવી જ છે; તે કારણથી જ્યાં લીલામાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિમાર્ગનું પ્રાકટ્ય ત્યાં આ ચરણારવિન્દનો આવિર્ભાવ એમ જાણવું, અને તેથી 'ચરણનું સ્વરૂપ કહે છે.' એ કહેવું બરાબર છે

× લીલાસામગ્રી વૃન્દાવનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી લીલા વૃન્દાવનમાં થાય છે એ અન્વય; લીલાસામગ્રી બીજે સ્થલે પ્રસિદ્ધ નથી એથી લીલા બીજે સ્થલે થતી નથી એ વ્યતિરેક.

હે સખિ! દેવકીજીના પુત્રના ચરણકમલથી જેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે, અને ગોવિન્દના વેણુને અનુસરીને મત્ત થયેલા મયૂરના નૃત્યને જોઈને શ્રીગિરિરાજના શિખરને વિષે જ્યાં બધાં પ્રાણીઓ મૂગાં થઈ ગયાં છે, એવું વૃન્દાવન ભૂમિની કીર્તિને વધારે છે.૧૦.

સુબોધિનીજી:- દેવોના ચરણ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા નથી, તો દેવોમાં ઉત્તમ હોય તેના તો ક્યાંથી જ કરે? તેમાં પણ પુરુષોત્તમના ચરણ તો કરે જ શાન? પુરુષોત્તમના અંશરૂપ પુરુષના આધિભૌતિક બે ચરણ તે પૃથ્વી; આધ્યાત્મિક બે ચરણ અતીન્દ્રિય છે; કારણ કે વિરાડની ગતિ દેખાતી નથી; આધિદૈવિક બે ચરણ આનન્દરૂપ છે; તેમને પણ ભૂમિનો સંબંધ નથી, તો પુરુષોત્તમના ચરણનો સંબંધ તો ક્યાંથી હોય? ભૂમિમાં પણ દૈત્યભૂમિ અધમ છે, તેમાં પણ ઓસંબંધી દૈત્યભૂમિ તે વૃન્દાવન[1], તેમાં ભગવાનના ચરણ છે તેથી, તે ભૂમિના ભાગ્યનું અભિનન્દન પોતાની ઉત્કંઠા જણાવનારું છે[2] પોતાનું હૃદયરૂપી સ્થાન પણ ભૂમિ છે.[3] સ્ત્રીઓનું હૃદય કઠણ પણ હોય છે, તેમાં પર્વતો પણ હોય છે, અને (સરસ્વતી વગેરે નદીઓની માફક અદૃશ્ય પ્રવાહવાળી રસથી ભરપૂર નદીઓ પણ હોય છે (કારણ કે ભગવદ્રસ અન્દર છે); રોમની પંક્તિરૂપ વન પણ હોય છે, અને વળી તે સ્ત્રીના સંબંધવાળું હોય છે; એ પ્રમાણે

શંકા-અહીં આ પ્રકારે તો એ લીલાના સ્વરૂપનુંજ વર્ણન કર્યું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; પણ લીલા કરનાર ચરણનું પણ વર્ણન છે, એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી? ઉત્તર-અસાધારણ ધર્મના નિરૂપણથી જેમ ધર્મીનું નિરૂપણ થાય છે, તેમ અહીં પણ લીલાના સ્વરૂપના નિરૂપણથી ધર્મિ ચરણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સિદ્ધ થયું, કારણ કે લીલા જ ધર્મીનો પરિચય કરાવી આપે છે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે 'દેવોના ચરણોથી' શરૂ કરી 'આધિદૈવિક આનન્દરૂપ' સુધી જેટલા ચરણનાં રૂપ કહ્યાં, તે સર્વથી આ ચરણ જુદાં જ છે, એમ જણાય છે. ઉપર કહેલા સર્વમાં પુરુષોત્તમ લોકવેદપ્રસિદ્ધ જાણવા, અને અહીં પુરુષોત્તમ પણ લોકવેદાતીત છે, એમ જાણવું. 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં જે વૃન્દાવનપ્રવેશ કહેલો છે; તે પ્રવેશ પહેલા શ્લોકમાં કહેલા પ્રવેશનો જ અનુવાદ છે; તેથી વિશેષણના ધર્મનાં પ્રધાનપણાને લીધે 'સ્વપદરમણમ્' એ પદ વૃન્દાવનના વિશેષણરૂપ (વ્યાખ્યાનરૂપ) હોવાથી એનો તાત્પર્યાર્થ ચરણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ જ છે, એમ કહેવું ઉચિત છે. એ આશયથી વૃન્દાવનવિહારમાં ચરણનું સ્વરૂપ કહે છે, એમ આભાસ કહ્યો.

[1]વિવેચન:- આ કથન 'ભૂલોક બે ચરણોથી કલ્પિત છે' એ શ્લોકમાં 'પદ્‌ભ્યામ્' પદથી કહ્યું છે "પૃથ્વીને અને આકાશને તમારી અનુકંપાવાળા જોઈશું" એ શ્લોકમાં બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી ચરણસ્થાપન કરવામાં પણ શુદ્ધ ભૂમિમાં જ ચરણસ્થાપન ઉચિત છે; તે આશયથી વૃન્દાવન તો શુદ્ધ પણ નથી, એમ દૈત્ય અને અસંબંધીપણાથી કહે છે. [2]એ પ્રકારે સર્વદા અયોગ્ય અને અધમ વૃન્દાવનમાં 'દેવકીજીના પુત્રના ચરણકમલથી જેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે,' એ વિશેષણથી લક્ષ્મીના લાભના હેતુરૂપ ચરણકમલ ધારણ કરવાનું કહ્યું; તેથી આ ચરણનું નિઃસાધનના ફલ તરીકે લોકવેદથી અતીતપણું જણાય છે. વૃન્દાના એવા વનમાં ભગવાનનાં ચરણ બિરાજમાન છે; એ ચરણથી 'વૃન્દાવનને લક્ષ્મીનો લાભ થયો,' એમ કહેવાથી લોકવેદાતીત પુરુષોત્તમના ચરણ ભૂમિમાં વૃન્દાવનમાં બિરાજમાન હોવાથી વૃન્દાના ભાગ્યનું અભિનન્દન જે ગોપિકાઓ કરે છે, તે તેમની ઉત્કંઠા જણાવે છે. [3]અથવા 'वृन्दारण्यं स्वपदरमणम्' વગેરેનો આ વિચાર છે, એમ જણાવવાને માટે ત્યાંના ચરણના સ્વરૂપનું વિવરણ કરવાને 'દેવોના ચરણો' વગેરે કહે છે 'વૃન્દાવન લીલોપયોગી સ્થાન હોવાથી ત્યાં ચરણ ધરવા તો ઉચિત છે, એમ કહે છે; પરન્તુ તેથી ગોપીજનનો અભિલાષ કયે પ્રકારે? એમ શંકા થાય તો શ્રીગોપીજનની પણ વૃન્દાવનતુલ્યતા છે,

(સમાનપણાથી) પોતામાં અને વૃન્દાવનમાં તુલ્યતા હોવા છતાં અહીં વૃન્દાવનમાં ભગવાન્ ચરણ સ્થાપે છે, અને પોતાના હૃદયસ્થાનમાં સ્થાપતા નથી; તેથી ઈર્ષ્યાથી તેનું વર્ણન કરે છે. પહેલાં જે વર્ણન કર્યું છે. તે ત્રણ ગુણથી કર્યું છે; આ તો નિર્ગુણ ગોપિકા છે. તેથી અહીં અસૂયા નથી, એમ કેટલાક ટીકાકારો કહે છે[4] 'સખિ' પદ સંમતિને માટે મૂક્યું છે તેવી સખિઓ બહુ નથી, તે જણાવવાને એકવચન મૂક્યું છે, અસૂયાના પક્ષમાં પણ તેમ જ સમજવું એમ શંકા થાય કે ભગવાનના ચરણ જેમ વ્યાપીવૈકુંઠમાં હોય છે, જેમ વૃન્દાવનમાં પણ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભૂમિની કીર્તિને વધારે છે. જો વૃન્દાવન વ્યાપીવૈકુંઠમાં જ હોત તો કાંઈ પણ ચિંતા ન હોતી; પણ વૃન્દાવન પૃથ્વી ઉપર છે, તેથી કેવલ પૃથ્વીની જ કીર્તિનો વધારો કરે છે[5] આ પૃથ્વીને ધન્ય છે કે જ્યાં વૃન્દાવન છે. ભગવાનની ત્યાં નિત્યસ્થિતિ નહિ માનનાર ગોપીજનનું આ વચન છે[6] ચરણકમલ નિત્ય તો આધિદૈવિકમાં જ રહેશે, વૃંદાવનમાં તેનું પ્રદર્શન તો કવચિત્ જ કરાવશે; ભગવાન્ તો અપરાધીન છે એટલે તેનું પ્રદર્શન કરાવવામાં વૃન્દાવનનું સામર્થ્ય નથી.[7] ભક્તિથી તો સર્વ સ્થલે જ પ્રકટ થશે, તેથી વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠા કાંઈ સિદ્ધ થતી નથી; તેથી વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠાનું નિમિત્ત 'દેવકીજીના તનના ચરણકમલથી જેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે,' એ પદથી કહે છે[8] કારણ કેવલ દેવકીજીનાં

એમ 'પોતાનું હૃદયરૂપી સ્થાન ભૂમિ છે,' વગેરેથી વર્ણન કરે છે. [4]આ વર્ણન ઈર્ષ્યાથી છે તેથી આ તામસ ભક્તો છે, એમ સિદ્ધાન્ત જણાવ્યો; તેથી પ્રથમ શ્લોકમાં નિર્ગુણેતિ જાણવી અને ત્રણ ગુણવડે પહેલાંનું વર્ણન જાણવું. આ ગોપિકા નિર્ગુણ છે, તેથી અહીં 'ઈર્ષ્યાનો સંભવ નથી,' એમ કોઈક ટીકાકાર માને છે. નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ 'તે રસના સ્વભાવથી કદાચિદ્ અસૂયા પણ સંભવે જ છે,' એમ આપણો સિદ્ધાન્ત છે. [5]વ્યાપિવૈકુંઠ અપ્રકટિત સ્થાન છે; અને વૃન્દાવન તો ભૂમિમાં પ્રકટ છે. એમ બે સ્થાનોમાં ભેદ છે, તેથી કેવલ ભૂમિની જ કીર્તિને વધારે છે, એમ કહ્યું. [6]ચરણકમલથી અમને રસનો અનુભવ થયો, તેમ તેને કાંઈ રસનો અનુભવ થયો નથી, તેથી કેવલ કીર્તિને જ તે તો વધારે છે વૃન્દાવનમાં ભગવાનની નિત્ય સ્થિતિ છે, તેથી 'ભગવતા લબ્ધલક્ષ્મિ' (ભગવાને મેળવેલી લક્ષ્મિ) એટલું જ કહેવું ઉચિત હતું, એમ શંકા થાય તો તેને પરિહાર કરતાં કહે છે કે આ પૃથ્વીને ધન્ય છે કે જ્યાં વૃન્દાવન છે. એમ વન્દાવનમાં ભગવાન પ્રકટ અને સ્વહૃદયમાં ગુપ્તભાવે નિત્યસ્થિત માનતાં શ્રીગોપીકાએ કહેલો આ શ્લોક છે.

જો કે ભગવાન વન્દાવનમાં સ્થિત છે; તો પણ ત્યાં પ્રકટ સ્થિત નથી, અને ચરણ તો અહીં નિત્ય પ્રકટ સ્થિત છે, એમ 'તુ' શબ્દનો આશય છે 'જેમ આ ગોપિકાના હૃદયમાં ભગવાન નિત્યસ્થિત છે તેમ વન્દાવનમાં પણ નિત્યસ્થિત છે, એમ વન્દાવનમાં પણ તુલ્યતા હોવાથી અહીં ઈર્ષ્યાનો અવકાશ નથી' એમ શંકા થાય તો તે દૂર કરતાં કહે છે કે નિત્ય ચરણકમલ તો તે લીલાના આધાર આધિદૈવિક જ રહેશે, અને તેનો હેતુ કહે છે કે ભગવાન તો અપરાધિન છે, તેથી વંદાવનમાં તેનું પ્રદર્શન તો કોઈક વાર જ કરાવશે. [7]પોતાની ભૂમિ આર્દ્ર (ભીનાશવાળી) છે તેથી વન્દાવન ભગવાનના અપરાધીનપણાનું કવચિત્ પ્રદર્શન કરાવશે જો કે વન્દાવન તો આધાર છે, તો પણ 'स्वव्यापारेहिं' એ ન્યાયથી વન્દાવનનું કર્તુત્વ[1] છે વન્દાવન જ ભગવાનનું પ્રદર્શન કેમ કરાવતું નથી? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે ભગવાન્ તો અપરાધીન (સ્વતંત્ર) છે, તેથી ભગવત્પ્રદર્શનમાં વન્દાવનનું સામર્થ્ય નથી. જો કે, ભગવાન્ સ્વતંત્ર છે, તો પણ ભક્તને વશ પણ છે' એથી વૃન્દાવનમાં

૧. જ્યારે સરળતાથી કાર્ય કરી શકાય છે એમ જણાવવાને કર્તૃનો વ્યાપાર જણાવવાની ઈચ્છા હોતી નથી ત્યારે બીજું કારક પણ પોતાના વ્યાપારમાં સ્વતંત્ર હોવાથી 'કર્તૃ' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે

પુત્રના ચરણકમલના ચિહ્નો ધ્વજ, વજ્ર, વગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે લક્ષ્મી જેણે એવું વન્દાવન છે, તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા છે[9] પોતાના સ્વચ્છન્દ સંબંધને માટે 'દેવકીસુત' પ્રયોગ કર્યો આ ગોપીજન નન્દગોપના સંબંધવાળી છે, દેવકીજીથી (ભગવાનનો) જન્મમાત્ર છે, એમ સ્વીકારે છે. બીજો દેવકીજી સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી, તે જણાવવાને માટે 'સુત' પદ મૂક્યું છે[10] સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય હોવાથી સ્ત્રીઓને વિષે કૃપાનું પણ સૂચન કર્યું. 'પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓ પ્રધાન છે,' એમ કહી ગયા છીએ ભક્તિમાર્ગમાં ચરણકમલ પ્રધાન છે; તેમાં પણ જલમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમલ સ્ત્રીઓના હૃદયને વિષે જ તાપ દૂર કરનાર તરીકે શોભે છે એવા ચરણકમલની પણ ધ્વજ, વજ્ર અને અંકુશ વગેરેથી જે શોભા તે બીજે સ્થલે ફલતી નથી; (કેવલ વૃન્દાવનમાં તેનું પ્રતિફલન છે, એથી તેનું ચરણપણું સંપાદન થયું તે કારણથી લક્ષ્મી પણ ત્યાં હંમેશા રહે છે, તેથી 'ચરણકમલ,વડે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે જેણે એવું વૃન્દાવન' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો.[11] ભૂમિ સાન્દ્ર (ભીની) હોય છે, ત્યારે જ આ પ્રમાણે થાય છે; તેથી ભૂમિને લઈને જ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ છે; માટે વૃન્દાવન ભૂમિની કીર્તિને જણાવે છે, તે યોગ્ય જ છે.[12] વળી માત્ર લક્ષ્મી જ પ્રાપ્ત કરી છે; એમ જ નહિ પણ ભક્તિ અને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તે 'ગોવિન્દ' પદથી કહે છે જ્યારે ભગવાન વેણુનાદ કરે છે ત્યારે નીલમેઘ ગર્જના કરતો હોય એમ લાગે છે; તે સમયે મયૂરો મત્ત થાય છે, પછી નૃત્ય કરે છે જ્યારે ભગવાન્

'ભગવાન્ ભક્તિથી જ પ્રદર્શનીય છે' એમ શંકા થાય, તો તે દૂર કરતાં કહે છે કે ભક્તિથી તો સર્વ સ્થલે જ પ્રકટ થશે. તેથી તો વૃન્દાવનની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી, તો વૃન્દાવનમાં વિશેષ શો ? એમ શંકા થાય તો વૃન્દાવનની શ્લોકમાં નીતીત 'यद् देवकीसुत' વગેરેથી કહે છે અથવા એમ છતાં પણ પ્રદર્શનીય નથી પણ કોઈક વાર છે તેથી વૃન્દાવનમાં પોતાના જેવી તુલ્યતા છે અને તેથી ઈર્ષ્યાનો અવકાશ નથી' એમ શંકા થાય, તેથી ઈર્ષ્યાનું કારણ પ્રકટ કરવાને પ્રતિષ્ઠાનું નિમિત્ત 'દેવકીજીના પુત્રના ચરણકમલથી જેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે,' એ પદથી કહે છે [9] ચિહ્નનું દર્શન તો વૃન્દાવનમાં હાલના માણસોને પણ થાય છે. તેથી વૃન્દાવનને ભક્તિની અપેક્ષા નથી; 'લક્ષ્મી'નો અર્થ 'लक्ष्माणि' એટલે 'ચિહ્નો' કર્યો. તેથી મૂલમાં ચરણમાં રહેલું કમલનું ચિહ્ન ધ્વજ વગેરેનું ઉપલક્ષક છે, 'એવાં કમલોથી ઉપલક્ષિત ધ્વજ, વજ્ર, વગેરે ચિહ્નોથી પ્રાપ્ત કરી છે લક્ષ્મી જેણે એવું વૃન્દાવન' એમ અર્થ જાણવો. બર્હાપીડમ્ શ્લોકમાં 'स्वपदरमणम्'માં તો 'पद' શબ્દ જ છે, અને અહીં તેના વિચારમાં તો 'अम्बुज' એટલે 'કમલ' પદ છે. તેથી 'કમલ' પદ સર્વ ચિહ્નનું ઉપલક્ષ છે, એ આશયથી અહીં 'ચિહ્નો' એમ બહુવચન કહ્યું 'पदाम्बुज'માં સમાસ સપ્તમીતત્પુરુષ છે, અને તેથી પ્રતિફલિત ચરણમાં કમલ વગેરે ચિહ્નોથી વન્દાવનને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે.

[10] 'પ્રભુનો સ્વચ્છંદ સંબંધ અહીં છે' એમ જણાવવાને 'યશોદાસુત' ન કહેતાં 'દેવકીસુત' કહ્યું. યશોદાના સંબંધવાળી ગોપીસાથે યશોદાસુતનો સ્વચ્છન્દસંબંધ નિષિદ્ધ છે, તેથી તે ત્યાં ઘટે નહિ.

[11] શ્રીદેવકીજીનો સંબંધ કેવલ સુતત્વે જ છે, તો અહીં 'વસુદેવસુત' કેમ ન કહ્યું? એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અહીં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય હોવાથી 'દેવકી' પદથી સ્ત્રીઓને વિષે ભગવત્કૃપાનું પણ સૂચન કર્યું. [12] અથવા મયૂરવ્યંસકાદિ સમાસ (પાણિનિ-૨-૧-૭૨. ને અનુસરીને)થી કહે છે કે ભૂમિ જ્યારે સાન્દ્ર (ભીની) હોય છે ત્યારે જ આ પ્રકારે થાય છે; તેથી તે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ભૂમિને લઈને જ છે, અને તે કારણથી પોતામાં સાન્દ્રતા (ભીનાશ) ન હોવાથી ચરણકમલ તેવું પ્રતિફલિત થયું નહિ; એમ દૈન્ય સૂચવ્યાથી આ કહેનાર શ્રીગોપીજન નિર્ગુણ છે, એમ પણ સિદ્ધ કર્યું; તેથી વૃન્દાવન ભૂમિને કીર્તિને જણાવે છે, તે યોગ્ય જ છે. પ્રતિષ્ઠાનું નિમિત્ત

વેણુનાદ કરે છે ત્યારે દેહનું વિસ્મરણ થાય છે, અને નૃત્ય પણ થાય છે. તેથી (મયૂરમાં એ પ્રમાણે) ભક્તિનો ઉદ્રેક (ઉછાળો) કહ્યો[13] મયૂરો વન જ છે, કેમકે તેઓ વનમાં રહે છે; તેથી વૃન્દાવનની જ પ્રશંસા કહી[14] એવુ નૃત્ય જોઈને ગિરિરાજ(પર્વત)ના શિખરો ઉપર બીજાં પ્રાણીઓ મૂગાં થઈ ગયાં. ભગવાનની ભક્તિસહિત જ્ઞાનથી તેમનો 'તૂષ્ણીમ્ભાવ (મૂગાં થવું તે)' રૂપી 'જ્ઞાન' કહ્યું.[15] ભક્ત એક જ છે; બીજા સર્વે જ્ઞાનીઓ છે.[16] 'પરન્તુ જ્ઞાનનું તો ફલ ઊંચે જવાપણું છે, તેથી સ્વભાવથી નીચી ચાંચવાળાઓ કેવી રીતે જ્ઞાનીઓ થઈ શકે?'. આ શંકાનો પરિહાર '(શ્રી)ગિરિરાજના શિખરને વિષે' એ પદથી કરે છે. ગમે ત્યાં બેઠાં હોય ત્યાંથી પર્વતના શિખરો ઉપર જઈને જોતાં ઉભાં રહે છે એ પ્રમાણે 'તૂષ્ણીમ્ભાવ'થી તેમના દોષનો અભાવ કહ્યો; તેથી જ સ્થાનનો ત્યાગ અને ઊંચે જવાપણું, એ બન્ને પણ કહ્યું (૧૦)

સુબોધિનીજી:-એ પ્રકારે રૂપવર્ણન કરીને, છ પ્રકારે (ધર્મથી) વેણુનું વર્ણન 'धन्यास्तु' વગેરે છ શ્લોકથી કરે છે.[1]

સુબોધિનીજી:-હરિણીઓ, અપ્સરાઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, નદીઓ અને મેઘો, એમ ક્રમથી કૃષ્ણના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોના બોધક છે (કા. ૧) જ્યારે લોકોમાં મૂઢ ગણાતા લોકો પણ ઈશ્વરની પૂજા કરે છે, ત્યારે ચતુર પુરુષો નિરુપાધિક 'ઐશ્વર્ય'નું વર્ણન કરે છે (કા. ૨) વીર્ય દેવોમાં, એમાં પણ સ્ત્રીઓ (દેવાંગનાઓમાં) તેમાં પણ કામથી છે; તેથી પુરુષોની નિકટમાં

તો પહેલા કહ્યું જ, અને આ પણ નિનિત છે, તેથી 'च' મૂક્યો છે. આ પક્ષમાં, શ્લોકમાં 'यद्' પદ છે તેનો અર્થ 'જે ભૂમિથી' એવો કરવો. [13]અહીં પણ ઈર્ષ્યાનું અને દૈન્યનું સૂચન શ્રીગોપીજને કર્યું, એમ ભાવના કરવી. [14]ગોવિન્દના વેણુને અનુસરીને મત્તમયૂરનું છે નૃત્ય જ્યાં, એવું વૃન્દાવન થયું, એમ ભક્તીની પ્રાપ્તી કહી; આ તો થઈ મયૂરની ભક્તિપ્રાપ્તી, પરન્તુ ગોવિન્દ વગેરેના આભાસ અર્થમાં તો વૃન્દાવનની ભક્તિજ્ઞાનપ્રાપ્તી કહી છે, તે કયે પ્રકારે યુક્ત કહેવાય? એવી શંકા થાય તો ઉત્તરમાં કહે છે કે મયૂરો વન જ છે. વનમાં હંમેશાં સ્થિતિથી તેનો અસાધારણ ધર્મ વન હોવાથી મયૂરો વનના ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, તેથી તે મયૂરમાં તેના અસાધારણ ધર્મથી ભક્તિપ્રાપ્તિ કહી તેથી વૃન્દાવનની જ પ્રશંસા કહી. [15]અહીં 'प्रेक्ष्य' વગેરે આખું પદ છે, તેવું નૃત્ય અહીં કર્મ છે. તૂષ્ણીભાવ! (મૂગાં રહેવું તે) છે કાર્ય લક્ષણ જેનું, એવું ભગવાનનું લીલાજ્ઞાન અહીં કહ્યું. [16]ભક્ત એક મયૂર છે, તે અહીં જાતિ અપેક્ષાએ એકવચન કહ્યું છે; બીજા સર્વે જુદી જુદી જાતિના પ્રાણીઓ જ્ઞાનીઓ છે.

વિવેચન:-વેણુનું સ્વરૂપ શરીરવાળું છે, એમ 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં નાદનો અનુભવ થતાં જ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, જુદો અનુભવ થતો નથી' વગેરેથી નિરૂપણ કરેલું છે, અને તેથી બન્ને રસનું નિરૂપણ અને ચરણનું નિરૂપણ પણ વેણુના સ્વરૂપનું જ વર્ણન છે, એમ રૂપવર્ણન કરીને ઐશ્વર્ય; વીર્ય વગેરે છ ધર્મના બોધના હેતુરૂપ છ શ્લોકથી વેણુનું વર્ણન કરે છે.

[2]વિવેચન:-અનીશ્વરમાં પ્રવેશ કરીને ઈશ્વરત્વસૂચક સામગ્રીના આવિર્ભાવ નહિ કરતાં છતાં, પણ ઈશ્વરને જ્યારે મૂઢ પ્રાણીઓ પૂજે છે ત્યારે ઈશ્વરનું નિરુપાધિક 'ઐશ્વર્ય' સિદ્ધ થાય છે, અને તે યુક્ત પણ છે; કારણ કે ઐશ્વર્યની સામગ્રી ન પણ હોય છતાં જ્ઞાની તો સ્વરૂપજ્ઞાનથી પૂજે; પણ મૂઢ પ્રાણીઓએ કરેલી પૂજા વેણુનાદના પરમ 'ઐશ્વર્ય'નું જ સૂચન કરે છે. આ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં જ રહેલું છે, એમ મૂઢ હરિણીઓએ કરેલા પૂજનથી જણાય છે. મૂઢ પણ હરિણી વગેરે પ્રભુનું પૂજન કરે છે, તેથી પ્રભુનું ઐશ્વર્ય નિરુપાધિક છે.(કા.૧-૨.)

દેવીઓને પણ મૂર્છા થઈ; માટે તે વીર્ય મોટું છે.[૩] (કા ૩) જે પક્ષીઓ બહુ જ મૂઢ છે, તેમની પ્રત્યક્ષમાં આસક્તિ દૂર કરી તેમનામાં પોતાના ધર્મને પોષે આપે ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય. નહિ તો યશ સિદ્ધ થતો નથી[૪] (કા ૪) તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક અને ગુણાતીતનું નિરૂપણ કરે છે. વૃન્દાવન ગુણાતીત છે, પક્ષીરૂપ મુનિઓ પણ ગુણાતીત છે, અને ગોવર્ધન પણ ગુણાતીત છે, એમ અહીં ત્રણે ગુણાતીત છે[૫] આ લોકમાં એવા ગુણાતીતમાં રમણ કરનારી–

---

[૩] ‘કૃષ્ણ’ ગિરીશ’ શ્લોકમાં મનુષ્યતાથી જણાતા પણ ભગવાનનાં દર્શનથી દેવાંગનાઓને–દેવની વીરાંગનાઓને પણ પુરુષની નિકટમાં પણ કામથી મૂર્છા થઈ, તેથી દેવથી, સ્ત્રીથી અને કામથી, એમ ત્રણ હેતુથી વેણુનાદનું વીર્ય મોટું છે એમ બોધિત થાય છે. આ અપ્સરાઓ દેવતા છે, અને ભગવાન્ તો મનુષ્ય જેવા જણાય છે, તેથી તેના ભગવાનમાં દેવતાઓનો ‘કામ’ સંભવતો નથી; દેવાંગનાનો વનિતાભાવ સામાન્ય મનુષ્યોમાં હોતો નથી; તેમને ભગવાને પોતાનો અલૌકિક પ્રભાવ પણ જણાવ્યો નથી; તે છતાં વનિતાઓને ઉત્સવ થાય એવા સુન્દર વેષથી અને વેણુકલિતથી સાધારણ સ્ત્રીની માફક તેમને મોહ થયો; આ ભગવાનનું વીર્ય મોટું છે; પહેલા કહેલા ઐશ્વર્યથી અને મર્યાદામાર્ગીય વીર્યથી પણ તે મોટું છે. (કા ૩.)

[૪] ‘ગાવશ્ચ’ શ્લોકમાં વિમૂઢ ગાયની તૃણ વગેરેમાં જે પ્રત્યક્ષ આસક્તિ છે, તેને પ્રત્યક્ષ અટકાવીને પોતાના પીયૂષરૂપ ધર્મ જ્યારે ભગવાન્ તેમને પિવડાવે, ત્યારે જ યશ સિદ્ધ થાય છે; નહિ તો યશ સિદ્ધ થતો નથી આ પ્રકારે પીયૂષને એકી આપવું, તે ગાયમાં જ સિદ્ધ થયું; વાછરડાંમાં થયું નથી, તેથી યશને જણાવનાર પ્રસ્તાવમાં ગાયનું જ કથન કર્યું (કા. ૪)

[૫] ‘પ્રાયણવતામ્’ શ્લોકથી (૭માથી) શરુ કરીને ‘હન્તાયમદ્રિ’ સુધી બાર શ્લોકમાં સગુણ–નિર્ગુણ ભેદ કહે છે, કે તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક, અને ગુણાતીતોનું નિરૂપણ કરે છે. ૭મા, ૮મા, અને ૯મા શ્લોકમાં તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિકનું નિરૂપણ છે; ૧૦મા શ્લોકમાં ગુણાતીત વૃન્દાવનનું નિરૂપણ છે. એ જ પ્રકારે, ૧૧મા, ૧૨મા અને ૧૩મા શ્લોકમાં હરિણીઓ વગેરે સગુણ છે. અને ૧૪મા શ્લોકમાં પક્ષીરૂપ મુનિ ગુણાતીત છે. એજ પ્રકારે ૧૫મા, ૧૬મા અને ૧૭મા શ્લોકમાં સગુણનું નિરૂપણ છે અને ૧૮મા શ્લોકમાં ગુણાતીત ગોવર્ધનનું નિરૂપણ છે એમ વૃન્દાવન, પક્ષીરૂપ મુનિ અને ગોવર્ધન, એ ત્રણે ગુણાતીત છે. એ પ્રકારે વર્ણનીય (જેનું વર્ણન કરવાનું છે તે) ભેદ કહીને વર્ણન કરનાર ગોપીજનનો પણ સગુણનિર્ગુણ ભેદ કહે છે કે આ લોકમાં તેનું વર્ણન કરનારી ગોપિકા પણ ગુણાતીત જ છે. (કા ૫ ૬.)

શ્રીહરિરાયજીકૃત “વૃન્દાવન એ ગુણાતીત છે.” એ ઉપર સ્વતંત્ર લેખ—

‘પક્ષી મુનિ છે, તેથી મનનશીલ છે; અને તેથી સાત્ત્વિક છે’ એમ શંકા કરીને એઓ નિર્ગુણ છે, એમ કહેવાને ‘વૃન્દાવનમ્’ વગેરે કારિકાઓથી તેનો પ્રકાર કહે છે વૃન્દાવન આધિદૈવિક ભગવચ્ચરણાત્મક હોવાથી ગુણાતીત છે, તેમજ ગોવર્ધન પણ ગુણાતીત છે. પક્ષી પણ વૃન્દાવનમાં રમણ કરનાર હોવાથી ‘જે જેમાં શ્રદ્ધા રાખે તે તેવો જ હોય’ એ વાક્યથી ગુણાતીત જ છે.

શંકા–ત્યારે તો ગોવર્ધનમાં આસક્તિ ધરાવનાર પુલિન્દીજી પણ નિર્ગુણ જ હોવાં જોઈએ?

ઉત્તર–એમ નથી, કારણ કે પુલિન્દીજીમાં તો અમુક કારણને લઈને તેના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવની વ્યથાથી રાજસભાવનું ત્યાં સ્પષ્ટ જ કથન છે. મૌન વગેરેને લઈને પક્ષીઓમાં પણ સાત્ત્વિકપણું સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે, એમ પણ ન કહેવું; કારણ કે સત્ત્વ તો જ્ઞાનજનક છે, અને પક્ષીમાં સત્ત્વનું કાર્ય જે જ્ઞાન, તેનો અભાવ કહેવાથી તેમનામાં સાત્ત્વિકપણું નથી, તેથી બીજી બાબતનું અનુસન્ધાન ન હોવાથી પડવાની ધાસ્તીથી ઝાડોની ભુજારૂપ ડાળીઓ ઉપર તેમનું

તેનું વર્ણન કરનારી—ગોપિકા પણ ગુણાતીત જ છે. [6] 'જ્યારે પુરુષ ખરે શ્રીનો ભોગ કરે છે ત્યારે તેને માટે વીણા વગાડવામાં આવે છે' એ શ્રુતિના ન્યાયથી સર્વે ભગવદીય પક્ષીઓ પણ પરમ 'શ્રી'ને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે જ્યારે સેવકો પણ તેવા હોય ત્યારે જ શ્રીની-લક્ષ્મીની પરમકાષ્ઠા સમજવી.[7]

આલોકન અને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર દ્રષ્ટિનું ખેંચી લેવું, તેમ જ બીજી વાણીને પણ શાન્ત કરવી, એ અર્થ કહ્યું છે; એમ હોવાથી શ્રીજી જણાવે છે તેમને સાત્વિક કહ્યાં, છતાં અહીં ગુણાતીત જ જાણવા, અને તેથી જ તામસ, રાજસ અને અન્ય, એમ પહેલાં કહ્યું.

શંકા-'वनचरः' એ શ્લોકમાં વૃન્દાવનનું સત્ત્વભૂમિપણું કહ્યું છે; ત્યારે અહીં નિર્ગુણ કયે પ્રકારે?

ઉત્તર-તમારું કહેવું સત્ય છે, ત્યાં તો 'સાત્વિકભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે,' એમ કહેવાને ભૂમિનું સાત્વિકત્વ કહ્યું; અને તેથી જ ભગવાનના પણ તેવા ભાવને લઈને તેના સંબંધથી ભૂમિનું પણ સાત્વિકપણું કહ્યું; વૃન્દાવનનું સ્વરૂપ તો ગુણાતીત જ છે લીલાસૃષ્ટિમાં રહેલું સર્વ ગુણાતીત જ છે તે છતાં જે વિશેષ (તારતમ્ય) જણાવવામાં આવે છે, તે ગુણને લઈને જાણવું. જેમ મૂઢમતિ હોવાથી અને મુખ્ય સજાતીયભાવપણાને લીધે હરિણી તામસી છે, અપ્સરા કામભાવવાળી હોવાથી રાજસી છે, અને અહીં ભગવાનના જ્ઞાનવાળી હોવાથી સાત્વિક છે, અને પક્ષી તો ગુણાતીત જ છે, નદી રાજસી છે, કારણ કે તેમને વિષે કામની સત્તા કહી છે; મેઘ તામસ છે, કારણ કે તેના સજાતીયના ભાવ તેનામાં છે, અને ભગવાનને માટે સર્વનો પરિત્યાગ નથી કર્યો છે; પુલિન્દીઓ તો કામિની હોવાથી રાજસી છે; અને ગોવર્ધન તો ગુણાતીત છે, કારણ કે એમ પહેલાં કહ્યું છે એ પ્રકારે સર્વત્ર લીલામાં રહેલાઓમાં તેવા તેવા ભાવને લઈને તેવા તેવા ભાવવાળા તેમને કહેવામાં આવે છે એમ જાણવું.

[6]આ લીલાસૃષ્ટિરૂપ લોકમાં તેને વિષે આસક્તિવાળાં એટલે ગુણાતીત વૃન્દાવન વગેરેમાં આસક્તિવાળા, તેમનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન પણ ગુણાતીત છે. આ કેવળ ઉપલક્ષણ છે, તેથી તેવાં તેવાં સગુણ વર્ણન કરનાર પણ તે જ પ્રકારે સગુણ છે. આ ત્રણ ગુણાતીત છે, એમ નિરૂપણ કરવાની વાતનું સ્વરૂપ કહીને નિરૂપણ કરનારનું સ્વરૂપ કહે છે કે આ લોકમાં ગુણાતીતમાં આસક્તિવાળાં ગુણાતીત જ છે. અહીં બાર શ્લોકમાં તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને ગુણાતીત (નિર્ગુણ) એમ ક્રમથી ત્રણ પર્યાય છે. 'જે જેમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તે તેવો જ થાય છે' એ વાક્યથી નિરૂપ્યનું અને નિરૂપણ કરનાર ગોપીજનનું સમાનધર્મપણું યુક્ત છે, એમ સૂચન કરવાને 'हि' પદ મૂક્યું છે પક્ષીનું નિરૂપણ કરનાર ગોપીજનના પ્રસંગથી વૃન્દાવનની અને ગોવર્ધનની પણ નિરૂપણ કરનાર ગોપીજનના ગુણાતીતપણામાં હેતુ 'रूप्यते' વગેરેથી કહે છે. 'हि' હેતુવાચક છે. અહીં વ્રજમાં રહેલા, આ વૃન્દાવન વગેરે ત્રણે ગુણાતીત કહેવાય છે, કારણ કે ત્યાં ક્ષોભનો અભાવ છે, અને આસક્તિ પુષ્કળ રહે છે. તેથી આ લોકમાં—ભક્તસમાજમાં તેમાં આસક્તિવાળાં પણ ગુણાતીત હોય છે, કારણ કે સમાનશીલમાં જ રતીનો ઉદય થાય છે. (કા. ૫-૬.)

[7]શ્રુતીમાં કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રીના ભોગસમયે થતા વીણા વગેરે શબ્દનું શ્રવણ જેમ પુરુષ—ભગવાન્ કરે છે, તેમ ભગવાનના સેવક પક્ષી વગેરે પણ વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે તેથી ભગવાનમાં 'શ્રી'ની પરમકાષ્ઠાનું નીરૂપણ કર્યું 'લક્ષ્મી'ના સંબંધથી ભગવદીયો પણ જો કે સામાન્ય રીતે 'શ્રી'ની પ્રાપ્તી કરે છે, તથાપી શ્રુતીમાં કહેલા ન્યાયથી તેઓ પરમ શ્રીને પ્રાપ્ત કરે છે.

શંકા-પક્ષી શ્રીની પ્રાપ્તી કરે, તેથી ભગવાનના ગુણનો બોધ કયે પ્રકારે થાય ?

ઉત્તર-સેવક પણ સેવ્ય જેવા હોય ત્યારે જ શ્રીની પરમકાષ્ઠા સમજવી. સેવકોને 'શ્રી' સીદ્ધ થાય તો સ્વામીમાં તો કૈમુત્યન્યાયે તે સિદ્ધ જ છે. પહેલાં કહેલા ત્રણમાં પણ આ જ કૈમુત્યન્યાય જાણવો. 'જ્યારે સેવકો પરમ ભોગ કરે ત્યારે સ્વામીનું સૌભાગ્ય સ્ફુટ થાય છે' એમ લોકમાં પ્રસીદ્ધ છે.

જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ પણ ત્યારે જ કે જ્યારે સ્વભાવનો વિજય થાય [૮] પોતાના સર્વસ્વના નિવેદન પૂર્વક હરિના ચરણોમાં પ્રીતિ એ જ વૈરાગ્ય, તેનો ઉત્કર્ષ પણ ત્યારે કે જ્યારે હરિનો પણ હરિ થાય [૯]

પક્ષીરૂપ ભગવદીય મુનિઓ ભગવાને કરેલા વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે, ત્યાં પણ ભગવાન્ નીચે ઉભા રહીને વેણુ વગાડે છે, અને પક્ષીઓ તો ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ચઢીને નાદામૃતનો અનુભવ કરે છે; તેથી પક્ષીનો શ્રીભોગ સિદ્ધ થાય છે 'જ્યારે મનુષ્ય શ્રીનો ભોગ કરે છે' તે શ્રુતિમાં 'વીણા' પદ મધુર નાદ, વેણુ, વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે; તેથી વેણુનાદના શ્રવણથી પક્ષીમાં શ્રીનો ભોગ સિદ્ધ થયો. અહીં ભગવાન્‌માં રહેલી લક્ષ્મીએ કારણભૂત ભગવલ્લક્ષ્મીનું સૂચન કર્યું.

[૮]સર્વદા વેગવાળી નદીના વેગના ભંગથી સેવકમાં સ્વભાવવિજયરૂપ લક્ષણથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું. અર્થાત્ સેવક પણ જ્યારે જ્ઞાની છે, ત્યારે ભગવાન્‌નો જ્ઞાનોત્કર્ષ કૈમુતિકન્યાયે સિદ્ધ જ છે નદીમાં આવેલું જ્ઞાન લક્ષ્મીની પાછળ કારણભૂત ભગવાનના જ્ઞાનનું સૂચન કરે છે.(કા ૭.)

[૯]બીજે સર્વત્ર વૈરાગ્ય હોય, ત્યારે જ હરિમાં પ્રીતિ સંભવે છે જ્યારે સેવક વસ્ત્ર વગેરે ઉપચારસેવાથી હરિનાં પણ ઠંડી, ઉષ્ણતા વગેરે નિવારણ કરીને સર્વદુઃખહર્તા એવા હરિનું દુઃખ હરતા થાય, ત્યારે જ વૈરાગ્યમાં પણ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે 'ભગવાનને શ્રમ થતો નથી' [૭]એમ કોઈક માને છે; 'ભગવાનને શ્રમ જરૂર થાય છે' એમ સિદ્ધાન્ત છે, અને તેનું પ્રતિપાદન દશમસ્કન્ધયુગલ ગીતમાં કર્યું છે જેમ ભગવાનને શ્રમ થાય છે તેમ ઠંડી વગેરે પણ થાય છે, એમ જાણવું. 'બીજો ખાતો નથી તો પણ સર્વ સ્થલે પ્રકાશે છે' એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જો કે મર્યાદામાર્ગમાં 'ભગવાન ભોજન વગેરે કરતા નથી' એમ કહ્યું છે, તો પણ 'પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન ભોજન વગેરે કરે જ છે,' એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન આઠમાં અધ્યાયમાં શ્રીટિપ્પણીજીમાં અને પૂતનામોક્ષવિષયક અધ્યાયના શ્રીટિપ્પણીજીમાં 'ભગવાન્‌માં સ્નેહહેતુક સ્વામિનીએ કરેલી રક્ષા વગેરે કાર્ય શ્રમહેતુક છે' એ શંકાના પરિહારપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી 'હરિનો પણ હરિ' એ બહુ સુન્દર કથન કર્યું છે. અર્થાત્ 'दृष्टबातपे' એ શ્લોક જલની વર્ષાએ કરીને અને પોતાના શરીરથી છાયા કરીને મેઘે પોતાના સર્વસ્વથી સેવા કરી. તેથી મેઘનું વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયું અને સેવકમાં એમ વૈરાગ્યસિદ્ધિ થઈ, ત્યારે ભગવાનમાં તો કહેવું જ શું ! (કા ૮)

આ છ શ્લોકના તાત્પર્યનિરૂપણરૂપ ઐશ્વર્ય, વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એ છ ધર્મના નિરૂપણથી વેણુના ભગવત્ત્વનું સમર્થન કર્યું સર્વત્ર અનાસક્તિ એ સામાન્ય વૈરાગ્ય છે અને તે જ અનાસક્તિ ત્યાગયુક્ત હોય, ત્યારે વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ કહેવાય; તેમાં પણ 'હરિચરણમાં રતિ' એ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે. પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરીને હરિચરણમાં પ્રીતિ કરવી, એ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ છે. તેમાં પણ 'હરિની શીત વિગેરે નવારણ કરવારુપ સેવા' પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે, અને તેમાં ભક્તિવિશિષ્ટ શીત વગેરે નિવારણ કરવારુપ હરિસેવા ઉત્કૃષ્ટ (ઉત્તમમાં ઉત્તમ) છે; તેથી અહીં આ પ્રમાણે અન્વય કરવો–"પોતાના સર્વસ્વના નિવેદનવાળી હરિચરણમાં પ્રીતિ" એ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં ઉત્કર્ષ છે; પહેલાં કહેલો સામાન્ય વૈરાગ્ય અને તેનો ઉત્કર્ષ તો ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યમાં સીદ્ધ જ છે, તેથી 'अपि' શબ્દનો અને 'च'કારનો પ્રયોગ કર્યો આ પ્રકારે ભક્તીમાર્ગીય વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કહીને હવે પુષ્ટીમાર્ગીય વૈરાગ્ય કહે છે કે જ્યારે "હરીનો પણ હરી થાય અને તે ભક્તિપૂર્વક થાય" એવી સેવા સેવકને ઉચિત છે; અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે ✻ અહીં પણ પહેલાં કહેલા વૈરાગ્યના અને તેના ઉત્કર્ષના સમુચ્ચયને

✻અહીં ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્ય અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય એ બન્ને જુદા છે, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે, એટલે ભક્તિમાર્ગ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગની ઉત્તમતા અને ભિન્નતા બતાવી છે.

ભક્તિથી જ તે પ્રમાણે થઈ શકાય છે સેવકને ઉચિત (યોગ્ય) એવી જ સેવા છે. (કા ૮૩/૪)[૧૦]

સુબોધિનીજી:-પ્રથમ હરિણીના ભાગ્યનું અભિનન્દન 'धन्याः' એ શ્લોકથી કહે છે:—

धन्यास्तु मूढमतयोपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः[१] ॥ ११ ॥

મૂઢમતિવાળી પણ આ હરિણીઓને ખરેખર ધન્ય છે! જેમણે નન્દનન્દન ભગવાન કે જેમણે સમીપમાં વિચિત્ર વેષ ધારણ કર્યો છે. તેમના વેણુના રણકારને શ્રવણ કરીને કૃષ્ણસારોસહિત સ્નેહપૂર્વક અવલોકન કરવાવડે કરેલી ભગવાનને વિષે પૂજા ધરી. ૧૧.

સુબોધિનીજી:-જ્ઞાન નિશ્ચય ક્રિયાના વિશેષણ તરીકે છે[૧] ક્રિયાનો પણ ઉત્કર્ષ પૂજામાં છે;

માટે બે 'च'કાર વાપર્યા આ પ્રકારે છ શ્લોકનો તાત્પર્યાર્થ કહ્યો; વાચ્યાર્થ તો આભાસમાં કહેવાશે. જ્ઞાનની માફક ભક્તમાં રહેલા વૈરાગ્યથી ભગવદ્વૈરાગ્યનું સૂચન કૈમુત્યન્યાયે સિદ્ધ જ છે. ભક્તમાં વૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્ધર્મ કાર્યરૂપે છે જ, તે પોતાના કારણરૂપ ભગવન્નિષ્ટ વૈરાગ્યનું સૂચન કરે છે જ્યારે ભક્ત સર્વદુઃખહર્તા એવા હરિના પણ દુઃખનો હર્તા થાય ત્યારે એમાં વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ છે એમ જાણવું કારણ કે હરિના દુઃખનું હરણ વૈરાગ્યનું કાર્ય છે.

[૧૦]મોક્ષસુધીના ફલમાંથી જ્યારે રાગની (ઈચ્છાની) નિવૃત્તિ થાય અને એક પ્રભુના જ સુખની આકાંક્ષા રહે, ત્યારે જ એવા ભાવનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય કયે પ્રકારે થાય? તો તેનો ઉત્તર 'ભક્તિથી જ' વગેરેથી કહે છે ભગવાનનું દુઃખ હરણ કરે એવો ભાવ સ્નેહથી થાય છે, એમ વૈરાગ્યના સ્વરૂપને અને સ્નેહથી વૈરાગ્યની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને ઉપદેશ કરે છે કે સેવ્ય ભગવાનની મેઘે કરેલી દુઃખહરણરૂપ સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય સેવકે કરવી ઉચિત છે. જેમ પ્રેરણાવિના જ સ્નેહમાત્રથી જ મેઘે ભગવાનની તડકાનં નિવારણ કરવારૂપ સેવા કરી, તેમ શાસ્ત્રીય પ્રેરણાવિના જ દેશ અને કાલને અનુસાર ભગવાનને સુખકારક થાય, એવી સેવા પુષ્ટિમાર્ગીઓએ કરવી. આ સેવા સખ્યભક્તિરૂપ છે, કારણ કે सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम्' એ ચરણમાં 'सख्युः' પદ છે. સેવા કૌમુદીગ્રન્થના પ્રથમ પ્રકરણમાં આ સર્વનું નિરૂપણ કર્યું છે 'સર્વ દુઃખ હર્તા હરિમાં દુઃખનું કથન સંભવતું નથી. તેથી આ બધું અસંગત છે.' એ શંકાનો પરિહાર આ રીતે 'ભક્તિથી જ' વગેરે પદથી કર્યો. 'च' અહીં 'तु'ના અર્થમાં છે. 'तादृशात्वञ्च' પદથી પોતાના સર્વસ્વના નિવેદનનો સંગ્રહ થાય છે, અને તે નિવેદન અહીં 'कुसुमावली' પદથી અને ભક્તિ 'સખી' પદથી સિદ્ધ છે, એમ જાણવું. (કા. ૮૩/૪)

[૧]વિવેચન:-શંકા-હરિણીઓને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તેઓ તો કેવલ ભગવાનના દર્શનરૂપ પૂજામાત્ર કરે છે, તેટલાથી જ તેઓ ધન્ય છે, એમ કેમ કહેવાય? ઉત્તર-માત્ર જ્ઞાનને લીધે ધન્યત્વ નથી; પરન્તુ ભગવાનની કરેલી પૂજારૂપી ક્રિયા ધન્યત્વની સાધક છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાનસહિત ભગવાનની પૂજારૂપી ક્રિયા તો ધન્યત્વસાધક હોય તેમાં શી નવાઈ? જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ જો જ્ઞાનને અનુરૂપ (અનુસરીને) ક્રિયા કરે, ત્યારે જ તે જ્ઞાન સાર્થક થાય; તેથી જ્ઞાન તો ક્રિયાના વિશેષણ તરીકે છે. અને ક્રિયા વિશેષ્ય છે અહીં 'तत्कर्म हरितोषं यत्' એ ચોથા-સ્કંધનું વાક્ય પ્રમાણ છે. તે પૂજારૂપ ક્રિયા હરિણીઓએ કરી તેથી હરિણીઓને ધન્ય છે તે પૂજામાં પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયના આધારથી જ્ઞાનપ્રચુર નેત્રરૂપી દ્રવ્યથી તે પૂજા કરી, તેથી હરિણીઓને ધન્ય છે.

---

૧ પાઠ ભેદ; सदयावलोकैः ।

તે પૂજા પણ જ્ઞાનમય દ્રવ્ય(પદાર્થ)થી ભગવદ્વિષયિણી જો થાય તો (તેનો ખરેખરો ઉત્કર્ષ છે.)[2] ભગવાનનું જ્ઞાન અને પોતાનું જ્ઞાન તે પૂજાનું પણ અંગ છે, તે જ્ઞાન જો ન હોય તો સર્વ વ્યર્થ છે.[3] 'જો બીજો સ્થલે પણ તે હોય તો તે જ ઉત્તમ' એ પક્ષનો આશ્રય કરીને 'ધન્યાસ્તુ'માં 'तु' શબ્દથી તે પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરે છે. 'तु'શબ્દથી હરિણીઓને શ્રુતિપ્રતિપાદિત ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તે દોષની શંકાનો પરિહાર કરતા કહે છે કે જો કે તેઓ મૂઢમતિવાળીઓ છે, તોપણ (તેમને ધન્ય છે)[4], અહીં સ્ત્રીઓનું જ અભિનન્દન કર્યું છે. પ્રકરણને લીધે હરિણની સ્ત્રીઓ તે હરિણીઓ. અહીં તેમને જ કહેવાની ઇચ્છા છે. સર્વ વર્ણન

---

[2]અહીં 'જ્ઞાનમય' પદનો અર્થ 'જ્ઞાનપ્રચુર-જ્ઞાનસ્વરૂપ નિવેદ્ય પદાર્થથી' કરવો. અહીં આ તાત્પર્ય છે-નિવેદન કરવાના પદાર્થોના સ્વરૂપને અને ભગવાનને શું પ્રિય છે, તેમાં દેશકાલનું અનુસારપણું જાણીને પદાર્થ સમર્પાય, ત્યારે તે નિવેદન કરેલો પદાર્થ જ્ઞાનમય કહેવાય છે. અહીં હરિણીઓએ પોતાના નેત્રના સૌન્દર્યને, અને તે ભગવત્પ્રિયાઓના (સ્વામિનીઓનાં) નેત્રનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી પ્રભુને પણ પ્રિય છે, એમ જાણીને ભગવાનની પૂજા નેત્રથી કરી; તેથી તેને ધન્ય છે. એ વાત યુક્ત છે. [3]દેશકાલને લઈને જેવી વસ્તુની અપેક્ષા ભગવાનને છે, તેવી દેશ કાલને અનુસાર સેવા મારે કરવાની છે; એવું જે જ્ઞાન તે ભગવાનનું જ્ઞાન છે; અને આપણા પદાર્થોમાં આ વસ્તુ સુન્દર છે, તેથી તે ભગવાનને વિનિયોગ કરવાયોગ્ય છે. એવું જે જ્ઞાન તે પોતાનું જ્ઞાન છે. હરિણીઓએ તેમ જ કર્યું, કારણ કે શૃંગારરસરૂપ ભગવાનને પોતાના નેત્રના સૌન્દર્યનું પ્રદર્શન કરાવીને તેમનું પ્રિયપણું સિદ્ધ કર્યું. પુષ્ટિ જીવે પણ યથોચિત પ્રિયપણું એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવું. એવી શિખામણ તે આ ગ્રન્થનું સ્વારસ્ય છે. (બીજી રીતે સમજાવે છે કે) ભગવાનની પૂજારૂપ ક્રિયાના ઉત્કર્ષમાં ભગવજ્જ્ઞાન પણ અંગ છે. તેથી પૂજાના અભાવમાં જ્ઞાન વગેરે બધુ નકામું છે; કારણ કે પૂજા અંગી છે, તે જો ન હોય તો જ્ઞાન જે અંગ છે, તે નકામું થઈ જાય.

[4]'ધન્યાસ્તુ' પદમાં 'तु' શબ્દથી, શ્રીગોપિકા પોતાની વ્યાવૃત્તિને માટે 'જ્ઞાન હિ' વગેરેથી હેતુ કહે છે. 'પ્રથમ જાણે, પછી ઇચ્છે, પછી પૂજે' એમ માનસક્રમથી જ્ઞાન ક્રિયાનું વિશેષણ છે, તે યોગ્ય છે; એમ સૂચન કરવાને 'हि' શબ્દ મૂક્યો છે. 'आकर्ण्य' એમાં સાંભળવારૂપ જ્ઞાનનું પૂજા વિષયક્રિયામાં ગૌણત્વ-વિશેષણત્વ કહ્યું. 'પૂજા' પદથી ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા કહી, અને 'પ્રણયાવલોકૈઃ' પદથી જ્ઞાનમય પદાર્થો કહ્યા. અવલોકનરૂપી વ્યાપારથી વ્યાપારવાનનો પણ આક્ષેપ થયો. 'અવલોકન' વ્યાપાર હોવાથી અહીં તેમાં નેત્ર કરણ-સાધન છે. હરિણીઓએ અવલોકન કર્યું, તેથી હરિણીઓને ભગવજ્જ્ઞાન છે એમ કહ્યું, અને ભગવાનની પ્રતિપૂજાનું ધારણ હરિણીઓએ આત્મામાં કર્યું, એમ ભગવાનના અવલોકનના પક્ષમાં ભગવાનને હરિણીનું જ્ઞાન છે એમ કહ્યું; આ કારણથી વ્યાપાર પણ જ્ઞાનરૂપ જ કહ્યો. આ અમારામાં નથી, તેથી અમો ધન્ય નથી; તે હરિણીઓને જ ધન્ય છે. 'શ્રીગોપિકા સુધાનો ભોગ કરે છે, તેથી તે ઉત્તમ છે' એ પૂર્વપક્ષનો પરિહાર 'तु' શબ્દ કરે છે. હરિણીસિવાય જે કોઈ બીજા જીવ જ્ઞાનમય પદાર્થથી ભગવત્પૂજા કરે તે જ ઉત્તમ છે, અમે ઉત્તમ નથી, અથવા 'જ્ઞાનરહિત' અર્થમાં પણ જ્યારે એવી પૂજા હોય ત્યારે તો તે જ ઉત્તમ, એ પક્ષનો આશ્રય કરીને 'જ્ઞાન નિશ્ચય'થી શરુ કરીને 'વ્યર્થ છે' ત્યાંસુધીના પૂર્વપક્ષનું 'तु' શબ્દથી ખંડન કરે છે. 'તે દોષ જણાતો નથી' એ આ શંકાને 'मूढमतयोपि' (મૂઢમતિવાળી પણ)' પદ દૂર કરે છે. 'શ્રુતિ વગેરેએ પ્રતિપાદન કરેલું ભગવત્સ્વરૂપ છે, એમ હરિણીઓને જ્ઞાન નથી; એ દોષ શ્રીગોપીજન જાણતાં નહિ હોય અને તેથી તેમ કહેતાં હશે,' એમ શંકા થાય તો તે દૂર કરવાને કહે છે કે મૂઢમતિવાળી પણ તે હરિણીઓને ધન્ય છે.

અન્યપૂર્વા ગોપીજન કરે છે એમ જાણવું પોતે (હરિણીની સરખામણીમાં) અકૃતાર્થ રહી ગઈ છે. એવી ભાવનાથી દૈન્ય પ્રકટ થતાં વર્ણન કરાતી 'સર્વ સામગ્રીસહિત ભગવાન્ કૃપા કરીને પ્રકટ થઈ ગયા, એમ જણાવવાને 'एताः' એટલે 'આ' એમ કહ્યું છે તેમના ભાગ્યનો હેતુ કહે છે કે જે હરિણીઓએજ નન્દનન્દનને નિરખીને વેણુના રણકારનું શ્રવણ કરીને ભગવાને કરેલા પ્રેમસહિત અવલોકનથી રચેલી પૂજાને પોતાના રૂપે ધારણ કરી. તે મૂઢમતિ પણ હરિણીઓને ધન્ય છે. 'या' એટલે પહેલાં જે ભગવાને કહેલી છે તે પ્રસિદ્ધ[1] નન્દને પણ આનન્દનું દાન કરે તે નન્દનન્દન, ભક્તના ઉદ્ધારમાટે જ 'अस्तु' શ્લોકમાં કહેલા બ્રહ્માના વાક્યથી પ્રભુ પ્રવૃત્ત થયા છે ઉદ્ધારનું પ્રકરણ હોવાથી તેમનો પણ ઉદ્ધાર કરશે જ; એથી વિચિત્ર વેષનો જેમણે સ્વીકાર કરેલો છે, એવા ભગવાન્ છે; આથી રસના અભિનયમાટે પ્રવૃત્ત થયેલા ભગવાનનું વર્ણન કર્યું એ પ્રમાણે સ્વરૂપથી ઉદ્ધારનું કાર્ય કરવાપણું અને સાધનથી ફલસૂચક કાર્ય કરવાપણું કહ્યું. 'વિચિત્ર' પદથી સર્વ રસનો સંગ્રહ કર્યો. સમીપમાં સ્વીકાર કર્યો. તે બ્રહ્માનન્દનો તેમાં પ્રવેશ કરાવવા-માટે સમીપમાં સ્વીકાર કર્યો [2]'आकर्ण्य', એટલે શ્રવણ કરીને એ શ્રવણ કરવાની ક્રિયા વેણુના રણકારમાં અને ભગવાન્માં અર્થથી અને શબ્દથી બન્નેમાં જોડવી. પશુદૃષ્ટિ વિશેષનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી, તેથી 'શ્રવણ કરીને' પદથી શાસ્ત્રદૃષ્ટિ જ કહી પાછળથી થતી પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિ પણ બીજી દૃષ્ટિને અનુસાર જ છે; તેથી જો કે તે દૃષ્ટિ છે તોપણ તેને ગણી નથી, તે 'શ્રવણ

---

[1] આ પ્રકરણ સ્ત્રીનું છે, તેથી સ્ત્રીઓનું જ અભિનન્દન છે. કૃષ્ણસાર(હરિણ)માં મૂઢમતિ પણું તો સરખું જ છે, તેથી મૂઢમતિવાળા હરિણનું વ્યાવર્તન કરવાને હરિણીઓ પદ મૂક્યું આ હરિણની સ્ત્રી છે, એ કાંઈ નાયિકાવિશેષ નથી ગાયોના નિરૂપણસુધી સર્વત્ર વર્ણન કરનાર ગોપીજન અન્યપૂર્વા જ છે. તેથી તેમનું જ પ્રકરણ હોવાથી 'सह कृष्णसारा.' પદથી હરિણોસહિત સ્ત્રીઓ (હરિણીઓ)નું કથન કર્યું: કેવલ હરિણીનું નહિ પહેલા 'नृत्यन्त्यमी' વગેરે બારમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને કરેલી મૂઢ હરિણીઓએ પણ ભગવત્પૂજાનું ધારણ પોતામાં કર્યું, એ હરિણીઓને ધન્ય છે. 'નન્દનન્દનને નિરખીને' એમ પદ મૂલમાં નથી, તેથી તેનું જ તાત્પર્ય (વેણુના કણિતને 'શ્રવણ કરીને' એ પદથી કહ્યું સુબોધિનીજીમાં 'નિરખી (निरीक्ष्य)' પદથી 'आकर्ण्य' પદનું જ અર્થતઃ વિવરણ કર્યું અહીં બીજું પદ (નિરખીને) અધ્યાહાર લેવાનું નથી, કારણ કે આગળ તેનો નિષેધ છે,

[2] 'જેમણે સમીપમાં વિચિત્ર વેષ ધારણ કરેલો છે' એમ કહેવાથી ભગવાન્ રસના અભિનયને માટે પ્રવૃત્ત થયા એમ કહ્યું, તેથી 'નન્દનન્દન' પદથી સ્વરૂપથી ઉદ્ધારને અનુકૂલરસનું કાર્ય કરવાપણું કહ્યું. અને વેષ ધારણ કરવાનું કહેવાથી સાધનથી ફલસૂચક કાર્ય કરવાપણું કહ્યું 'વિચિત્ર' પદથી સર્વે રસ ગ્રહણ કર્યા એમ કહ્યું. વેષ સમયે નિરાવરણ સ્વરૂપદર્શનથી સ્વરૂપાનન્દનો પ્રવેશ હરિણીઓમાં થાય: વેષપછી દર્શનમાં તો સ્વરૂપઉપર આચ્છાદન હોવાથી ધર્મ-સહિત જ આનન્દનો અનુભવ થાય છે; તેથી 'જેના ઉપર અનુગ્રહ હોય તેની જ સમક્ષ ભગવાનના શૃંગાર વગેરે કરવા' એમ માર્ગની મર્યાદા છે 'उपात्तविचित्रवेषम्' એ પદમાં 'उप' શબ્દથી સામીપ્ય કહ્યું પ્રભુએ હરિણીઓ સમીપ શૃંગાર ધર્યો, તેથી ભગવાનનાં અવયવનાં દર્શન હરિણીઓને થયાં, તેથી તેમનામાં ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ.-તે ભાવથી રસસંબંધી ભગવત્પ્રાપ્તિ થશે. પહેલાં હરિણીઓમાં બ્રહ્માનન્દનો પ્રવેશ થશે, પછી તેમને આધિદૈવિક શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી હરિણીઓમાં સ્વરૂપાનન્દના પ્રવેશને માટે હરિણીઓની સમીપમાં ભગવાને વેષ ધારણ કર્યો, એમ ફલિત થયું. અર્થાત્ બ્રહ્માનન્દ થાય, પછી આધિદૈવિક રૂપ સંપન્ન થાય. પછી ઉપર કહેલી 'ફલપ્રાપ્તિ' થાય એમ સ્વારસ્ય છે 'બ્રહ્માનન્દ' પદ પૂર્વ લીલાનું સ્મરણ કરાવે છે એમ જાણવું.

કરીને' એ પદથી કહ્યું વેણુનું રણિત (રણકાર) સર્વ અસાધારણ* રસ જેમાં છે એવું છે જે પ્રકારે રસ બહાર ચાલ્યો ન જાય તે પ્રકારે જે શબ્દવિશેષ-ઉચ્ચાર કરવો તેનું નામ રણિત-રણકાર, એવા રણકારને પણ નજીક જઈને સાંભળ્યો; આથી તેમના દૈહિક ધર્મો નિવૃત્ત થયા છે એમ કહ્યું.[૭] કૃષ્ણસારોની સાથે એમ કહેવાથી તેમના ધણીઓ સાથે છે એમ કહ્યું; આથી 'ધણીઓનો પણ નિરોધ-પ્રતિબંધ નથી' એમ કહ્યું. 'હરિણ્યો' (એ બહુવચન) પદથી સાપત્ન્ય ભાવનો પણ પરિહાર કર્યો. કૃષ્ણ છે સાર જેમનો એ કૃષ્ણસાર કહેવાય. ગોપો કાંઈ કૃષ્ણસાર નથી, એટલે કૃષ્ણને સારરૂપ સમજનારા નથી, તેથી પોતાને સાપત્ન્યાભાવનો અભાવ છે એમ સૂચવ્યું. જો એમ ન હોત તો, આપણને સાથે લઈને જ ગોચારણ કરત; પણ તેમ કરતા નથી તેથી એ પતિઓ તો અભિમાનભાર છે; માટે તે કૃષ્ણસારોને ધન્ય છે.[૮] સ્નેહપૂર્વક અવલોકનથી રચેલી ભગવાનને વિષે પૂજા ધરી. નેત્રો જ કમલ છે, જ્ઞાનના સુગંધવાળાં છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ છે. તે નેત્રોવડે પૂજા સર્વથી ઉત્તમ છે; તે પૂજાનું ધારણ કરવું તેનાથી પણ ઉત્તમ છે. પ્રતિપૂજારૂપી કૃતિ અર્થથી જ કહી. અથવા તો ભગવાને પ્રતિપૂજન કર્યું, તેનું ધારણ હરિણીઓએ પોતાના આત્મામાં સ્થિર કર્યું; અથવા તો 'सदयावलोकैः' એ પાઠ લેવો. દયાસહિત અવલોકનથી ભગવાનનું અને પ્રાણીઓનું આટલું જ કર્તવ્ય છે.[૯] ૧૧.

[૭]જેના સ્વભાવમાં જ ભય છે, એવી હરિણીઓના પણ ભગવાનની પાસે જવાથી દૈહિક ધર્મની નિવૃતિ થઈ, અર્થાત: શ્રવણરૂપ નિરીક્ષણ જવાથી જ સંભવે, તેથી 'નજીક જઈને' એમ કહ્યું.

[૮]આ શ્લોકની શરુઆતમાં શ્રીગોપીજને 'ज्ञान हि' વગેરેથી પોતે ધન્ય નથી, તેનો હેતુ કહ્યો હતો અને અહીં પણ બીજો હેતુ કહે છે, તે કારણથી 'अपि' પદ મૂક્યું છે તેમને ભર્તાએ કરેલો પણ નિરોધ નથી, અને અમને તો ભર્તા પણ નિરોધ (પ્રતિબન્ધ) કરે છે. તેથી હરિણીઓને જ ધન્ય છે. આપણામાં તો સાપત્ન્યભાવ પણ છે, અને હરિણીઓમાં તો તે પણ નથી, તેથી તેમને ધન્ય છે. 'હરિણીઓનો સાપત્ન્યનો અભાવ કેવી રીતે છે?' એમ શંકા થાય તો ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમના પતિ તો કૃષ્ણસાર છે; તેથી હરિણીઓ જે કૃષ્ણસારસહિત છે, તેને ધન્ય છે

[૯]પોતે કરેલા અવલોકનથી ગોપિજનના પ્રેમસહિત અવલોકનનું સ્મરણ કરાવવાથી ભગવાનને સંતોષ આપવો, તે અહીં પૂજા છે; અને હરિણીમાં તેવા ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર એવા ભાવથી ભગવાને કરેલું અવલોકન, તે અહીં 'પ્રતિપૂજન' છે. અહીં 'धा' ધાતુ પોષણના અર્થમાંજ છે, તેથી કૃષ્ણની કૃતિ અર્થથી જ કહી, અથવા તો સંતોષ જેને પૂર્વ કૃતિની અપેક્ષા છે, તે અર્થાપત્તિથી જ કહી. સંતોષનું 'ધારણ' એટલે સ્થિરતા, અને તેથી સંતોષ સ્થિર થવાથી પ્રતિપૂજન થાય છે, તે ભગવત્કૃત પ્રતિપૂજનને હરિણીઓએ પોતાના આત્મામાં સ્થિર કર્યું. સુધાનો ભોગ વગેરે તો અધિક છે, એનો અંતર્ભાવ કંઈ કર્તવ્યમાં થતો નથી, તેથી 'एव' કાર પણ કહ્યો. અથવા પ્રીતિપૂર્વક ભગવાનનું અવલોકન એ જીવનું કર્તવ્ય છે, અને કૃપાપૂર્વક જીવનું અવલોકન એ ભગવાનનું કર્તવ્ય છે, એમ પરસ્પર કર્તવ્ય તો આટલું જ છે×.

*'સર્વરસ સાધારણ' એમ પાઠ હોય તો સર્વરસ છે સાધારણ જ્યાં,' કોઈ એક જ રસ મુખ્ય નથી જ્યાં, એવું રણિત શ્રવણ કરીને, એમ અર્થ કરવો [અર્થાત:-અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક]

×જીવનું તો કર્તવ્ય ઉપદેશ કરે જ પણ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનું પણ કર્તવ્ય જે ઉપદેશ કરે છે, એ જ પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યનું આચાર્યત્વ; એવું આચાર્યત્વ કેવલ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરમાંજ સિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન-પોતાને વિષે અને પ્રભુને વિષે એ પ્રકારનું જ્ઞાન એમને છે, એ કેમ જણાય ?

ઉત્તરઃ-જો એમ ન હોય તો હવે જે કહેવામાં આવશે, તે કાર્ય જ ઘટી શકે નહિ

પ્રશ્નઃ-કેમ ઘટી શકે નહિ ?

ઉત્તરઃ-જો પોતામાં પશુ (?)નું જ જ્ઞાન હોય તો હરિણીઓ અતિ બ્હીકણ હોવાથી પ્રભુની સમીપમાં તેમની સ્થિતિ જ ન થાય. નાદને અધીન હોવાથી કદાચિત્ સ્થિતિ સંભવે ! તોપણ પ્રભુના સૌન્દર્યના વિચિત્ર વેષનું અનુસંધાનપૂર્વક દર્શન તો બ્હીકણ હરિણીઓ સંભવે નજ કરી શકે. અહીંસુધી તેમની વેણુનાદથી ઉત્પન્ન થયેલા આનન્દને અધીન બ્હાનની કૃતિનું નિરૂપણ કરીને ત્યારપછી 'કૃષ્ણસારસહિત વેણુના રણકારને શ્રવણ કરીને' એ પદથી આન્તર ભાવનું પણ નિરૂપણ કરે છે જો કે પહેલાં 'નન્દનન્દન' પદ કહ્યુ છે, તેથી હવે 'આકર્ણ્ય' પદ કહેવાથી નન્દનન્દનનું નિરીક્ષણ કરીને અને વેણુરહિતનું શ્રવણ કરીને, એમ બે ક્રિયાપદ અપેક્ષિત છે તે છતાં એક જ ક્રિયાનું જે નિરૂપણ કર્યું. તેનો આશય આ છે-નન્દનન્દન' એટલા જ નિરૂપણમાત્રથી દર્શન તો વિના કહ્યે સિદ્ધ થયું; તેથી દર્શનની ક્રિયાનું નિરૂપણ મૂલ શ્લોકમાં જુદું ન કહ્યું. વેણુનાદના શ્રવણમાં જ ક્રિયાનું નિરૂપણ કર્યું ;-તેથી દર્શન થયલ પણ સ્વરૂપનું હૃદયમાં જે આગમન થયું, તે તો વેણુનાદના શ્રવણદ્વારા થયું. તે કારણથી એક જ શ્રવણ કરીને' એ ક્રિયાનું નિરૂપણ કર્યું.

શંકાઃ-વેણુનાદના શ્રવણદ્વારા જ હૃદયમાં સ્વરૂપનું આગમન થયું, એમ શાથી જણાય ?

ઉત્તર-:-હૃદયમાં જે આગમન થયુ, તેનું કાર્ય કૃષ્ણસારેસહિત' પદથી નિરૂપણ કરે છે. અહીં આ અર્થ છે-નાદના પ્રવેશની સાથે જ તેઓ 'કૃષ્ણ છે સાર જેમનો તેવા' થઈ ગયાં, હૃદયમાં સ્વરૂપને અનુભવીને 'કૃષ્ણસાર' થઈ ગયાં; હૃદયમાં અનુભવવિના એવા કૃષ્ણસાર થવાનું નથી, તેથી 'શ્રવણ કરીને' એ એક જ ક્રિયા છે; નન્દનન્દનનાં દર્શનરૂપ જુદી ક્રિયા નથી. 'એમને અંદર સ્વરૂપનો અનુભવ થયો, એમ કયે પ્રકારે જણાય ?'- એ શંકાના ઉત્તરમાં પ્રણયાવલોકનથી વિરચિત પૂજા ધારણ કરી' એ પદથી અંદર સ્વરૂપના અનુભવને જણાવનાર પ્રકાર કહે છે જો અંદર સ્વરૂપના અનુભવ ન થયો હોય તો ભગવાનને વિષે પરમ સ્નેહ ન હોય, અને તે સ્નેહનું કાર્ય-ભાવપૂર્વક કટાક્ષથી ભગવાનનું પૂજન તે પણ ન હોય

શંકા-આ હરિણીઓ પુષ્ટિમાર્ગીય ભાવવાળી હોવાથી, નિરૂપણ કરનારાં આ વાક્ય બોલનાર શ્રીગોપીજન પણ પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી, પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા જ મુખ્ય અને પૂજા તો ગૌણ હોવાથી, પુષ્ટિમાર્ગીય ભાવની કૃતિને સેવાતરીકે ન કહેતાં 'પૂજા' કેમ કહી ?

ઉત્તરઃ-'પૂજા' પદ મૂકવાનો હેતુ આ છે જો કે અહીં પણ ભાવાધીન કાર્ય તરીકે 'સેવા' સંભવે છે, તોપણ પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા ન હોવાથી. (કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા તો શ્રીસ્વામિનીજીઓએ જ કરેલી હોવાથી, હરિણીઓએ કરેલી સેવાને કંઈ સમર્પણનો સંબંધ ન હોવાથી હરિણીએ એ કરેલી સેવા પુષ્ટિપુષ્ટિરૂપ નથી; પણ એ કૃતિભાવને અધિન હોઈ પૂજ્યપૂજકમાં જેમ પરસ્પર મનનો સંતોષ હોવાથી કૃતિમાં પૂજાનું સરખાપણું હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય વક્તા શ્રીગોપીજને અહીં 'પૂજા'પદ કહ્યુ. તોપણ અહીં એટલો તે વિશેષ છે જ, કે ત્યાં 'પૂજામાર્ગ'માં પૂજ્યને સંતોષ થયો, એ જ્ઞાન અશક્ય હોવાથી સન્તોષવિષે સન્દેહજ રહે છે; અહીં તો ભગવાને પણ તેમનું 'પ્રતિપૂજન' કર્યું. તેથી હરિણીઓને નિશ્ચય થયો કે પ્રભુને સંતોષ થયો છે. તે કારણથી પણ પૂજામાર્ગીય પૂજાથી હરિણીઓએ કરેલી પૂજા અધિક તો છે જ, અને પ્રતિપૂજન 'પૂજા ધારણ કરી' એ શબ્દોથી કહ્યુ છે. એ પદનું શ્રીપુરુષોત્તમજીમા વ્યાખ્યાન શ્રીઆચાર્યજીએ અન્યોન્ય પૂજાપ્રકારથીજ કર્યું છે; તેથી ભગવાને કરેલા પ્રણયાવલોકનરૂપ પૂજાનું પ્રતિપૂજનપણુ સ્પષ્ટ છે, તેથી સર્વ સુંદર છે.

સુબોધિનીજીઃ- અપ્સરાની અવસ્થા 'કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય' શ્લોકથી કહે છે:—

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेषं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥

વનિતાઓને ઉત્સવ કરાવે એવા સુન્દર વેષવાળા કૃષ્ણનું સારી રીતે દર્શન કરીને અને કૃષ્ણે વગાડેલા વેણુનું વિચિત્રગીતનું શ્રવણ કરીને, વિમાનમાં જતી દેવીઓ (અપ્સરાઓ) કામથી જેમનો સાર (વિવેક) હણાઈ ગયો છે એવાં, અંબોડામાંથી ફૂલો ખરી પડેલાં છે એવાં, અને જેમના અન્દરના વસ્ત્રની ગાંઠ છૂટી થઈ ગઈ છે એવાં થઈને મૂર્છિત થઈ ગયાં.(૧૨)

સુબોધિનીજીઃ-'કૃષ્ણ' પદના અર્થથી સ્ત્રીઓના નિરોધનું સૂચન કર્યું જ્યારે આનન્દનાં દર્શન થાય ત્યારે આનન્દના સાધન તરફ આસક્તિનો અભાવ થાય, તે યોગ્ય જ છે; તેમાં પણ મહાનન્દનાં દર્શન થાય, ત્યારે તો આનન્દના સાધન તરફ આસક્તિનો અભાવ થાય; તે યોગ્ય જ છે 'निरीक्ष्य' એટલે સારી રીતે દર્શન કરીને. તેમાં 'नि' ઉપસર્ગથી 'નિતરામ્' એટલે સારી રીતે' એવો અર્થ થાય છે, તેથી निरीक्ष्य એટલે દિવ્યદૃષ્ટિથી જોઈને, તેમાં પણ સ્વજાતીયના સ્ત્રીઓના) ઉદ્ધારમાટે પધાર્યા છે, એટલો વિશેષ છે. તે 'વનિતોત્સવચારુવેષમ' એ પદથી કહે છે[1], કે વનિતાઓને ઉત્સવ કરાવે તેમાટે જ જેમનો સુન્દર વેષ છે. એ ઉત્સવ ઘણા પ્રકારના છે, તેથી જુદે જુદે ઉત્સવે જુદી જુદી જાતિના મનુષ્યો ઉત્સવના જુદા જુદા રસના અનુભવમાટે ભૂષિત થાય છે અહીં કેવલ વનિતાઓનો જ ઉત્સવ છે 'વન' એટલે યૌવનને જે પ્રાપ્ત થયાં છે તે, અથવા વન સારી રીતે પ્રાપ્ત થયું છે તે. તેમાં પ્રવેશ જેમનો થયો છે, તે પાછાં આવતાં નથી યૌ-વનમ્ અહીં પણ 'યુ' એટલે મિશ્રણ, તેને માટે જે વન તે યૌવન, તેમનો જ ઉત્સવ થાય. તે હેતુથી ભગવાને સુન્દર વેષ ધારણ કરેલો છે જેમ રસનો અથવા પુરુષાર્થનો અનુભવ થાય તેમ સર્વ આભૂષણથી ભૂષિત દેહયુક્ત થયેલાં સર્વ વનિતાઓ છે.[2] આથી આ ઉત્સવમાં જે વનિતાઓને અલંકાર વગેરેથી ઉત્સવ કરે નહીં, તેનું વનિતાપણું જેમ રડીએનું વનિતાપણું નકામું હોય છે તેમ નકામું જ છે. તેમાં પણ 'ચારુ' એટલે

[1] વિવેચનઃ- આલોક અને પરલોકના ફલમાં આસક્તિ ન રહે, તે યોગ્ય જ છે મહાનન્દ કૃષ્ણનું પણ દર્શનમાત્ર નહિ પણ નિરીક્ષણ કહ્યું; એમ સારી રીતે દર્શન થવાથી દિવ્યદ્રષ્ટિથી માનુષભાવવિના વિશેષનું દર્શન અપ્સરાને થયું; નહિ તો અપ્સરાની હવે પછી કહેવાશે તેવી સ્થિતિ થાત નહિ હરિણી કરતાં અપ્સરામાં દિવ્યદ્રષ્ટિરૂપ વિશેષ છે, તે 'વનિતોત્સવ' વગેરેથી કહે છે.

[2] અપ્સરામાં વિશેષ છે, તેથી એમનામાં તેમના સજાતીયના બોધને માટે સુન્દર વેષથી થતા ઉત્સવવાળી સ્ત્રીઓનું વનિતાપણું કહે છે. અર્થાત્ 'વનિતા' પદનો આ આભાસ જાણવો. વનિતાને જ ઉત્સવ કરાવવામાટે સુન્દર છે વેષ જેનો, એવા કૃષ્ણનું નિરીક્ષણ અપ્સરાએ કર્યું, કેવલ વનિતાને જ ઉત્સવ થાય, એવો વેષ કૃષ્ણે ધર્યો છે. ઉત્સવ ભૂષણ ધારણ કરવાનો હેતુ છે, તેથી 'ઉત્સવ' પદથી ભૂષણનું કથન કર્યું અહીં વનિતા'નો અર્થ આ રીતે થાય છે-'વન'એટલે 'જંગલ' અને યૌવન', તેમાં જ મહાન इता એટલે પ્રાપ્ત થયેલા (પુરુષો) અને યૌવનને 'इताः प्राप्तवत्य.' એટલે પ્રાપ્ત થયલી (સ્ત્રિયો) વનિતા' શબ્દમાં રહેલા 'વન' શબ્દથી જંગલ અને યૌવન, એવા બે અર્થ લેવા; તેમાં 'જંગલ' પક્ષમાં (અર્થમાં) વન જે અરણ્ય, તેને પ્રાપ્ત જે પુરુષો તે વનિતા, અર્થાત્ (સારાંશ) ભગવાનને માટે બધું છોડી દઈને ફક્ત જંગલમાં પ્રવેશ કરનારા જે (વનિતા) ભગવદીય પુરુષો, તેમના ઉત્સવને માટે ભગવાને આ સુન્દર વેષ ધારણ કર્યો છે

સુન્દર, મનને હરણ કરે તેવું. તે પણ અંદરથી અલંકારના હેતુરુપ છે; ત્યાં અન્દરના અલંકારો પ્રેમ, જ્ઞાન, વગેરે છે જેમ બહાર રસનો અનુભવ થાય છે, તેમ હૃદયમાં પણ (પ્રેમ અને

કરોડો કામદેવના લાવણ્યથી પણ અત્યંત સુન્દર, તેવા પ્રકારનો વેષ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરીને, તે ભગવદીય પુરુષોમાં પણ સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ મને (પુરુષો તમને) આવી મળે-પ્રાપ્ત થાય, એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણે આ વનિતોત્સવચારુવેષ ધારણ કર્યો છે, એમ ભાવના કરવી; 'યૌવન' પક્ષમાં વન જે યૌવન-તારુણ્ય, તેને પ્રાપ્ત થયેલી જે મૃગનયની વનિતા તરૂણી), તેમના ઉત્સવને માટે-ભાવને ઉદ્દીપન કરવાને-વેષ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનો આ શૃંગાર છે. વનમાં ગયલા અને સ્ત્રીભાવને પ્રાપ્ત થયલા ભગવદીય પુરુષોનું અને યૌવનમાં આવેલી સુન્દરીઓનું 'વનિતા' પદથી સૂચન કરવાસારું શ્રીપ્રભુએ ધિનીજીમાં 'प्राप्ता' અને 'प्राप्तवत्य:' એમ બે વાર ઉલ્લેખ-નિર્દેશ કરેલો છે. નહિ તો 'પ્રાપ્તા:' એટલું જ કહેવાથી અર્થ સફલ થઈ જતાં 'પ્રાપ્તવત્ય:' પદનો નિર્દેશ નિરર્થક થઈ જાત કારણ કે ધાતુનું, ઉપસર્ગનું અને પ્રત્યયના અર્થનું, બન્ને પક્ષમાં એકપણું છે જો કે 'प्राप्ता' એટલા જ નિર્દેશથી પણ પુરુષોનું અને સુન્દરીઓનું એમ બન્નેનું ગ્રહણ સંભવે જ છે, તોપણ આ પ્રકરણ સ્ત્રીનું જ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ 'વનિતા' પદનો 'સ્ત્રી' એમ અર્થ થઈ જાય, પરન્તુ સ્ત્રી' અને 'પુરુષ' એમ બન્નેના અર્થના જ્ઞાનસારું 'પ્રાપ્તા:' અને 'પ્રાપ્તવત્ય:' એમ બે વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. અર્થાત્ 'પ્રાપ્તા:' એ પદથી વનિતા-વનમાં ગયલા પુરુષોનું, અને 'પ્રાપ્તવત્ય:' એ પદથી વનિતા-યૌવનમાં આવેલી સ્ત્રીઓનું સૂચન કર્યું, અને તેવી પુરુષોમાં સ્ત્રીભાવ ઉત્પન્ન કરવાસારું અને સ્ત્રીઓમાં પહેલેથી જ રહેલા ભાવને ઉદ્દીપ્ત-જાગૃત કરવાસારુ, આમ આ બે પ્રયોજન-(હેતુ-કારણ)ને સમજે આ શૃંગાર શ્રીકૃષ્ણે ધારણ કર્યો છે, એમ નિશ્ચિત અર્થ થયો.

અથવા, 'वन संञ्जातम्' એમ કર્તરિપ્રયોગમાં જ 'इतच' પ્રત્યયના યોગથી 'વનિતા' પદ સિદ્ધ થાય છે. અને કોશમાં વનિતા" એટલે જેને રાગ ઉત્પન્ન થયો છે એવી સ્ત્રી અને લક્ષ્મી એવો અર્થ હોવાથી 'વનિતા' પદ રૂઢ પણ છે; પરન્તુ રૂઢિથી અને યોગથી તો લૌકિકી (લોક સાધારણ) તરૂણીમાં તે વનિતાપણું સામાન્ય છે, તેથી રૂઢનો અને યોગનો ત્યાગ કરીને વિશિષ્ટ દિવ્ય દૃષ્ટિએ અપ્સરાએ પોતાના અધિકારથી જે જાણ્યું તે અને શૃંગારમાં ભગવાનનો પણ જે આશય છે તે એમ બન્ને દિવ્ય વાણીવાળાં આ શ્રીગોપિકાજીએ જાણ્યું; એમ જણાવવાને બહુજ પરોક્ષવાદથી * 'વનિતા' પદનો યોગ 'वन यौवनम्' વગેરેથી કહે છે અહીં પ્રથમ 'યૌવન' અર્થમાં બે વર્ણની આપત્તિ થાય છે, અને બીજા 'वन सञ्जातम्' એ પક્ષમાં 'યૌ' એમ એક વર્ણનીજ આપત્તિ થાય છે × તે આપત્તિ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चतथापरौवर्णविकारनाशौ' એ યુક્તિએ 'पृषोदरादिति' સૂત્રથી જાણવી + સર્વને ત્યજીને વનમાં પ્રવેશ કરેલો ફરી પાછો આવતો નથી 'न हि' વગેરેથી યોગનું પ્રયોજન કહે છે કે વનમાં પ્રવેશ કરેલ ફરી પાછો આવતો નથી. અર્થાત્ દિવ્ય દૃષ્ટિથી પોતાનું સ્થિર યૌવન-પણું હોવાપણાથી નિશ્ચિત કરીને, તે ભાવથી પોતાની પણ ઉત્સવયોગ્યતા જાણી અને ભગવાને તો જેનો એવો ભાવ સ્થિર છે એવી સ્થિર યૌવના(જુવાની)ને માટે તેવો વેષ ધર્યો છે, કે જેથી અપ્સરાને પુનરાવૃત્તિરૂપ મોહ થયો, એમ આ શ્લોક બોલનાર ગોપીકાએ જાણી લીધું. 'વન' શબ્દથી 'યૌવન' કેમ સમજાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે યૌવન'માં પણ 'યુ' મિશ્રણના અર્થમાં છે

---

* એક વસ્તુને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે ન કહેતાં ચતુર પુરુષો જ જાણે તેમ કહેવું તે પરોક્ષવાદ

× આ બધી વ્યાકરણની વાત પારિભાષિક શબ્દોસિવાય લખી શકાય તેમ નથી. કદાચ જેમ તેમ લખીએ તોપણ ઘણો વિસ્તાર થાય, અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ નહિ જાણનારને નિરુપયોગી છે તેથી તે માટે પ્રયત્ન કર્યો નથી + આ સૂત્રમાં જણાવેલા શબ્દોને વ્યાકરણનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

જ્ઞાનરૂપી અલંકારોથી) રસનો અનુભવ થાય છે. તેથી અપ્સરાઓના આગમનને માટે આપવામાં આવે ઉપાય કહ્યા. ૩ તેથી પણ વિલંબ વિના અનુભવ કરાવનાર ભગવાન્ પાસે લઈ જનાર હેતુ 'શ્રુત્વા (શ્રવણ કરીને)' પદથી કહે છે. પાસે આવીને પહેલાંની માફક જ ક્વણિત (આલાપ કરેલા) ગીતનું શ્રવણ કર્યું. ૪ તથી વેણુ વિનાય બીજા કૂજિત વગેરે ક્વણિત (આલાપ)ના સંબંધને માટે 'તે ભગવાનનું ક્વણિત' એમ કહ્યું, અને વેણુ પણ ક્વણિત. 'એના વેણુમાં પ્રગટેલા વિચિત્ર ગીતનું શ્રવણ કરીને' એવો અહીં પદનો સંબંધ છે. એક જ ગીતથી મૂર્છિત થઈ ગયાં, તેથી 'ગીત' એકવચનમાં વાપર્યું છે. 'વિચિત્ર'નો અર્થ 'સર્વ રસ માટે' એમ કરવો; શૃંગારમાં

અને તેના નિરૂપક 'યુ'માં 'વન' તે 'યૌવન', એમ 'યૌવન' શબ્દમાં 'યૌ' સાતમી વિભક્તિ છે,* અને તે નિમિત્તના અર્થમાં છે. અહીં નાયકની સાથે મિશ્રણ માટે 'યૌવન' કહેવાની ઇચ્છા છે તેથી યૌ'નો અર્થ 'નાયકની સાથે મિશ્રણને માટે' એમ કર્યો; અને 'યૌવન'નો અર્થ 'નાયકની સાથે મિશ્રણને માટે વન' એમ કર્યો. યૌવન જ નાયકની સાથે વનિતાનો સંગમ કરાવે છે, તેથી યૌવનપણું પણ વનપણાથી વાચ્ય છે. યૌવન પણ વનવિશેષ હોવાથી 'વન' શબ્દથી 'યૌવન'નું ગ્રહણ સરલાઈથી થાય છે. યૌવનનું વનત્વ તો શૃંગારરસને ઉપયોગી સામગ્રીવાળા ધર્મના સંબંધપણાથી જાણવું, અને તેની બાકીની વ્યુત્પત્તિ તો નિરુક્તના પ્રમાણથી જાણવી. અહીં 'યૌવનમ્' વગેરેથી બીજા શ્લોકનું કથન કર્યું. તેમને માટે વનિતાનેજ ઉત્સવ થાય એમ વેષ ભગવાને ધર્યો, એમ અહીં સુધી બન્ને શ્લોકમાં કહ્યું અર્થ કહે છે કે વનિતાને જ ઉત્સવ થાય, એવો વેષ ધરવા ઉપાય ભગવાને કર્યો એમ દિવ્ય દૃષ્ટિથી દૂરથી જાણીને ભગવાનને માટે આગમનમાં ઉપાય કહ્યો. સર્વ આભરણથી ભૂષિત સર્વ જ વનિતા પોતાના વેષના રસને-પુરુષાર્થને અનુભવે છે. ભગવાને નૂતન વેષનો સ્વીકાર કર્યો, તેથી તેઓએ પણ નૂતન આભરણ ધર્યાં; ભગવાને પીતાંબર ધર્યું, તેથી પોતે નીલાંબર ધર્યું; એમ શૃંગાર વગેરેમાં પણ મધ્યમ જે રસ ભગવાન્ પ્રકટ કરે તે રસનો અતિક્રમ ન કરતાં પુરુષાર્થને અનુભવે જ. અહીં આ અભિપ્રાય છે: ભગવાને વનિતાના જ ઉત્સવ માટે જેમ વેષ ધર્યો તેમ વનિતાએ પણ ભગવાનના ઉત્સવને માટે ભગવાનને અભિપ્રેત વસ્ત્ર, ભૂષણ વગેરે ધર્યાં. ભગવાનનો અભિપ્રાય તો પોતે ધરેલા પીતાંબર વગેરેની કાન્તિનો ઉદ્દીપન કરે એવાં નીલ વસ્ત્ર, રાતાં કંચુકી, વગેરે તેઓ ધરે, એમ છે તેથી તેમણે પણ તેવો જ શૃંગાર ધર્યો એમ જાણવું. એ રીતે પ્રભુએ ઇચ્છિત શૃંગાર વગેરે રસમાં પણ તેઓ અનુકૂલ જ છે, તેથી આ ઉત્સવમાં શૃંગાર છતાં જેમને અલંકાર વગેરેથી ઉત્સવ ન થયો તેમનું વનિતાપણું રંડાના (વિધવાના) વનિતાપણાંમાફક વ્યર્થ જ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

૩ તેમાં પણ મનોહર અંતઃકરણ પણ અલંકારનો હેતુ છે; ત્યાં અંદરના અલંકારો પ્રેમ, જ્ઞાન, વગેરે છે. દિવ્ય દૃષ્ટિથી દર્શન, અને પ્રેમ, જ્ઞાન, વગેરે અલંકારોથી હૃદયમાં ભગવાનનો અનુભવ કરવો, એમ આવે ઉપાય કહ્યા, ૪ઉદ્દીપન કરી રસનો અનુભવ કરાવનાર ક્વણિત (આલાપ કરેલા) ગીતનું શ્રવણ વિલંબ વિના વિમાનમાંથી કર્યું. 'તેમની દિવ્યદૃષ્ટિ તો અહીંદાની છે, ત્યારે તેમનું આગમન હમણાં જ કેમ થયું ?' એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પાસે આવીને પહેલાંની માફક જ ક્વણિત ગીતનું શ્રવણ કર્યું. અહીં 'ક્વણિત' પદની આવૃત્તિ કરવી. એ અભિપ્રાયથી 'क्वणितश्च'માં ચકાર મૂક્યો. અર્થાત્ ક્વણિતને અને ક્વણિતવેણુના વિચિત્ર ગીતને એમ સમાસ કરવો.

* જેમ ઉકારાન્ત વિષ્ણુનું સાતમીના એકવચનનું રૂપ 'વિષ્ણૌ' થાય છે, તેમ ઉકારાન્ત મિશ્રણના અર્થમાં 'યુ' શબ્દનું સાતમીનું એકવચન 'યૌ' થાય છે.

જ સર્વ રસ છે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે; બીજાનું રસત્વ જ તેઓ માનતાં નથી.[૫] જેમ મહાપુરુષો સુવર્ણનાં આભરણ, ઉપકરણ અને ભૂષણ કરે છે, તેમ શૃંગારમાં જ સર્વ રસ છે.[૬] જો એમ ન હોય તો રસિકોની તેમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. તેથી તે ગીત પણ વિચિત્ર છે જો કે તે દેવીઓ છે; દેવતારૂપ છે; પૂજ્ય જ છે, તેમાં પણ વિમાનથી જ છે ગતિ જેમની એવાં 'વિમાનગતિ' દેવી યોગ્ય પણ નથી, તેમ દુઃખ સહન કરવાનો તેમનો સ્વભાવ પણ નથી; તોપણ કામથી તેમનો સાર (વિવેક) હણાઈ ગયો છે. શરીર અને ઇન્દ્રિય કરતાં મન બલિષ્ટ છે. તેથી કામથી જ તેમનો સર્વ વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો એ ભૂમિ પર નહિ આવવામાં, ચરણથી નહિ આવવામાં, અને એ પોતે જાતે નહિ આવવામાં, આ પ્રમાણે હેતુઓ કહ્યા.[૭] [illegible] જે થયું તે 'મુમુહુઃ' એ પદથી કહે છે. તેમને અસાવધાનતારૂપ મોહાદિવડે મૂર્છા થઈ, કેવલ ભીતર હૃદય પ્રદેશમાં જ તેમને મોહ અને મૂર્છા થઈ ગયું જ નહિ પણ ઉપર અને નીચે પણ મૂર્છા થઈ, તે જેમના અંબોડામાના પુષ્પો ખરી પડ્યાં અને જેમના અંદરના વસ્ત્રની ગાંઠ છુટી ગઈ, એ પદથી કહે છે કેશ અને વસ્ત્રની ગાંઠ છુટવાથી પરલોક અને આલોકના ફલનો પરિત્યાગ જણાવ્યો. દેવતા હોવાથી તેમનું મરણ થયું નહિ, વિમાનમાં ગતિવાળાં હોવાથી તેઓ નીચે પડી ગયાં નહિ; અને વિવેકનો અભાવ થઈ જવાથી કાંઈ પણ ઉપાય કરીને પણ પોતાની મેળે તેઓ આવી શક્યાં નહિ ભગવાનના ઉપયોગમાં આવે નહિ. તેની વસ્તુમાં પણ રસ ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમને જે રસાભાસ થયો, તેનું વર્ણન અહીં કર્યું. તેઓ ઘણુંખરું દેવેની સાથે છે, તેઓ પોતાના પતિને શોધવાને માટે જ અહીં આવ્યાં છે;[૮]

---

[૫] ગીત શૃંગારનું ઉદ્બોધક છે, તોપણ ગીતનું સર્વરસપણું 'શૃંગાર' વગેરેથી નિરૂપણ કરે છે કે અન્યનું રસત્વ જ તેઓ માનતાં નથી.

[૬] 'સુવર્ણનાં' 'આ' એટલે સર્વ પ્રકારે છે ભરણ જેમાં, એવાં 'આભરણ' કરે છે; મહાવકાશમાં લાખયુક્ત આભરણ કરતા નથી, તેમ સુવર્ણના આભરણ, ઉપકરણ અને ભૂષણની માફક શૃંગારના અંગભૂત જ સર્વ રસ છે એમ કહ્યું.[૭] શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં ત્રણ વિશેષણનું તાત્પર્ય 'ભૂમિ' વગેરેથી કહે છે. તેઓ 'દેવી' હોવાથી મરીને ભૂમિમાં અવતર્યાં નહિ, કારણ કે દેવીમાં મરણનો સંભવ નથી. તેઓ વિમાનગતિવાળાં હોવાથી પગે ચાલીને આવ્યાં નહિ, બીજાના ભયથી વિમાનને છોડીને ગુપ્ત રીતે પગે ચાલીને આવ્યાં નહી કારણ કે વિમાનમાં જનાર દેવીનો ભૂમિને ચરણથી સ્પર્શ થવો સંભવતો નથી, અને તેઓ 'કામદેવથી સાર વગરનાં થઈ ગયાં' તેથી પોતે પણ ન આવી શક્યાં; તેમ જ તેઓ ચતુરાઈથી વિમાનને ભૂમિમાં લઈને ન આવ્યાં. અહીં આ પ્રકારે વિવરણ છે, તેથી એમ જ અર્થ જાણવો. તેમનો જે 'વિવેક'નો નાશ થયો, તેનું જ કાર્યદ્વારા વિવરણ 'ભૂમિ' વગેરેથી કરે છે [૮] દેવનું મરણ નથી, એમ પ્રથમ અધ્યાયમાં 'गिर समाधौ' એ શ્લોકમાં 'अमराः' એ સંબોધનથી કહ્યું છે, તેનું જ વ્યાખ્યાન અહીં 'देवसहितानाम्' એ પદથી કહ્યું તેથી યોગીની માફક એકરૂપે તેઓ અવતર્યાં છે, અને તેનું પૂર્વરૂપ તો ત્યાં જ છે. અને તેથી અહીં 'દેવ સહિત' પદથી જે દેવ કહ્યા તે ત્યાં રહેલા દેવ જાણવાં સુગલગીતના બીજા યુગલમાં પણ 'सहसिद्धैः' એમ કહેવામાં આવશે, તે જ પ્રમાણે અહીં પણ 'દેવ સહિત' એમ કહ્યું, કેવલ દેવીનું વિમાનમાં આવવું પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી અહીં દેવસહિત કહ્યું; ઘણું ખરું સ્ત્રીને સ્વર્ગમાં ત્યજીને જે દેવ અહીં અવતરેલ છે તે કેવલ દેવની સ્ત્રીઓ આ દેવી છે દેવલોકમાં રહેલી સર્વ સ્ત્રીઓ અપ્સરા છે એ આશયથી આકાશમાં બહુવચન કહ્યું છે. જો કે દેવીની સાથે દેવ હોય ત્યારે જ દેવીઓ વિમાનગતિવાળી હોય છે તેથી દેવસહિત એમ કહ્યું; તોપણ મૂળમાં 'દેવતા' પદ નથી,

ભગવાનનાં દર્શન કરીને સર્વે પોતાની પૂર્વાવસ્થા ભૂલી ગયાં[૯] 'ભગવાન્ જ અમારા પતિ થાઓ' એવું તેમને થયું ત્યારે અમને તેમ થાય તે યુક્ત જ છે.

સુબોધિનીજી:—ગાયોનું અને વાછરડાંનું 'ચ રત્ર ગાવઃ' શ્લોકથી કહે છે—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।
शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १३ ॥

ઉંચા કરેલા કર્ણરૂપી પડીઆથી કૃષ્ણના મુખમાંથી નિકળેલા વેણુગીતરૂપી અમૃતનું પાન કરનાર ગાયો, અને સ્તનમાંથી ઝરતા દૂધનો ઘુંટડો જેમના મુખમાં છે એવા વાછરડાં, પોતાનાં નેત્રમાં અશ્રુબિન્દુ આવતાં અંતઃકરણમાં જ ગોવિન્દને સ્પર્શ કરતાં ઉભા રહ્યાં. ૧૩.

સુબોધિનીજી:-શ્લોકમાં 'च' મૂકવાથી એમ સૂચવ્યું કે ગાયોની પણ તેવી દશા થઈ ગઈ. ઉત્તમ દેવીઓએ) અને અધમ(ગાય)ના મધ્યમ (સાયુજ્યરૂપી) અભિલાષનું અહીં નિરૂપણ કરે છે આયુજ્ય અસંભાવિત હોવાથી ગાયને મોહ થાય છે, ગાયો વેણુમાત્રની આસક્ત હોવાથી તેમને તેમ થતું હશે' એ શંકાનો નિરાસ કરવાને કૃષ્ણમુખનિર્ગતવેણુગીત-કૃષ્ણના મુખમાંથી નિકળેલું જે વેણુગીત' એવું પદ વાપર્યું છે.[૧] શંકા:-બહુ જણા વગાડનાર હોય અને

તેથી અરુચિથી બીજો પક્ષ પણ કહે છે કે ઘણું ખરું અહીં અવતરેલા દેવદેવની સ્ત્રી આ દેવી છે, આ પક્ષમાં અવતરેલા ગોપનું જ પુરુષત્વ કહ્યું, તેથી કારિકામાં પણ વિરોધ ન રહ્યો.

[૯] પોતાના પતિ અહીં અવતરેલા છે, તેમનું અવતારમાં જે સ્વરૂપ છે, તેને શોધવાને માટે આ દેવીનું આવું અહીં થયું છે, ભગવાનને માટે આવવું તો ભયથી સંભવતું જ નથી, તેથી 'प्रायेण-ઘણું ખરું' કહ્યું છે. નિર્ભયતાથી ભગવાનનાં દર્શનને માટે આવવું તો ઇન્દ્રના અભિષેક પછી કરવાશે, અને તેથી બીજા ગીતમાં તો દેવીનું આવવું ભગવદ્દર્શનને માટે છે તેઓ આવ્યાં તો પોતાના પતિને શોધવા, પરન્તુ ભગવાનનાં દર્શન કરીને, સર્વે પોતાની પૂર્વાવસ્થા ભૂલી ગયાં.

[૧] વિવેચન:-ઇચ્છિત વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ગાય પણ મૂર્છિત થઈ ગઈ; અતિ મોહિત થઈ ગઈ સાત્ત્વિકપણાને લીધે ઉત્તમ દેવીઓનો અને તામસપણાને લીધે અધમ ગાયના યથોચિત સેવાફલ ગ્રંથમાં કહેલા 'સાયુજ્ય' નામના મધ્યમ અભિલાષનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સાયુજ્યનું સ્વરૂપ સેવાફલની વિવૃતિમાંથી સમજી લેવું. અહીં 'ઉત્તમ' શબ્દથી અહીં હરિણીનું ગ્રહણ કરવું. કારણ કે નેત્રદર્શનથી વ્રજસીમંતિનીનાં નેત્રનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી, ભગવાનને પ્રિય હોવાથી હરિણીને ધન્ય છે એમ કહેવાઈ ગયું છે; અને 'અધમ' પદથી 'ગાય'નું ગ્રહણ કરવું. કારણ કે તેઓ શૃંગારરસમાં ઉપયોગી થઈ શકતી નથી. અથવા ગાયના મોહમાં હેતુ કહે છે, કે સાત્ત્વિકનો અને અધમ-તામસના રાજસ દેહાભિલાષનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ગાયના મોહમાં હેતુ કહે છે કે પોતાને અભિલષિત સાયુજ્યના અસંભવિતપણાથી તેમને મોહ થાય છે. 'અધમ' પદથી શૃંગારરસમાં ઉપયોગી ન હો એવી ગાય સમજવી. તેથી તેને (ગાયને) અસંભવિતપણાથી મોહ થાય છે એમ કહ્યું. હરિણીને માત્ર ભગવદ્દર્શનની ઇચ્છા છે; ગાયને બીતર દર્શન અને સ્પર્શમાત્રની અભિલાષ છે અપ્સરાનો સ્પર્શનો અભિલાષ પૂર્ણપ્રકારે સર્વોત્તમ છે તેની અપેક્ષાએ હરિણી. અને ગાયતો અભિલાષ મધ્યમ છે 'ગાય બીજાએ કરેલા વેણુનાદમાં પણ આસક્ત થઈને કાન ઉંચા કરતી હશે', એ શંકાના પરિહાર કરવાને કહે છે કે 'કૃષ્ણે કરેલા વેણુનાદમાં જ કાન ઉંચા કરે છે. પશુને એવું ખાસ જ્ઞાન તો હોતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે; એમ સૂચન

કોઈના મુખનું દર્શન ન થતું હોય અને બીજાથી નિકળતાનું અનુસંધાન ન હોય તો ભગવાનના મુખમાંથી આ વેણુગીત નિકળેલું છે એમ જ્ઞાન તેમને કયે પ્રકારે થાય? તેનો ઉત્તર 'પીયૂષ' એ પદથી આપે છે, તે (વેણુગીત) જે અમૃત છે તેથી તેને જણાવનાર બીજું કોઈ ન હોય તોપણ તેની મેળે જ તે માલૂમ પડે છે. સદાનન્દ વાચ્ય છે, મુખ વાણીનું અધિપતિ છે, નિર્ગમન વાણી છે, વેણુ બીજા સર્વને વિસ્મરણ કરાવનાર છે. અને ગીત જ [illegible] છે, એમ સર્વ સામગ્રી કહેવાને આ સર્વ પદ કહ્યા છે. નહિ તો 'કૃષ્ણગીતપીયૂષ' એટલું જ કથન [3]

કરવાને 'हि' પદ છે. આથી કૃષ્ણે કરેલા નાદથી જ કર્યું ઉપચાર કરે છે; બીજા નાદથી નહિ, એમ સૂચન કર્યું. અથવા આ મોહ ઉપર કહેલા નાદને લીધે નથી; પરન્તુ બીજા [illegible] છે એમ તો (તેમને) તેમ થતું હશે, એ શંકા કરીને 'કૃષ્ણના મુખથી નિકળેલું એવું વેણુગીત છે,' એમ સમાધાન પણ કરે છે.

[illegible] અમૃતરૂપ સ્વરૂપ જ તેને જણાવી આપે છે. આ નાદમાં વિશેષ કહેવાને 'પીયૂષ' પદનો અર્થ કરે છે કે જે સદાનન્દ વાચ્ય છે. બીજું ગીત તેના અભિપ્રાયનું વાચક હોય એમ એ કે નિયમ નથી, તોપણ અનન્યાનુભવી અભિજ્ઞ તો કોઈ પણ ન જ હોય; ભગવાને કરેલું ગીત સદાનંદવાચક જ છે તેથી સદાનન્દે કરેલ ગીતનો વાચ્ય અર્થ પણ સદાનન્દ જ છે. એજ આ નાદમાં વિશેષ છે બીજાએ ગાયેલો (આલાપેલો) નાદ તો સારી રીતે [illegible] સ્વરમાત્ર છે, અને અહીં તો નાદ સદાનંદરૂપ છે, તેથી નાદમાં રહેલા રસના અનુભવને માટે અહીં જ નાદમાં કર્યું ઉપચાર થાય છે. બીજાએ કરેલા નાદમાં કંઈ તેમ થતું નથી.

'ત્યારે તો આ કૃષ્ણગીતરૂપી અમૃત' એમ જ પદ કહેવાનું હતું. તેમાં અધિક કહેવું નકામું છે,' એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં 'સદાનન્દ વાચ્ય છે' એ પદ કહે છે. અહીં [illegible] છે—આ શ્લોકમાં વસ્તુના સામર્થ્યથી—ભગવાનના સ્વરૂપથી દેવીઓને મોહ જ કહ્યો, પરન્તુ તેમને 'રસપાન પ્રાપ્ત થયું' એમ કહ્યું નથી અને ગાય તો [illegible], ભગવાનની સાથે છે અને ભગવાનને પ્રિય છે; તે કારણથી 'ગાયે રસપાન કર્યું' એમ કહે છે.

શંકાઃ—જ્યાં દેવીઓને પણ મોહ થયો ત્યાં આ ગાયને તે પશુજાતિ હોવાને લીધે તેને તે રસપાન તો અસંભવિત જ હોય?

ઉત્તરઃ—આ કાંઈ સાધારણ ગાન નથી પરન્તુ તેમને પણ જે પ્રકારે રસનો અનુભવ થાય તે પ્રકારે સર્વ સામગ્રીના પ્રાકટ્યસહિત ગાન છે, તે જણાવવાને કૃષ્ણના મુખમાંથી નિકળેલું વેણુગીત' એમ પદ કહ્યું, અને તેથીજ આગળ હૃદયમાં પ્રાકટ્ય અને સ્પર્શનું પણ કથન કર્યું. આધિદૈવિકના સંબંધમાત્રથી જ્યાં આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિકને પણ કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં સાક્ષાત્ આધિદૈવિકને કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેમાં કહેવું જ શું? એમ 'મુખ વાણીનું અધિપતિ છે' વગેરે કહ્યું, તેનું તાત્પર્ય છે. અહીં 'आदि' પદથી ત્રણમાં કૈમુતિકપણું સમજવું. અર્થાત્ જ્યાં ત્રણે સાધન આધિદૈવિક કરણ છે—મુખ દેવતા છે, વાણીના નિર્ગમનરૂપ વિષય ઇન્દ્રિય છે, અને બીજાને વિસ્મરણ કરાવનાર સ્વર છે; એવા શબ્દથી રસનો અનુભવ થાય તેમાં તો કહેવું જ શું? એમ કૈમુતિકન્યાયથી રસપાન સૂચિત થયું. 'ભગવાનમાં ગોલક દેવતા છે, અને ઇન્દ્રિય વિષય છે,' એમ બીજા સ્કન્ધમાં સિદ્ધ કર્યું છે તેથી 'મુખ' પદ દેવતાવાચક છે અને 'નિર્ગમ' પદ ઇન્દ્રિયવાચક છે; આ પ્રમાણે શબ્દમાં રહેલા રસની પ્રાપ્તિમાં સાધનની સંપત્તિ કહી ભગવાનનું મુખ વાણીના અધિપતિ [illegible] છે, કારણ કે અગ્નિ વાણીના દેવતા છે; તેથી મુખ તાપજનક છે, એમ સૂચિત કર્યું. તેથી ભગવાનના મુખમાંથી નિકળેલું વેણુગીતરૂપી અમૃતનું પાન જો કે કરે છે, તોપણ તે પીયૂષ પુષ્કળ

બીજા ગીતરૂપી પીયૂષની નિવૃત્તિ કરવાને માટે 'ઉંચા કરેલા કર્ણ' એમ કહ્યું. દરેક ક્ષણે નવા કર્ણ છે. તેથી દરેકને બહુ કર્ણ કહેવા તે પણ યોગ્ય જ છે. 'પડીઆ' શબ્દથી તે અમૃતના પાનને માટે જ આ કર્ણ સંપાદન કરેલા છે એમ જણાવ્યું. પાંદડાના પડીઆમાં ફરીથી બીજું કાંઈ કાર્ય થતું નથી. ચમચ (ચમચો) વગેરે તો ઘણા કાર્યમાં ખપ લાગે. પડીઆ બહુ છે. તે દરેક ક્ષણે નૂતન રસનો બોધ કરે છે. વ્યવસ્થા તો પૂર્વે કહેલી જ સમજવી. 'चूतप्रवाल' શ્લોકમાં કહ્યું છે કે અમુક પ્રમાણની પ્રણાલીથી રસ બહાર પ્રકટ થાય તોપણ અંદરના નિત્યત્વને હાનિ આવતી નથી.)[૪] 'शावाः' એટલે બાળકે; હરિણ વગેરેના, અથવા બીજા જીવોના,

---

રસાત્ર હોવાથી [illegible] અત્યંત આર્તિ હોવાથી બહુ પાન સંભવે, એમ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું; વળી 'વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન હોવાથી [illegible] જ્ઞાન ન હોવાથી [illegible] કાર્યનો સંભવ નથી' એ શંકાનો નિરાસ 'કૃષ્ણ' પદનો અર્થ સચ્ચિદાનન્દ-સદાનન્દરૂપ કહીને અહીં કર્યો. 'બ્રહ્મ' સ્વરૂપાત્મક છે, તેથી તે પોતે જ પ્રકટ થાય છે; તે કારણથી જ્ઞાનના સાધનની અહીં અપેક્ષા નથી, તેથી પણ પશુપણું અહીં પ્રતિબંધક નથી. તેથી સર્વે ઘટી શકે છે. વળી 'કૃષ્ણના મુખમાંથી નિકળેલું' તેમાં પણ પરંપરા સંબંધવાળું પીયૂષ જેમાં આવ્યું છે. અને પશુ પણ જ્યાં આવે છે, ત્યાં સાક્ષાત્ મુખપાન કરનાર શ્રીસ્વામિનીજીમાં તો કહેવું જ શું? એમ [illegible] જણાવવાને પણ અહીં નિર્ગમન વગેરે કહ્યું છે, વળી મુખ અગ્નિ હોવાથી સાક્ષાત્ તેના પાન કરનારમાં કદાચિત્ તે અમૃત ઉત્કટ તાપ પ્રકટ કરે છે. પરન્તુ આ 'અમૃત' તો કૃષ્ણના મુખારવિન્દમાંથી નિકળેલું છે. તેથી [illegible] જ આનન્દજનક જ છે; તાપજનક નથી, તેથી કૃષ્ણમુખથી ભિન્ન હોવાથી અને પરંપરાસંબંધથી તાપધર્મનો તેમાં સંભવ નથી, અને તેથી જ સાક્ષાત્સંબંધવાળી જેવો તાપ થયો તેવો તાપ પહેલાં ન હતો, પરન્તુ સહજ સંબંધથી કંઈક તાપને ઉત્પન્ન કર્યો છે, એમ જણાવવાને 'કૃષ્ણના મુખારવિન્દમાંથી નિકળેલું' એમ [illegible] કહ્યું. ભગવદ્ગીત સર્વ જ સદાનન્દાત્મક છે ત્યારે ગયા શ્લોકમાં કહેલી દેવીઓને રસનો અનુભવ કેમ ન થયો? એ શંકાનો પરિહાર 'મુખ' વગેરેથી કરે છે. ત્યાં સામગ્રી ગુપ્ત જ સ્થાપેલી હતી; અહીં તો તે પ્રકટ છે. એમ 'કૃષ્ણના' 'મુખમાંથી' 'નિકળેલું' એમ ત્રણ શબ્દથી સૂચિત કર્યું; 'ह्या ह प्राजापत्या' શ્રુતિમાં આધિદૈવિકની સાથે ઇન્દ્રિય કાર્ય કરે છે, એમ કહ્યું છે; તેથી તેઓ જ શબ્દ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી દેવતા અને વાણીની ઇન્દ્રિય શબ્દનિષ્ઠરસની પ્રાપ્તિમાં સામગ્રી છે; બીજાની વિસ્મૃતિ થાય, ત્યારે જ પૂર્ણ રસનો અનુભવ થાય, તેથી બીજાની વિસ્મૃતિ એ પણ સામગ્રી છે. શબ્દના બોધમાં શબ્દ સાધન હોવાથી તેના સંબંધી ધર્મો અહીં 'સામગ્રી' છે. એમ સામગ્રીનો વિશેષ કહીને સ્વરૂપનો પણ વિશેષ કહેવાને 'ગીત' વગેરે કહે છે. પૂર્વોક્ત ગીત વિચિત્ર સર્વરસવાળું હતું, એમ કહેવાનું છે; પરન્તુ આ ગીત તો 'અમૃત છે' એમ કહ્યું, તેથી આ [illegible]રૂપ છે; 'છ ગુણ છે આત્મામાં જેના' એવું છ ગુણવાળું આ ગીત ભગવદ્રૂપ છે. અધરસુધાનું છ ગુણપણું આગળ કહેવાશે, તેથી અપેક્ષિત સામગ્રી કહેવાને 'મુખ' વગેરે ત્રણ શબ્દ કહ્યા.

[૪] અથવા 'निर्गमन वाग'નો અર્થ આ પ્રકારે કરવો—પ્રથમ આસન્યરૂપની નિર્ગમ(નિકળવાની)-દશામાં જ વૈખરી વાણીરૂપે નિકળવું તે જ વાણી છે. જો એમ ન હોત તો 'કૃષ્ણના મુખમાંથી નિકળેલું' એમ ન કહેતાં 'કૃષ્ણગીતપીયૂષ' પદ જ કહેત. એ ત્રણ પદનું તાત્પર્ય સામગ્રી પ્રકટ કરવાનું ન હોત તો એ જ પદ કહેત. ત્યારે 'કર્ણ ઉંચા કરવા' તે શા માટે એમ શંકા થાય તો ઉત્તરમાં કહે છે કે બીજા ગીતના પ્રવેશને દૂર કરવાને કર્ણ ઉંચા કરવાનું કહ્યું છે; કારણ કે દરેક ક્ષણે નવા કર્ણ છે. એક રસથી ભરેલા પડીઆમાં બીજા રસનો અવકાશ સંભવતો નથી,

અથવા ગાયોના જ, અથવા ગોકુલના જે અતિબાલકો હોય તે સ્તનમાંથી ઝરતાં દૂધનો ઘુંટડો જેમના મુખમાં છે એવાં બાલકો-વાછરડાં. એ દૂધ ગળામાંથી અંદર પેટમાં જઈ શકતું નથી, આ બાબતનો સન્દેહ થાય તો પ્રમાણ કહે છે કે 'સ્મ' એટલે આ બાબત જાણીતી છે. ગાયો અને વાછરડાં તેવી જ સ્થિતિમાં રહ્યાં. બન્નેની તેવી સ્થિતિ થવાનું કારણ એ કે આંખમાં અશ્રુનાં બિન્દુ આવતાં અંદર આત્મામાં ગોવિન્દનો સ્પર્શ તેઓ કરતાં હતાં. તેઓને બહારનું જ્ઞાન નહોતું. તેથી તેઓ ભગવાનનો અંદર અંતઃકરણમાં સ્પર્શ કરતાં હતાં. તેમાં પણ બંધ કરેલાં ચક્ષુથી ભગવાનનો સ્પર્શ કરતાં હતાં; અર્થાત્ તેમને ભગવાનની ભાવનામાત્ર નહોતી, પણ ભગવાન્ પ્રકટ હતા. જો એમ ન હોય તો પોતાની ભગવત્તુલ્યતા કેવી રીતે સ્ફુરે ? ૬ બહાર અદર્શનમાં હેતુ કહે છે કે અશ્રુની છે કલા (બિન્દુ) જેમને એવી ગાયો હતી

તેમ એક એક ક્ષણસંબંધી નાદરસ પણ 'રસ' હોવાથી, તે રસથી પૂર્ણ પડીઆમાં બીજી ક્ષણસંબંધી નાદરસનો પ્રવેશ સંભવતો નથી, તેથી તેના પાનને માટે બીજા પડીઆની અપેક્ષા રહે છે, અને તેથી પ્રતિક્ષણે નવા કર્ણપણું છે નહિ તો કર્ણવિના નાદનું ગ્રહણ જ સંભવે નહિ અને બીજા રસનું પાન જ થઈ શકે નહિ. અહીં આમ સમજવું ભગવત્સંબંધી અર્થ લૌકિક ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય નથી, પરન્તુ અલૌકિક ઇન્દ્રિયથી જ ગ્રાહ્ય છે, અને તેમાં પણ પ્રભુની આપવાની ઇચ્છા જ હેતુ છે, તેથી તે ઇચ્છાથી જ તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનની સંપત્તિ થઈ શકે છે, તેથી અહીં કાંઈપણ અયોગ્ય નથી. પ્રત્યેક ક્ષણમાં પણ ગાયો બહુ હોવાથી કર્ણનું પણ બહુવચન યુક્ત જ છે. અહીં 'પુટ'શબ્દથી રસના પાનને માટે જ તેમના કર્ણ ઉત્પન્ન કરેલા છે એમ સમજવું. પાંદડના પડીઆમાં ફરીથી બીજું કાર્ય થઈ શકે નહિ, અને ચષક (ચમચા) વગેરે પણ બહુ ગાયોને માટે વનમાં શક્ય નથી; પડીઆ બહુ છે. તે રસમાં પ્રતિક્ષણ નવીનપણું જણાવે છે. 'પરન્તુ એમ રસનું પ્રતિક્ષણ નવીનપણું સ્વીકારતાં રસના જ નિત્યત્વની હાનિ થશે ?' એમ શંકા થાય તો કહે છે કે એ વ્યવસ્થા તો 'ચૂતપ્રવાલ' શ્લોકમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ. એ શ્લોકમાં કાર્તિકેયજીએ તે વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ કરી છે તેથી પ્રણાલીને લીધે પ્રાકટ્યના પ્રકારમાં ભેદ હોય તોપણ રસમાં નિત્યતાની હાનિ થતી નથી.

પ્રૌઢ મોટાં હોય તે વ્રજમાં જ સ્થિતિ કરે છે, તેથી તેઓના મુખમાં ઘુંટડનું રહી જવું સંભવતું નથી, તેથી અતિબાલકો એમ કહ્યું અથવા સંધ્યાકાલે ગાયોના વ્રજમાં આવ્યા પછી જ બાલકત્વ એમ થાય છે; તેથી મોટા વાછરડાંમાં પણ તે સંભવે છે, તેથી 'અતિ' પદ જરૂરનું નથી. સ્તનમાંથી ગ્રહણ કરેલો દૂધનો ઘુંટડો તે સ્તનપયઃકવલ એમ અવ્યયપદલોપી સમાસ કર્યો પછી 'સ્રુત છે સ્તનપયઃકવલ જેમનો એવા શાવાઃ-બાલકો' એમ બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યો. અર્થાત્ માતાના સ્તનમાંથી ગ્રહણ કરેલ દૂધનો ઘુંટડો જેમના મુખમાંથી સ્રવે છે (બહાર નીકળે છે) એવા. કારણ કે તે પયનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી, એવાં તે વાછરડાં છે. ગ્રહણની સાથે જ નાદશ્રવણમાં ગળવાની ક્રિયા નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેથી દૂધનો અંદર પ્રવેશ થતો નથી; અને તેથી તેનો સ્રાવ થાય છે. ગ્રહણના અને ગળવાના વચમાં કાલ અલ્પ છે, તેથી આ સંદેહાત્મક છે, અને તે સંદેહના નિવારણને માટે પ્રસિદ્ધિવાચક 'સ્મ' પદ મૂકીને પ્રસિદ્ધિના હેતુરૂપ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ સૂચન કર્યું.

વ્યામોહ તો ગાયમાં જ છે, અને દૂધનો સ્રાવ વાછરડાંમાં છે. પરન્તુ ક્રિયાની નિવૃત્તિ તો બન્નેમાં છે, અને બન્નેની ક્રિયાની નિવૃત્તિનો હેતુ 'ગોવિન્દ' પદથી કહે છે. નેત્રથી આત્મામાં ગોવિન્દનો સ્પર્શ કરવો, એ તેમની ક્રિયાની નિવૃત્તિમાં હેતુ છે; તેઓને બહારનું જ્ઞાન નહોતું, તેથી ભગવાનનો અંદર-અંતઃકરણમાં સ્પર્શ કરતાં હતાં.

શંકાઃ-પણ આ સર્વ તો પ્રાકટ્ય હોય ત્યારે જ ઘટી શકે, પણ તે પ્રાકટ્યમાં જ પ્રમાણ શું ?

ગાયના હૃદયમાં પ્રકટ થવામાં દોષ નથી. કારણ કે ભગવાન્ ગાયોના ઈન્દ્ર છે; તે સૂચન કરવાને 'ગોવિન્દ' પદ મૂક્યું છે.૭૧૩.

ઉત્તર:-પ્રાકટ્યવિના સ્પર્શ ઘટી શકતો જ નથી, તેથી પ્રાકટ્ય સિદ્ધ જ છે; તેમાં પણ નેત્રથી-બંધ કરેલાં ચક્ષુથી-ભગવાનનો સ્પર્શ કરે, અહીં વર્તમાન કૃદન્ત 'स्पृशन्त्य' પદ વાપર્યું છે, તેથી એ કાંઈ ભાવનામાત્ર નથી; પરન્તુ ગોવિન્દ પ્રકટ જ છે એમ જણાવ્યું; નહિ તો પોતાની ભગવત્તુલ્યતા કેવી રીતે સ્ફુરે? વાછરડાંની પણ ક્રિયાની નિવૃત્તિ કહી. તેથી 'स्पृशन्त्यः' એ નારીજાતિનો પ્રયોગ પણ ક્રિયાની નિવૃત્તિમાં હેતુ છે વાછરડાને તો કંઈક સ્પર્શ પ્રાપ્ત છે; ગાયને તો ઉપરના બધા શ્લોકમાં કહ્યાપ્રમાણે રસપાનથી સર્વથા જ સ્પર્શ છે; નહિ તો હીન જાતીયમાં બ્રહ્મના અપ્રાકટ્યમાં તુલ્યતાની સ્ફૂર્તિથી સ્પર્શ કેવી રીતે સંભવે? અર્થાત્ જ્યારે હીન જાતીયમાં બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તુલ્યતાની સ્ફૂર્તિથી સ્પર્શ સંભવે છે. આ આવિર્ભાવ ઔપચારિક-ગૌણ-નામનો નથી. એમ કહેવાને કાર્યદ્વારા પણ પરિચય કરાવે છે કે જો એમ ન હોય તો ઉપર કહેલા મોહના પ્રયોજનરૂપ પોતાની ભગવત્તુલ્યતા કેવી રીતે સ્ફૂરે?

જ્ઞાનમાં રહેલા ભગવદાવિર્ભાવમાં પણ ભગવના આભાસરૂપ દોષ નથી. એમ સિદ્ધ કરવાને 'ગોવિન્દ' પદ મૂક્યું છે; કારણ કે આ ગોવિન્દ તો તેમના ઈન્દ્ર છે; પુષ્ટિમાર્ગીય પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત એવા ઈન્દ્ર છે, તેથી ત્યાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન એ દૂષણ નથી પણ ભૂષણ છે.

શ્રીહરિરાયજીકૃત સ્વતંત્ર લેખનું વ્યાખ્યાન—

શંકા:-ભગવદ્ભાવનો ઉદ્બોધ કરવો, એ વેણુનાદનો સહજ ધર્મ છે; તો તેના શ્રવણથી અપ્સરાને કામભાવનો ઉદય થઈને મોહની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ?

ઉત્તર:-તે વેણુનાદની જ કૃપાથી અને આ પ્રકારે જણાય છે-વેણુનાદ સર્વને મૂલથી કામનો ઉદ્બોધ જ કરે છે એનું પ્રમાણ એ છે કે मन्मथस्य अग्रदूतः 'કામનો પ્રથમ દૂત એવું વાક્ય છે, અને તેથી જ પૂર્વે પણ સ્વામિનીઓને વેણુનાદના શ્રવણથી તે જ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, 'वेणुगीत स्मरोदय' नाशकन स्मरवेगेन' વગેરે વાક્ય અહીં પ્રમાણ છે, તેથી સ્વામિનીની માફક જ્યાં વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને, અને જ્યાં નહી વૃક્ષ: ગતા:, વિગેરેમાં સ્વામિનીઓની સાથે વિહાર કરવાને, તેમને તેટલી જ લીલાસંબંધી કાર્યમાં ઉપયોગી કરી દેવાને વેણુનાદ કરે છે; અથવા હરિણી વગેરેમાં જ્યાં દૃષ્ટની સરખામણીથી સ્વામિનીના ભાવથી દૃષ્ટિ કરનાર પણ પ્રવેશ કરવાને વેણુનાદ કરે છે ત્યાંજ પોતપોતાના અધિકારાનુસાર ભગવદ્ભાવનો ઉદય થાય છે; તેથી અહીં અપ્સરાઓને અને બીજા ગીતમાં બ્રહ્મા વગેરેને વેણુનાદના શ્રવણથી કામદ્વારા મોહ જ થયો; પણ રસનો અનુભવ થયો નહિ,

શંકા:-ત્યારે તો અપ્સરાઓને, શ્રવણ કરાવવાનું શું પ્રયોજન? ભગવાન્ કાંઈ પણ કાર્ય પ્રયોજન વિના કરતા જ નથી

ઉત્તર:-અહીં વેણુનાદનું પ્રયોજન ભગવાનના વીર્યનો બોધ કરવો એ જ છે; કારણ કે વેણુનાદમાં રહેલા છ ગુણની સિદ્ધિને માટે તે વીર્યનો બોધ આવશ્યક છે, તેથી જ 'वीर्य' देवेषु' વગેરે કારિકા કહી એમ હોવાથી ગાયને પણ પ્રથમ તો વેણુનાદના શ્રવણથી કામદ્વારા દેવસ્ત્રીની માફક મોહ જ થયો, અને તે જ મોહનું નિરૂપણ 'गावश्च'માં 'च'કારનો અર્થ લઈને કર્યું પણ પછી ભગવદીયત્વ, ભગવાન્ સાથે સંબંધ, વગેરે ધર્મોને લીધે ખાસ કૃપા થતાં સ્વામિનીની માફક ગાયમાં પણ વેણુનાદદ્વારા પ્રવેશ કરવાને અહીં ભગવાને જે શ્રમથી પ્રકટ કરી તે સામર્થ્યનો બોધ કરવાને પહેલાંના નાદથી અધિક પ્રકારના 'બર્હાપીડમ્' શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલ સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદનું નિરૂપણ 'સદાનન્દો વામ્ય:' વગેરેથી કહ્યું. અહીં આ ભાવ છે-કૃષ્ણનું ગીત, એમ દૂરનો

પૂર્વાધિનિકાઃ-રમણના અને રૂપના અભાવને લીધે પક્ષીઓને વેણુગીતનું શ્રવણ અસંભવિત છે, એમ માનીને તેની સંભાવનાનું નિરૂપણ કરવા 'પ્રાયઃ' વગેરે શ્લોક કહે છે:

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णेक्षणा[1] स्तदुदितं कलवेणुगीतम् ।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥१४॥

સંબંધ અહીં અભિપ્રેત છે એમ જાણવું જોઈએ; તેથી તાત્પર્યમાં આ પણ ગીતમાં કૃષ્ણ છે નામ, ગીતનો અર્થ 'સદાનન્દ' જાણવો, અને તે સદાનન્દ-કૃષ્ણ શ્રીસ્વામિનીજીનો ગૂઢભાવ છે; તેથી ભાવને હૃદયમાં અનુભવને માટે તે ભાવનું જ દાન વેણુગીતદ્વારા ભગવાને કર્યું, એમ જાણવું. વળી તે પ્રકાર પણ હૃદયમાં ભગવદ્અનુભવનું કારણ હોવાથી બહારના અનુભવમાં કામભાવની મહત્તા આંતર અનુભવમાં તાપભાવનું દાન કરવું આવશ્યક છે તે કારણથી ગીતમાં પરંપરાથી મુખના સંબંધનું પણ નિરૂપણ કર્યું; સાક્ષાત્ સંબંધમાં બહાર સંબંધના અભાવમાં પણ અતિશય સહનની અશક્તિને લીધે સૌની સ્થિતિ પણ ન રહે; તેથી જ શ્રીસ્વામિનીજીઓને પણ પંચાધ્યાયીમાં સંયોગનો અનુભવ કરાવીને પછી જ કેવળ આંતર અનુભવ કરાવ્યો. 'મુખ' શબ્દના વ્યાખ્યાનમાં વાણીના આવિર્ભાવની પ્રેરણા વિના વેણુમાં તેનો સંચાર થઈ શકે નહિ તેથી તાપભાવનો સંબંધ વેણુને વાણીદ્વારા જ છે

શંકાઃ-અહીં કોઈપણ સ્થલે વાણીનું નિરૂપણ જ નથી, કે જેના દ્વારા વેણુના તાપભાવનો સંબંધ થાય; પણ અહીં તો નાદમાત્રનું જ કથન છે

ઉત્તરઃ-ગીત મુખમાંથી નિકળે છે, તેથી ગીતના વિશેષરૂપ નિર્ગમન ક્રિયા તે જ વાણીરૂપ છે. લોકની માફક ભગવાનની વાણી કંઈ તાલુ અને ઓષ્ઠની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જ ભગવાનના નિઃશ્વસનક્રિયારૂપ (નિશ્વાસરૂપ) વેદને વાણીરૂપ કહ્યા, અને તેથી જ 'प्रजापतिर्हि वाक्' એ શ્રુતિમાં પ્રજાપતિ વેદાત્મક હોવાથી તેને વાણીરૂપ કહ્યા; વળી આંતર અનુભવમાં બહારના જ્ઞાનનો અભાવ પણ અપેક્ષિત છે, તે કારણથી તેને માટે પણ વેણુનો સંબંધ કહ્યો; કેમકે વેણુ બીજા સર્વને ભુલાવનાર છે. તોપણ જો એમ શંકા થાય કે એ રીતે પણ ગાયમાં યોગ્ય શરીર સિદ્ધ નથી, તેથી આ બધી જ સામગ્રી વ્યર્થ છે, તો તેનો ઉત્તર 'ગીત ભગવદ્વાચક છે, તેથી જ ગુણવાળું' છે એનાથી આપે છે. અસાધારણ જ ગુણ જ ભગવાનને સૂચવે છે, કેમકે 'भगवानिति शब्दो' એમ કહ્યું છે. વેદ પણ ગુણદ્વારા જ સર્વાત્મક ભગવદ્વાચક છે, કારણ કે 'બંદી અથવા ભાટ લોકો ભગવાનના પરાક્રમોનું ગુણગાનથી વર્ણન કરે છે" એમ વાક્ય છે; તે કારણથી આ ગીત ભગવદ્વાચક હોવાથી અસાધારણ જ છે, અને તેવા (ગીતથી) બીજા સર્વની વિસ્મૃતિ થવાથી પોતાના આત્મામાં ગાયોને સ્વામિનીપણાની સ્ફૂર્તિ થાય છે, તેથી ભાવાત્મક સ્વરૂપનો આંતર અનુભવ કંઈ પણ અડચણ વિના થાય, એ યોગ્ય જ છે. આ વેણુગીતનું કાર્ય યશરૂપ છે આ પ્રમાણે અયોગ્યને યોગ્ય કરવારૂપ અસાધારણ કાર્ય જો વેણુગીત કરે નહિ તો તેનું યશરૂપત્વ જ સિદ્ધ થાય નહિ.

વેણુનાદની સુધાથી પૂર્ણ એવી ગાયો જેમને હૃદયમાં રહેલા હરિ પ્રિય છે, અને જેઓ અત્યંત ગૂઢ છે તેઓ પોતાના રજથી મને સ્નાન કરાવો

[1]વિવેચનઃ-અહીં 'શ્રવણ'નો અર્થ 'નાદનિષ્ઠ રસના અનુભવરૂપ શક્તિતાત્પર્યનિર્ધાર' કરવો. 'શ્રવણ' શક્તિતાત્પર્યનિર્ધાર નાદમાં રહેલા રસનો અનુભવ છે, તેથી જ અનુવાદમાં 'તેઓએ સર્વ તત્ત્વ જાણ્યું' એમ કહેવાશે. જેમ હરિણીને કૃષ્ણસારના સંગથી અથવા ગાયને કૃપા વડે જ જ્ઞાનસામગ્રી પ્રકટ થતાં જ્ઞાન સંપાદન થયું તેમ અહીં નથી; તેથી પક્ષીનું શ્રવણ અસંભવિત માનીને મુનિપણાના નિરૂપણપૂર્વક શ્રવણ સિદ્ધ કરે છે.

૧. પાઠભેદ; कृष्णेक्षितम् ॥

હે મા! બહુ આનન્દની વાત છે કે આ વનમાં સુન્દર પ્રવાલવાળા ઝાડોની શાખા ઉપર ચઢીને કૃષ્ણને વિષે પોતાનું સુખ માનનારાં નેત્ર મીંચીને બીજી સર્વ વાણીને દૂર કરીને કૃષ્ણે કરેલા સુન્દર વેણુગીતનું શ્રવણ જે પક્ષીઓ કરે છે. તે ઘણું ખરું મુનિઓ છે. ૧૪.

સુબોધિનીજી:–આ ગોપીઓ નિર્ગુણ છે. તેથી જ શ્રીયશોદાજીની સાથે તેમનો સ્નેહ છે. અથવા તેઓ શ્રીયશોદાજીના ઘરની કન્યાઓ છે. જેમ ગાયોનો ધનનો અને રત્નોનો સંગ્રહ કરાય છે તેમ ઉત્તમ કન્યાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવતો; કન્યાઓને દ્રવ્યથી ખરીદ કરીને રાજાને દાનમાં આપવાને માટે ઘરમાં પાળવામાં આવતી. તે શ્રીયશોદાજી અને શ્રીનન્દરાયજીના ઘરની કુમારિકાઓ ‘अम्ब (હે મા!)’ એમ સંબોધન શ્રીયશોદાજીને કહે છે. આ પક્ષીઓ મુનિઓ જ, એમ નક્કી કહેતાં નથી; કારણ કે જો નક્કી તેમ કહે તો પક્ષીને મુનિ તરીકે જાણનાર આ ગોપિકા કોણ છે? (એનું ખરું સ્વરૂપ શું છે?) તેનો ગોપિકાસભામાં સન્દેહ થાય; માટે આ પક્ષીઓ ‘ઘણું ખરું મુનિઓ છે’ એમ કહ્યું. ‘बत’ એ પદ ખેદના અર્થમાં છે. આવી યોનિ એને કેમ પ્રાપ્ત થઈ હશે? એમ ‘बत’ પદથી ખેદ બતાવે છે. અથવા ‘बत’ એ પદ હર્ષમાટે પણ હોઈ શકે, તે એમ સૂચવે છે કે આ પક્ષીઓએ (પોતે લીલાનો અનુભવ કરવાને) આ બહુ સારો ઉપાય રચ્યો કે પક્ષીયોનિ ધારણ કરી લીધી. ‘હે મા!’ એ સંબોધન દયાને માટે છે. કોઈક ટીકાકાર એમ કહે છે કે તેનામાં ભગવાનના આવેશને લીધે એ સંબોધન છે.[1] તેથી આ બોલનાર ગોપિકાના વાક્યોથી પક્ષીઓ ઘણું ખરું મુનિ જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.[2] તે પક્ષીઓ મુનિ છે, મનનશીલ છે, તેથી જાણે છે કે અહીં ભગવાન પ્રકટ થશે,[3] તે કારણથી જ આ વનની અંદર કૃષ્ણની ભાવનાથી જ જેમની ક્ષણ વ્યતીત થાય છે, એવાં તેઓ શ્રવણ કરે છે, અથવા કૃષ્ણનું દર્શન કરતાં કરતાં તેમણે ગાયેલા અવ્યક્ત વેણુગીતનું વૃક્ષની શાખાઓ ઉપર ચઢીને શ્રવણ કરે છે. જ્યાંસુધી ભગવાનના વેણુનાદનું શ્રવણ થયું જ ન હતું ત્યાંસુધી ભગવાનના રૂપનાં જ દર્શન કરતાં જ તેઓ સ્થિતિ કરી રહ્યાં હતાં; પરન્તુ ભગવાને વેણુનાદનો આરંભ કર્યો, ત્યારે રૂપનું દર્શન અને વેણુનાદનું શ્રવણ બન્ને તેઓ કરવા લાગ્યાં.[4] વળી જ્યારે ત્યાંથી ભગવાન દૂર પધાર્યા ત્યારે ત્યાંથી ઉડીને બીજી જગ્યાએ જવામાં

---

[1] વિવેચન:–સર્વાત્મક ભગવાનની માતા તે સર્વની જ માતા, એમ ‘अम्ब’ પદથી સૂચવે છે, એમ કેટલાક ટીકાકારનો મત છે, પણ આ બોલનાર ગોપીજનને વિષે ભગવાનનું પતિપણું આગળ કહેવાશે, તેથી એ વ્યાખ્યાન ઠીક નથી, એમ જણાવવાને ‘કોઈક ટીકાકાર’ એમ પદ મૂક્યું છે, સિદ્ધાન્તમાં તો એ ઘરની કન્યાઓ છે, તેથી કન્યાતરીકે જ ‘મા’ પદ વાપરે છે બીજા પક્ષમાં પણ દયાને માટે એવું સંબોધન ઘટે છે, એ તો કહ્યું જ છે. [2] સાંભળનારતરફ તેમનું મુનિપણું પોતે ઉપપાદન કરે છે કે આ બોલનાર કુમારિકા છે, તેથી ઋષિ છે; અને એ ઋષિવાક્ય હોવાથી ઘણું ખરું આ પક્ષીઓનું મુનિત્વ સિદ્ધ થાય છે [3] મૂળમાં ‘ये (જે)’ પદના અર્થમાં ‘જે પક્ષીઓ છે તે મુનિઓ છે. અને તેથી જ શ્રવણ કરે છે’ એમ પહેલાની સાથે સંબંધ જાણવો; પછીની સાથેના સંબંધમાં તો મુનિપણામાં હેતુ ‘શ્રવણ’ થઈ જાય, શ્રવણમાં હેતુ ‘મુનિપણું’ ન રહે અને તેથી કુમારિકામાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. અહીં નાદમાં સુધારૂપ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે, એમ આ મનનશીલ મુનિઓ જાણે છે, તેથી જ મુનિપણાથી અથવા ઋષિપણાથી ભવિષ્ય જાણીને આ વનમાં ‘કૃષ્ણની ભાવનાથી જ જેમની ક્ષણ જાય છે, એવાં થઈને શ્રવણ કરે છે,’ અથવા ‘કૃષ્ણમાં જ છે સુખ જેમને,’ એવા આ મુનિઓ છે; અથવા કૃષ્ણમાં જ છે દર્શન જેમનું’ એવાં મુનિઓ ભગવદ્દર્શન કરે છે. [4] ઝાડોની શાખા ઉપર ચઢીને, પહેલાં કૃષ્ણેક્ષણ થયા અને પછી તેમાં જ રહીને શ્રવણ કર્યું, તેથી

તો વેણુનાદનો રસ ચાલ્યો જશે, એમ સમજી ત્યાં જ આંખ મીંચીને રહ્યાં. 'કદાચિત્ તે રસ બીજા પ્રકારના રસને અથવા લૌકિકરસને ઉત્પન્ન કરશે, અથવા બીજા રસથી તેનો પ્રતિબંધ થશે.' એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે વેણુનાદ અવ્યક્ત મધુર છે.[૫] તેથી ભગવાન્ પાસેથી નિકળેલું નાદબ્રહ્મરૂપ વેણુગીત એ. વેણુ પણ અવ્યકત મધુર છે, અને તેમાંથી મધુર રસ જ ઉત્પન્ન થશે, અથવા ગીત ભગવાને કહેલા પરમ અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળું છે. આ અર્થમાં 'तदुदितम्' એ વિશેષ્ય સમજવું[૬] વેદની શાખાની માફક ઝાડોની શાખાઓ ઉપર ચઢીને પડવાની અથવા કોઈએ મારવા વગેરેની શંકાનો અભાવ હોવાથી નિશ્ચિત થઈને પક્ષીઓ શ્રવણ કરે એ મનનો બીજા કોઈ વિષયમાં સંચાર ન થાય, તેને માટે ભગવાન્ જ્યારે દૂર પધાર્યા ત્યારે આ પક્ષીઓ દર્શનના અભાવમાં મનનનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેઓ આંખો મીંચીને રહ્યાં (કારણ કે ભગવાન દૂર પધાર્યા તેથી દર્શનનો સંભવ નથી). બીજા વિષયની વાણીનો ત્યાગ કરીને તેમણે ત્યાગ કર્યો છે; ભગવાનને ઉપયોગી વાણીનો તેમણે ત્યાગ કર્યો નથી, તે જણાવવાને 'अन्य (બીજી)' પદ મૂક્યું છે પક્ષીની આ સ્થિતિ હંમેશની છે, એમ સમજવું; જો એમ ન હોય તો શ્રવણસમયે બોલે તો શ્રવણને અડચણ થાય, તેથી વાણીનો અભાવ સિદ્ધ જ છે; તેથી 'બીજી સર્વ વાણીને દૂર કરીને' કહેવું નિરર્થક થઈ જાય સાર એ કે 'સર્વદા આ રસનો અનુભવ હૃદયમાં થાય છે' એમ જણાવ્યું. આથી આ નાદનું અલૌકિકત્વ અને દુર્લભત્વ સૂચવ્યું. મુનિઓની અયોગ્ય વસ્તુમાં આસક્તિ સંભવતી નથી. તેમને બાણ વગેરેના વગેરેના ભયની શંકા નથી, તે 'સુન્દર પ્રવાલવાળા' પદથી કહે છે[૭] પલ્લવો ઉત્તમ છે, આંબા વગેરે પર રહેલાં કોમળ પાંદડાં પણ દૃષ્ટિ મીંચી દેવામાં હેતુ છે; જો ન મીંચે તો પ્રવાલનાં દર્શન થાય મુખ બંધ કરવામાં પણ હેતુ છે, જો તે બંધ ન રાખે તો પ્રવાલ ભક્ષણ કરવાનું મન થાય. (જો મુખ બંધ ન કરે તો તેઓ બહુ હોવાથી) ઘોંઘાટ–કોલાહલ પણ થાય, શકુન ભાષણ થાય, અથવા એકબીજાને પદાર્થનિરૂપણ તે મુની–પક્ષી કરવા માંડે ૧૪.

તેમની આંખ મીંચાઈ ગઈ કૃષ્ણેક્ષણત્વમાં કૃષ્ણને નિરખવામાં આંખનું બંધ થવું સંભવતું નથી, તેથી આ પ્રકારે વિભાગથી વ્યાખ્યાન કર્યું

[૫]નાદ અવ્યકત છે. તેથી પોતામાં રહેલી સ્વરૂપદર્શનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરશે નહિ. એમ શંકા ન કરવી એમ હોત તો ઉડીને બીજી જગ્યાએ ચાલ્યા જાત 'પૂર્વે અનુભવ કરેલું કૃષ્ણેક્ષણરૂપ રસાન્તરથી ઉડીને ગમન નાદના માધુર્યથી થશે નહિ' એમ આશંકા પણ ન કરવી. કારણ કે વેણુગીત ફલ–અવ્યકતમધુર છે તેથી ભગવાનમાંથી ઉદિત થયેલું નાદબ્રહ્માત્મક છે; અને વેણુ પણ અવ્યકત-મધુર છે તેથી મધુર જ રસ ઉત્પન્ન થશે; આથી વિજાતીય રસની નિવૃત્તિ કહી [૬]એમ અહીં સુધી વેણુનું 'કલત્વ' સિદ્ધ કર્યું, અથવા ગીત જ અત્યંત મધુર છે કારણ કે ભગવાને કહેલા પરમ અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળું છે. અહીં 'ભગવાને કહેલા'એ પદથી લૌકિક અર્થની નિવૃત્તિ કહીને ગીતમાં રહેલું માધુર્ય સૂચવ્યું ગીત તેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; ઉદય થયું છે. બીજા અર્થમાં 'ઉદિત'નો અર્થ કથિત'કર્યો.[૭]સુન્દર પલ્લવોથીજ તેમનું અંગ ઢંકાયલું છે તેથી તેમનું દર્શન કોઈ પારધી-શિકારી વગેરેને થઈ શકતું નથી;તે કારણથી તેમને બાણ વગેરેનો ભય નથી,એમ કોઇક ટીકાકાર કહે છે.

શ્રીગુસાંઇજીનો અર્થ:–જો કે આ ઉપર કહેલો હેતુ મુનિપણું સિદ્ધ કરે છે; તોપણ મારા મનમાં આ સ્ફૂર્તિ થાય છે–આ પક્ષીઓ નાદના રસમાં એટલા તો આસકત છે, કે સ્વરૂપરસને અન્તરાય પણ સહન કરે છે તેથી અહીં આ પ્રમાણે બીજું તાત્પર્ય પણ સમજવું 'ભુજ'પદનું તાત્પર્ય તો પહેલાં જ કહ્યું છે. કદાચિત્ વેષ રચના, વગેરેને સારું ત્યાં ભકતનું,અથવા સુન્દર પાંદડાં

સુબોધિનીજી:-ભગવાનના વેણુનાદથી નદી વગેરેમાં જે થયું, તે 'નદ્યસ્તદા' શ્લોકથી કહે છે:-[1]

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥

તે સમયે તે મુકુન્દ* ભગવાનના ગીતનું શ્રવણ કરીને ભમરીઓથી (વમળોથી) જણાતા કામદેવથી ભાંગી ગયો છે વેગ જેમનો, એવી નદીઓ કમલની ભેટ લઈને મુરારિ ભગવાનના આલિંગનમાટે સ્થિર થયેલા ચરણયુગલને મોજારૂપી હસ્તથી ગ્રહણ કરે છે. ૧૫.

સુબોધિનીજી:-જ્યારે મુનિઓ ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો, અને જ્યારે તેમણે વેણુદ્વારા સર્વ સત્ત્વ (ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક રસતત્ત્વને) જાણ્યું, ત્યારે નદીઓ પણ અમે કૃતાર્થ થઈશું. એ હેતુથી મુનિઓના જ્ઞાનના ઉપદેશનો નિશ્ચય કરીને, તે પ્રસિદ્ધ મોક્ષદાતા ભગવાનનું ગીત સાંભળીને ભમરીથી અથવા મૂર્છાથી જણાતો જે આ મનોભવ તે 'સ્તંભજનક મનોભાવથી ભાંગી ગયો છે વેગ જેમનો' એવાં તે નદી વગેરે થઈ ગયાં; તેમની સ્વાભાવિક ગતિ કુંઠિત થઈ ગઈ. અહીં 'મનોભવ'નો અર્થ 'વિવેક' સમજવો.[2] જે ઘણુંખરું અચેતન (જડ) છે તેને પણ ભગવાનના સંબંધની અપેક્ષા થાય છે (તેથી તે વિવેકસહિત સમજવું) સ્થિતિમાત્રથી તેની આશક્તિ થતી નથી. 'ઔષધ વગેરેથી પણ તેનો સંભવ છે' તે શંકા દૂર કરવાને કહે છે કે આલિંગન માટે સ્થિર થયેલા ભગવાનના ચરણયુગલને કમલની ભેટ ધરવાં ઊર્મિરૂપ (મોજારૂપ) પોતાના હસ્તથી ગ્રહણ કરે છે. પોતાનું હૃદયકમલ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં સમર્પીને ભગવાનનું ચરણયુગલ પોતે ગ્રહણ કરે છે. નદીઓ પણ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે બીજી કોઈ લીલા સંભવતી નથી,[3] માટે જ આલિંગન માટે જ સ્થિતિ કરી તેનું પ્રયોજન એ છે કે ભગવાન 'મુરારિ' છે. 'મુર' જલના દોષરૂપ 'અવિદ્યા' છે. તેના 'શત્રુ' ભગવાન હોવાથી ભગવાનના ચરણના સંબંધથી નદીમાં રહેલી અવિદ્યાનો (ભગવાનને ઉપયોગી નહિ એવા દેહના સંબંધનો) નાશ (ચરણના સંબંધથી ભગવાન અવશ્ય કરશે; તે કારણથી નદી એ પ્રમાણે ચરણયુગલને ગ્રહણ કરે છે. ૧૫.

વગેરે લેવાને માટે પ્રભુનું આરોહણ ઝાડ ઉપર ચઢવું તે) થાય, તો પ્રભુના નિકટપણાના રસનો પણ અનુભવ થાય; એ આશાથી તેઓ ત્યાં ચઢ્યાં છે એમ 'સુન્દર પાંદડાવાળા' એ વિશેષણનું તાત્પર્ય છે. જો નેત્ર મીંચ્યા ન હોય તો પાંદડાં લાવવાને માટે ભક્તો નિઃશંક ત્યાં જાય નહિ, તેથી તેઓએ નેત્ર મીંચ્યાં છે; વાણીના નિરોધનો હેતુ તો સ્પષ્ટ જ છે (૧૪)

[1]વિવેચન:—અહીં 'आदि (વગેરે) પદથી સરોવરનું અને ઝરણાંનું ગ્રહણ કરવું જોકે મૂલમાં 'નદી' પદ માત્ર છે, તોપણ વ્રજમાં બીજી નદી પ્રકટ નથી, કેવલ શ્રીયમુનાજીજ બિરાજે છે, તેથી 'नद्यः' એ બહુવચનથી સરોવર વગેરેનું ગ્રહણ કરવાનું જણાવવાને 'नद्यादिषु' પદ મૂક્યું છે.

[2]વિવેચન:-અહીં કામ વિવેકરહિત છે; દેવઓની માફક સારને દૂર કરનાર નથી, જો તેમ થાય તો ભગવાનની સમીપ નદી પણ જઈ શકે નહિ [3]ભગવાને માનુષ ભાવનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી નદીઓ અમાનુષ હોવાથી તેનું યોગ્યપણું સંભવતું નથી અપ્સરાઓ પણ દેવી હતાં, તેથી તેમનું ભગવાનની પાસે આવવું થયું નહિ, એ પહેલાં કહ્યું જ છે, તે જણાવવાને 'अपि(પણ)' શબ્દ કહ્યો.

---

* આ શ્લોકમાં શ્રી સુબોધિનીજીમાં 'મુકુન્દ' પદનો અર્થ જણાતો નથી, તેનો અર્થ 'મોક્ષદાતા' પ્રસિદ્ધ છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષદાતા એવા જે 'મુકુન્દ' તેમના ગીતને એમ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

સુબોધિનીજીઃ-મેઘને જે થયું, તે 'दृष्ट्वा' એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

दृष्ट्वातपे व्रजपशून् सहरागोपैः सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥

તડકામાં વ્રજના પશુઓને રામ અને ગોપોની સાથે સારી રીતે ચરાવતા અને વેણુ-ગીત ગાતા પોતાના સખા ભગવાનનાં દર્શન કરીને પ્રેમથી પ્રવૃદ્ધ થઈને મેઘે પોતાના શરીરથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરીને તેમના પર છત્ર ધર્યું. ૧૬.

સુબોધિનીજીઃ-શરદૃઋતુના સંબંધી તડકાને વિષે વ્રજનાં પશુઓ જેઓ સર્વદા છાયામાં રહેવાના અભ્યાસવાળાં હતાં, જેમના રક્ષક ગોપ હતા અને રામ જેની રતિની વૃદ્ધિ કરનાર હતા, રામ અને ગોપની સાથે (અથવા ગોપદ્વારા એવા વ્રજના પશુઓને) સારી રીતે સર્વ સામગ્રીસહિત દેવતા અને વેદસહિત ધર્મસહિત[1] (પશુઓને) વેણુ વગાડતા. એટલે સર્વેના આધિદૈવિક સ્વરૂપને ઉદ્દીપન કરતા પ્રભુના ઉપર મેઘે છત્ર ધર્યું. જ્યારે ભગવાન્ પ્રભુ સર્વ શક્તિસહિત (જ્ઞાનક્રિયાધર્મસહિત) ક્રીડા કરે છે ત્યારે અવશ્ય છાયાની અપેક્ષા રહે છે; તે કારણથી ભગવાનના ઉપર સ્નેહને લીધે સખ્યસુધી પહોંચેલા અને તેનાથી જ વૃદ્ધિ પામેલા મેઘે પોતાના શરીરથી પોતાના મિત્ર ભગવાન્‌ને છત્ર ધર્યું. 'प्रवृद्धमुदित' પાઠ હોય તો 'વૃદ્ધિ પામેલો અને આનન્દીત થયેલો એવો મેઘ' અથવા 'પ્રેમ જેવી રીતે પ્રવૃદ્ધ થાય તેવી રીતે વધેલા પ્રેમથી ઉદિત થયેલા મેઘે છત્ર ધર્યું', એમ અર્થ કરવો. પહેલાં આ મેઘે સખ્યસુધી ભક્તિ કરી હતી, અને હવે તેણે આત્મનિવેદન ભક્તિ પણ સૂક્ષ્મ જલની કણિકા (ઝીણા ઝીણા છાંટા)થી કરી. પ્રેમથી જ એ વધેલો હતો શ્રવણથી શરુ કરીને સખ્યસુધી તે ગયેલો હતો અથવા સ્નેહને લીધે પુષ્ટ (સ્થૂલ) થયો હતો, કામરૂપી મેઘ ઇચ્છિતરૂપ ધારણ કરી શકે છે, તેથી ચાલતા પ્રસંગમાં ભગવાનના ઉપર સ્નેહને લીધે પોતાને ઇચ્છિતરૂપ ધારણ કર્યું, કે જેથી સર્વના ઉપર છાયા થાય.

શંકાઃ-એમ કરવાથી તો પોતાને પણ ક્લેશ થાય. તો દુઃખથી એમ કરવાનું શું પ્રયોજન?

ઉત્તરઃ-તેને આનન્દ થયો હતો (ક્લેશ કે દુઃખ થયું ન હતું) જન્મથીજ જ જે ભક્તિથી વધે છે, તે છેવટે (અન્તે) આત્મનિવેદન કરે છે (શુકદેવ વીરરાઘવ વગેરે) કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે લોકોને ઉપકાર કરવો, નીલ શ્યામ હોવું અને જીવનદાન આપવું, એ ત્રણ ગુણો સમાન હોવાથી મેઘને અને ભગવાનને સખ્ય છે 'સર્વસ્વનું દાન કર્યું' એ જણાવવાને માટે 'कुसुमावलीभिः (કુસુમાવલીની સાથે)' એમ કહ્યું. આથી 'છાયા કરી' વગેરે કહેવાથી એમ સૂચવ્યું કે ભગવાન સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની સાથે ક્રીડા કરતા હતા[2] તેથી જ આગળ પુલિન્દીઓની સ્તુતિ શ્રીગોપીજનોથી થશે ગોપોથી ગોચારણ, બલભદ્રથી રક્ષા, વેણુનાદથી પ્રબોધ અને પછી રમણ, આ કારણથી આ મેઘ પણ સખા હોવાથી તેવે સમયે શેષની માફક છાયા કરે, તે ઉચિત જ છે. ૧૬.

[1]વિવેચનઃ-દેવતા વેદ વગેરેથી સામગ્રીનું જ વિવરણ કર્યું. [2]કારણ કે છાયા કરવું વગેરે તે લક્ષ્મીનું અસાધારણ ચિન્હ હોય એમ જણાય છે આ અર્થને ટેકો આપનાર બીજી વાત પણ કહે છે કે આગળ તે જ કારણથી પુલિન્દીઓની સ્તુતિ શ્રીગોપીજનોથી થશે.

સુબોધિનીજી:- વનમાં વાસ કરનાર હલકી જાતિના ભીલ, તેમની સ્ત્રી તે ભીલડી અથવા પુલિન્દી. તેમને પણ ભગવાનની સમીપતાથી ભક્તિ થઈ. તે 'पूर्णाः पुलिन्द्यः' શ્લોકથી કહે છે:—

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।

तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥

ભગવાનના દર્શનથી થતી કામની પીડાવાળાં પુલિન્દી-ભીલડીએ લક્ષ્મીના સ્તનના મંડનરૂપ તૃણઉપર લાગેલું ભગવાનના ચરણકમલના રાગરૂપ કુમકુમથી પોતાના મુખ અને કુચઉપર લેપ કરીને કામનું દુ:ખ દૂર કર્યું. તે પુલિન્દીઓ પૂર્ણ છે ૧૭.

સુબોધિનીજી:-સર્વના કરતાં પુલિન્દીજીઓ જ પૂર્ણ છે, કેમકે તેમને સાક્ષાદ્ ભગવચ્ચરણારવિન્દરજનો સંબંધ છે[1] ઘણા ભક્તો જેનું ગાન કરે છે, એવા ભગવાન્ ઉરુગાય છે; જે સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, અને સર્વ ગુણથી પૂર્ણ છે[2] તેમનાં બે ચરણકમલ તેમાં રાગવાળી લક્ષ્મી કે જેણે બહુ વિચાર કરીને ભગવાનનું વરણ કર્યું (ભગવાનને વર્યા) તે ભગવાનના ચરણારવિન્દની ભક્ત જે લક્ષ્મી તેણે તૈયાર કરેલુ દિવ્ય કુમ્કુમ; અર્થાત્ લક્ષ્મીએ પોતે જ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં લગાડેલું કુમ્કુમ; તે પાછું પોતાની દયિતા(પ્રિયા) જે લક્ષ્મી તેને રસદાન કરતી વખતે અમુક બંધવિશેષમાં તેના સ્તનઉપર મંડિત થયેલુ; અથવા તે લક્ષ્મીએ પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરેલુ; અથવા લક્ષ્મીએ આધિદૈવિક શક્તિઓના સ્તનમાં મંડન કરેલુ[3] અને ત્યાંથી ચરણારવિન્દમાં આવેલુ; (હવે 'तृणरूषितम्' પદનો બીજો અર્થ કરે છે) અથવા તૃણથી કરીને કુમ્કુમ જ મકરિકા(મઘરના જેવા આકારવાળા)પત્રની માફક મંડિત થયેલું.[4] પછી એ કુમ્કુમસહિત તૃણ ભગવાનના હસ્તમાં રહેલુ, તે ભૂમિ ઉપર પડ્યુ. અથવા ભગવાનના ચરણારવિન્દમાંથી તૃણોને લાગેલું, એવ કુમ્કુમનાં દર્શન કરીને, અથવા લક્ષ્મીની સાથે, અથવા શક્તિઓની સાથે, ભગવાનના સંભોગના દર્શનથી જેમને કામની પીડા થઈ છે, એવાં પુલિન્દીજીઓએ તે પીડાની શાન્તિમાટે પોતાના મુખ અને કુચ-સ્તનના ઉપર તે કુમ્કુમનો લેપ કરીને કામની

---

[1] વિવેચન:—'તૃણને વિષે લાગેલુ' એવો અર્થ લઈએ તો કુમ્કુમ રજવાળુ થાય છે, તેવા કુમ્કુમનું તેઓ ગ્રહણ કરે છે; તેથી તેઓ સાક્ષાદ્ રજના સંબંધવાળા છે અમે એ કુમ્કુમનું ગ્રહણ 'અમે તો ઉત્તમ છીએ.' એવી ભાવનાથી કરતાં નથી, તેથી અમને સાક્ષાદ્ રસનો સંબંધ નથી. પહેલાં 'વૃન્દાવન દેવકીસુતના ચરણકમલનાં ચિહ્નવાળું છે' એમ પ્રબદ્ધ કર્યું છે; તેવા વૃન્દાવનમાં આ પુલિન્દીજીઓ હમેશા રહે છે, તેથી સાક્ષાદ્ રજના સંબંધથી તેઓ પૂર્ણ થઈ ગયા. પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ શ્લોકના અંતમાં નિરૂપણ કરવામા આવશે. એમને તો આરાધનથી ફલ સિદ્ધ થયુ તેથી સાધનને અનુરૂપ જ ફલ પ્રાપ્ત થયુ 'તે તો याताचलाः' એ શ્લોકમાં કહેવાશે. અલૌકિક દેહ વગેરે ક્રમથી સેવાફલમાં કહેલાં ત્રણ ફલની પ્રાપ્તિ તો 'રજ'થી જ થાય છે, તેથી તે પુલિન્દીજી જ પૂર્ણ થયાં [2] એમ ઉરુગાય' પદના અવાન્તર બન્ને પદનો અર્થ કર્યો. [3] આધિદૈવિક શક્તિને લક્ષ્મીએ પ્રસાદતરીકે આપેલા કુમ્કુમનું મંડન પણ તે શક્તિઓના સ્તનમાં તે લક્ષ્મીએ જ કર્યું. તેથી આ પક્ષમાં 'લક્ષ્મીએ ક્રિયાશક્તિના સ્તનમાં મંડિત કરેલા કુમ્કુમથી,' એમ મૂલનો અર્થ સિદ્ધ થયો. [4] પ્રથમ પક્ષમાં તો લક્ષ્મીએ અથવા શક્તિએ પોતાના સ્તનપર રહેલા કુમ્કુમનું દાન પુલિન્દીજીને કર્યું, અને તે કુમ્કુમનો પુલિન્દીજીએ પોતાના સ્તનપર તૃણથી લેપ કર્યો, એમ तृणरूषितम् પદનો અર્થ થાય છે બીજા પક્ષમાં ભગવાને-દયિતા લક્ષ્મીના અથવા શક્તિના સ્તનપર મંડન કરેલા

પીડાનો ત્યાગ કર્યો[૫] તે કુમકુમ મુખ અને સ્તનઉપર લગાડીને તે પુલિન્દીઓ પણ ઉપસ્થિત થયાં ત્યારે તે કુમકુમદ્વારા લક્ષ્મીના પ્રવેશથી તેમનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થયો, તેથી તેઓ પૂર્ણ છે[૬] આ અલૌકિક ભગવત્કથા છે, કારણ કે 'उरुगाय' પદ કહેવાથી એમ જણાય છે કે પુલિન્દીજીએ એ પણ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું છે આ બધું વનમાં જવાથી જ સંભવે અને આપણાથી વનમાં જઈ શકાતું નથી માટે આપણે અપૂર્ણ રહ્યાં, તેથી વસ્તુતઃ મનની પીડારૂપ કામ રહ્યો[૭]૨૭

કુમકુમથી, એમ અર્થ થાય છે. [૫] કુમકુમનો સ્તનઉપર લેપ કરતાં પુલિન્દીજી એમ કહેવાનું છે. તોપણ કોઈપણ અવયવ ઉપર તે કુમકુમના લેપથી કામની વ્યથાનો ત્યાગ થવાથી સ્તનઉપર જે લેપ કરવો, એવું અત્યંત ઇચ્છિત નહિ હોવાથી 'સ્તનના ઉપર' એમ સાતમી વિભક્તિ કહી. [૬] આ કુમકુમ લક્ષ્મીનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી તેના લેપથી જ લક્ષ્મીનો આવેશ થતાં અયોગોલક ન્યાયથી* પુલિન્દીજીનું લક્ષ્મીત્વ સિદ્ધ થયું. તેથી તેમનો ઉપભોગ સિદ્ધ થયો; અને ઉપભોગથીજ તેમનું કામનું દુઃખ મટયું અહીં પુલિન્દીજી સાથે ભગવાનના રમણમાં કામની વ્યથાનો ત્યાગ કર્યો, તેથી લક્ષ્મીના પ્રવેશથી પુલિન્દીજીનો પણ ઉપભોગ પ્રભુએ કર્યો, એમ જણાય છે; નહિ તો લક્ષ્મીસંબંધી કુમકુમના મુખ અને સ્તનઉપર લેપથી કામની વ્યથાનો જ સંભવ થાય, નહિ કે પીડાની નિવૃત્તિ થાય; તેથી નિવૃત્તિનું કથન જ મૂલમાં કરત નહિ, પણ "जहुस्तदाधिम्–દુઃખ દૂર કર્યું" પદથી દુઃખના ત્યાગનું કથન તો કર્યું જ છે, તેથી તેમની સાથે રમણ થયું જ છે એમ જાણવું; કારણ કે રમણ જ કામની વ્યથાને નિવૃત્ત કરે છે. રજથી યોગ્યતા સિદ્ધ થતાં કુમકુમના ધારણથી લક્ષ્મીનો આવેશ પ્રાપ્ત થતાં ઉપભોગથી એમની વ્યથા નિવૃત્ત થઈ ગઈ; તેથી તે પુલિન્દીજી જ પૂર્ણ છે. અમને તો કામની વ્યથા રહી જ. આ અલૌકિક ભગવત્કથા છે કારણ કે 'उरुगाय' પદ અહીં વાપર્યું છે, તેથી તેમણે પણ ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું જણાય છે. આગલા શ્લોકમાં આ કથાના અલૌકિકપણાનું સૂચન છે. તેથી ઉત્થાપનભોગ સમયની આ કથા છે; તે સમયે તેમને તેવું કુમકુમ પ્રાપ્ત થયું, અને લક્ષ્મીજીના પધારવાથી પુલિન્દીજીનું રમણ પણ થયું. આ રમણકથા લક્ષ્મીને અજ્ઞાત છે. પુલિન્દીજીએ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું – અર્થાત્ ત્યાંસુધી 'उरु' જે લક્ષ્મીના સખા છે, તેમણે ગાન કર્યું; પુલિન્દીજીસાથે ભગવત્કથા કરી, તેથી તેમને પણ ભગવાનનું શ્રવણ સિદ્ધ થયું. [૭] કામ પીડાજનક છે, એમ શંકા થાય કે તમારામાં આન્તર ભગવાનનું પ્રાકટ્ય છે. તોપણ તમે અપૂર્ણ છો, એમ કેમ કહો છો? તેનું નિવારણ કરતાં કહે છે કે અમારો તો કામ પીડાનો નિવર્તક નથી, પણ ઊલટો ઉદ્બોધક છે, અમારો તો કામ મનની પીડારૂપ જ રહ્યો.

શંકાઃ–ગોપિકાનો પણ કામ ભગવદ્વિષયક હોવાથી તેઓ પણ ધન્ય છે. તો પછી પુલિન્દીજી પૂર્ણ છે.' એમ તેઓ પુલિન્દીજીની સ્તુતિ કેમ કરે છે?

ઉત્તર–કામ કાંઈ ધન્યપણામાં હેતુ નથી કારણ કે સંયોગના અભાવમાં કામ દુઃખરૂપ હોય છે, તેથી અમે ધન્ય નથી, પણ ધન્ય તો પુલિન્દીજી જ છે એ જ આશયને સ્ફુટ કરે છે કે કામ તો વસ્તુતઃ મનની પીડારૂપ રહ્યો વિયોગાવસ્થામાં ભગવદ્વિષયક કામ પ્રભુપીડાને જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી અમને તો કેવળ દુઃખનોજ અનુભવ છે, તેથી અમે ધન્ય નથી ભુખ લાગવી એ કાંઈ સુખનો હેતુ નથી પરન્તુ ભુખ લાગીને અન્નભોગ થાય તે સુખનો હેતુ છે; તેમ ભગવદ્વિષયક કામ હોઈને સુખકર ભગવદ્ભોગ જેમને છે. તેવા પુલિન્દીજી જ ધન્ય છે.

* લોઢામાં ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય તેમ પુલિન્દીજીમાં લક્ષ્મીનો પ્રવેશ થયો

સુબોધિનીજી:-નિર્ગુણ ગોપીજન 'हन्त' એ શ્લોકથી કહે છે:—

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसुयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥

હન્ત (બહુ ખેદની વાત છે કે) હે અબલાઓ! રામ અને કૃષ્ણના ચરણારવિન્દમાં સ્પર્શથી આનન્દમાં આવેલો આ ગિરિરાજ ગાયોના ટોળાંઓની સાથે, જલ, સુયવસ (કુમળું ઘાસ-દુર્વા વગેરે), કંદરા અને કંદમૂલથી તેમનો આદર કરે છે, તેથી તે હરિદાસોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સુબોધિનીજી:- 'પુલિન્દીજી આવાં (ભગવદીય) કયે પ્રકારે થયાં?' એમ શંકા થાય તો 'ભગવદ્ભક્તના સંગથી એવાં થયાં' એમ કહેવાને ગોવર્ધનનું ભગવદીયપણું કહે છે.

'पूर्णाः पुलिन्द्यः' ઉપર સ્વતંત્ર લેખ:—

ભગવાનના મનને ઇચ્છિત રીતે રસની પૂર્તિ શ્રીગોપીજનને નથી. તેથી તેઓ પોતાને અપૂર્ણ માને છે; અને આ શ્લોકથી પુલિન્દીજીમાં પૂર્ણતા કહે છે. પુલિન્દીજી પૂર્ણ હોવાથી ભગવાનની પીડાનો ત્યાગ કરાવ્યો. અહીં 'जहुः' ક્રિયાપદમાં પૂર્ણ પુલિન્દીજીએ ભગવાનની પીડાનો ત્યાગ કરાવ્યો. ભગવાન ઉરુગાય હોવાથી ઘણાઓ પણ જે ભગવાનનું જ્ઞાનમાત્ર જ કરે છે-ઉપભોગ કરી શકતા નથી; એવા ઉરુગાય ભગવાનના બે ચરણકમલમાં અનુરાગથી લક્ષ્મીજીએ સંપાદન કરેલા કુમકુમથી મુખ અને સ્તનપર લેપ કરતા પુલિન્દીજી જ પૂર્ણ છે. કુમકુમના લેપથી એવા ભાવની ઉત્પત્તિ કયે પ્રકારે થાય? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનને અત્યંત પ્રિય દયિતાના વિરહસમયના ઉત્કટ તાપની નિવૃત્તિને અનુભવવા પ્રિય ભગવાને રસથી પરવશ થઈને પોતાના બે ચરણ ધર્યા છે, તેના સ્પર્શનો સાત્ત્વિકભાવ જે સ્વેદ, તે સ્વેદથી યુક્ત સ્તનપર મંડિત કુમકુમ 'તે સ્તનના કુમકુમની પ્રાપ્તિ તેમને તો અસંકલિત છે' એમ શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર-'तृणरूषितम्' પદથી આપે છે. દયિતાના સ્તનસંબંધી એ ચરણમાં સાત્ત્વિકભાવથી તૃણમાં લપાયલું, અને તેથી તેવા જ સજાતીય કુમકુમના લેપથી તેવા ભાવની ઉત્પત્તિ માટે પોતાના સ્વરૂપનું પ્રદર્શન ભગવાને કરાવ્યું, તે 'तद्दर्शन' વગેરે પદથી શ્લોકમાં કહ્યું છે; 'તે દર્શનથી થઈ છે કામની પીડા જેમને' એવાં શ્રીપુલિન્દીજી 'એમને એવા ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી તેવા ભાવનું દાન ભગવાને તેમને કર્યું' એમજ કહેવું ઠીક હતું. પણ 'ભગવાનની પીડાની નિવૃત્તિ તેમણે કરી એમ કહેવું ઉચિત નથી' એમ શંકા ન કરવી; કેમકે પોતાના દર્શનથી થયલી રમણની ઇચ્છા, તેને વશ થઇને તાપક્લેશના દર્શનથી ભગવાનને પણ તાપ થાય, એ ઉચિત જ છે; નહિ તો 'ये यथा माम्' એ પ્રતિજ્ઞાની હાની જ થાય આ બાબતમાં "એ બાબતનું પુલિન્દીજીનું ભગવાને કરેલું પીડાનિવારકપણું સ્પષ્ટ જ છે, તેથી સમાપ્તિમાં 'ननु भगवति' વગેરે પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી; અને સમાધાનમાં પણ પુલિન્દીજીનું પોતાના તાપથી થયલું ભગવાનનો તાપ હરવાપણું કહ્યું, એમ આભાસનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય;" એમ શંકા થાય તો ઉત્તરમાં કહે છે કે આ બાબતમાં ભગવાનની પીડાનું નિવારકપણું ગમે તેને મળતું નથી, પરન્તુ ભગવાનના દર્શનથી જેને રમણની ઇચ્છા થાય છે, અને તેને લીધે તાપક્લેશ થાય છે, અને તે તાપક્લેશથી જે ભગવાનને પણ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એવા જ ભક્તને થાય છે; તેથી પુલિન્દીજીમાં આવા ભગવદીયત્વનો અભાવ હોવાથી 'ભગવાનની પીડા નિવર્તન કરવી કયે પ્રકારે તેમને સંભવે?' એમ પૂર્વ પક્ષનો આશય છે, અને એ પુલિન્દીજીઓ ભગવાનના તાપને દૂર કરે છે' એમ સમાધાનનો આશય છે. (૧૭)

[1]વિવેચન:-પર્વતની પ્રેરણાથી કંદ મૂલ વગેરે લાવવામાં કુમકુમની પ્રાપ્તિ તેમને થઈ ગઈ

1. વૈદિક પ્રયોગથી દીર્ઘ.

'હન્ત' પદ એ ખેદના અર્થમાં છે જો આપણે પણ ગોવર્ધન ઉપર રહેતાં હોત તો આપણને પણ કામની પીડા એ પ્રકારે દૂર થાત પણ આપણાથી તેમ થઈ શકતું નથી. તેથી ખેદ થાય છે. આ પર્વત-ગિરિરાજ હરિદાસોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેનો હેતુ એ છે કે રામ અને કૃષ્ણના ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી એને પુષ્કળ આનન્દ થાય છે ભગવદીયોમાં શ્રેષ્ઠ તે જ કે જે ભક્તિમાર્ગના સ્પર્શમાં પણ આનન્દયુક્ત થાય; વળી એ સાત્વિક છે અથવા ગુણાતીત જ છે; કેમકે પોતે નિર્ધન હોવા છતાં રામ અને કૃષ્ણનું બન્નેનું સન્માન કરે છે, અને તે પણ ગાયો અને દેવરૂપ બાળકો એ સર્વની સાથે સન્માન કરે છે [૨] અહીં તે સર્વનું જલ, કોમળ ઘાસ, કન્દરા (ગુફા), અને કંદમૂલ, એ ચારે પદાર્થથી તેમની પરોણાગત કરે છે જલ અને કોમળ ઘાસ ગાયોને માટે, કંદરા બેસવાનું સ્થાન છે; કંદમૂલ ખાવાના પદાર્થ છે; કારણકે 'તૃણ, ભૂમિ, જલ અને મીઠાં વચન વગેરે' એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ગૃહસ્થના ઘરમાં આ ચાર સંપત્તિનો ઉચ્છેદ થતો નથી' એમ કહ્યું છે તેથી અહીં પણ તે ચાર સંપત્તિ કહી આથી એમ સૂચવ્યું કે તેમાં કોમળ દૂર્વા ગાયોના ખાવાને માટે અને બીજાઓને પાથરવાને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. અહીં કન્દરા જ ભૂમિ છે. 'કન્દરા' શબ્દના પ્રયોગથી જણાય છે કે આ સમયે ઘણુંખરું ત્યાં વર્ષા થાય છે તેથી રામકૃષ્ણ શ્રી ગિરિરાજની કન્દરામાં ગાયો અને ગોપાલોસહિત વિરાજમાન થઈ ગયા છે; સુંદર વાણીને સ્થાને અહીં કંદમૂલ છે. કેમકે સર્વનો અભાવ હોય ત્યારે જ વાણીથી ચલાવી લેવાનું છે ભક્તમાં સંતોષ અધિક છે [૩] 'અબલા' એ સંબોધનથી એમ સૂચવ્યું કે આપણે સર્વ ત્યાં જવાને સામર્થ્યવાળાં નથી. કંદને ભૂંજવાની અપેક્ષા રહે છે, અને મૂલ તો તેવાં જ ખાઈ શકાય છે. માત્ર એક જ રસ સમર્પણ કર્યો નથી, તે જણાવવાને કંદ અને મૂલ એ બે કહ્યા અથવા એક (કંદ) અન્નની જગ્યાએ અને બીજું (મૂલ) વ્યંજન(સંભાર)ની જગ્યાએ, એમ અન્ન અને મસાલાના ભાવથી બન્નેનું કથન કર્યું તેમાં પણ જુદી જુદી જાતના ભેદ ઘણા છે, તે જણાવવાને 'કંદમૂલ' બહુવચન વાપર્યું છે [૪] આથી અબલાઓના અકેશ (મનનું કલ્પાંત) પણ પ્રદર્શિત કર્યો, જે 'આપણે તો ભગવાન્ જ્યારે નવનીત (માખણ) વગેરે ખાતા હતા ત્યારે મન કટાણું કરી દુઃખી થતાં હતાં;' માટે આપણે અપૂર્ણ છીએ, તે યોગ્ય જ છે. પહેલાં કહી ગયલાં પુલિન્દીજી જ આ છે, તેથી ગોવર્ધનની પ્રેરણાથી જ કંદમૂલ વગેરે તેઓ લાવે છે, એમ જણાય છે [૫] ૧૮.

---

[૨] દાસ તો માનનો જ વિસ્તાર કરે ત્યારે જ દાસત્વ સિદ્ધ થાય; પણ તેથી દાસમાં કાંઈ ઉત્તમત્વ સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી 'નિર્ધન હોવા છતાં પણ' એમ વ્યાખ્યાન કર્યું. જો કે વ્રજ સમૃદ્ધિમાન્ છે, તોપણ આ ગિરિરાજ તો ગુણાતીત છે તેથી નિર્ધન છે. એવા નિર્ધને તો જલ, કંદ વગેરેનો પોતાના સ્વાર્થને માટે જ સંગ્રહ કરવો જોઈએ, તોપણ ભગવાન્‌ને તે સમર્પી દે છે. તેથી હરિદાસોમાં ઉત્તમ છે, [૩] નિર્ધનપણાથી જો કે તે સર્વ સમર્પે છે તોપણ તેથી તો ધર્મિષ્ઠત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, એમ 'ભક્તમાં સંતોષ અધિક છે' એ પદથી કહ્યું. [૪] કંદમૂલમાં પણ અવાન્તર બહુ પ્રકારના થાય—કાંઈ દાસત્વ સિદ્ધ થાય નહિ' એમ શંકા કરીને 'જલ વગેરે વિશેષણોથી' દાસત્વ સિદ્ધ ભેદ છે, તેથી સર્વનો સંગ્રહ કરવાને 'કંદ' પદ અને 'મૂલ' પદ એ બન્ને પદમાં બહુવચન 'કંદાનિ' અને 'મૂલાનિ' એમ બહુવચને સમાસ છોડવો; પણ લૌકિકરીતે છોડવવામાં તો 'કંદમૂલ' પદના બહુવચનના અન્તેથી કહેવાના અર્થની ઈચ્છા સિદ્ધ થાય છે, એમ જણાવ્યું, તેથી નાના પ્રકારના કંદમૂલનું સમર્પણ હરિદાસમાં શ્રેષ્ઠ ગિરિરાજ કરે છે 'એમ સિદ્ધ થયું [૫] ગોવર્ધન કામરૂપ છે, એમ આગળ કહેવાશે. તેથી કોઈક સ્વરૂપે શ્રીગોવર્ધનનું દર્શન આ પુલિન્દીજીને થાય છે, અને એ સ્વરૂપે જ તેને પ્રેરે છે. (૧૮.)

સુબોધિનીજી:-અમે તો (ભગવાનનાં) સજાતીય (ગોપીઓ) છીએ, એવાં અમારો ત્યાગ કરીને શ્રીગિરિરાજજી ઉપર અને શ્રીપુલિન્દીજીની ઉપર શા માટે ભગવાન કૃપા કરે છે ?[1] એવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં 'गा गोपकै' શ્લોક કહે છે:—

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।

अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥

હે સખિ! નાના ગોપોની સાથે વનેવનમાં ગાયોને દોરી જતા નિર્યોગ અને પાશના ચિન્હવાળા બે જણનું ઉદાર વેણુના રવોથી અને અવ્યક્ત પદોથી ગતિવાળાઓમાં સ્તંભન કરવું અને વૃક્ષોમાં રોમાંચ કરવાં; દેહધારીઓમાં વિચિત્ર છે. ૧૯

સુબોધિનીજી:-ભગવચ્ચરિત્ર તો વિપરીત છે. (પ્રમેયની મર્યાદાનો નાશ કરનાર છે). ભગવાન સાક્ષાત કંઈ પણ કરતા નથી, તે છતાં સાક્ષિમાત્ર રહેવાથી જ ગતિવાળાઓને સ્તંભન થઈ જાય છે (ગતિ અટકી જાય છે), અને તરુઓને રોમાંચ થાય છે.[2] તે જ પ્રમાણે આપણે જે યોગ્ય છીએ તે અયોગ્ય થઈ જઈએ છીએ અને પુલિન્દીજીઓ અયોગ્ય છે તે યોગ્ય થઈ જાય છે; એ પ્રમાણે વિપરીત કરવામાં ત્રણ હેતુ કહે છે 'નાના ગોપોની સાથે વનેવનમાં ગાયોને દોરી જાય છે' એ એક હેતુ 'વેણુના રવ કરવા' એ બીજો હેતુ. અને "જે વેણુમાં અવ્યક્ત પદો છે એમ 'કલપદ' વિશેષણ, અથવા 'કલપદ' ચરણ" એ ત્રીજો હેતુ[3] ગાયોને દરેક વનમાં દોરી જવામાં આવવાથી સર્વ વનોની શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી એમની શુદ્ધિ અને ધર્મ ત્યાં જાય છે. વનના નિર્દોષપણામાં હેતુ કહે છે કે ગાયો અને ગોપોના સંબંધથી તેઓમાં રહેલી 'શુદ્ધિ અને ધર્મ' વનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે વન નિર્દોષ થઈ જાય છે[4] પછી ઉદાર વેણુરવ અથવા ઉદાર જે વેણુ; તેમાંથી વેણુના ભોગ કરતાં બાકી રહેલું તેઓ ભોગ કરે છે; તે કારણથી તેમને રોમાંચ થાય તે ઉચિત જ છે[5] વળી જેઓ ગતિમાન્ છે, તેઓ જ્યારે

[1]વિવેચન:-અમારામાં રહેલા રસનો ત્યાગ કરીને તેમનામાં રહેલા કંદ વગેરેનો ભોગ શા માટે કરે છે ? [2]તે પ્રમાણે અહીં તો ગોવર્ધનમાં અને પુલિન્દીજીમાં તો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર છે, તો ત્યાં વિપરીતતા હોય તેનું કહેવું જ શું ! કૈમુત્યન્યાયથી દૃષ્ટાંત સમજવું [3]ગાયોનું વનમાં લઈ જવું તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા પરંપરાથી રોમાંચમાં હેતુ છે; 'વેણુરવ' સાક્ષાત્ હેતુ છે, અને વેણુમાં રહેલાં 'કલપદ' અથવા 'ભગવાનનાં પગલાં' એ ગતિમાનના અટકી જવામાં હેતુ છે; એમ વિભાગ સમજવો. કલાલ અવાજ કરતા નૂપુરને લીધે 'પદ'નું કલત્વ આગળ સ્પષ્ટ કહેવાશે

[4]અહીં 'શુદ્ધિ' પદથી અશુદ્ધિની નિવૃત્તિ કહી. ખરી રીતે તે વસ્તુના તત્ત્વના અજ્ઞાનના હેતુવાળા વૃક્ષનો સ્વભાવ એ જ અહીં 'અશુદ્ધિ' પદનો અર્થ સમજવો. પહેલા 'कृष्णमुखनिर्गत' એ શ્લોકમાં પશુ છતાં પણ પશુપણાનું ઉલ્લંઘન કરીને આ રસનો અનુભવ કરવો એવી સામગ્રી કહી હતી; તેથી ગાયને તે ફલની સિદ્ધિ છે, અને તે ગાયનો સંબંધ થવાથી વનને પણ તરુપણું વગેરે સ્વભાવનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રાપ્તિ થાય છે. ગોપમાં જે રસિકત્વ સ્પષ્ટ છે. તે જ 'ધર્મ' પદથી કહ્યું; આ સર્વ આશયથી એમ કહ્યું કે 'એની શુદ્ધિ અને ધર્મ ત્યાં જાય છે' ગાયમાં 'तस्थुः (ઉભી રહી)' એ પદથી ક્રિયાની નિવૃત્તિ પણ કહી હતી; તેથી અહીં વનમાં પણ ગાયના સંબંધથી તેવી જ રીતે ક્રિયાની નિવૃત્તિ જાણવી એ ક્રિયાની નિવૃત્તિ 'પર્વતના શિખર' વગેરેથી વૃન્દાવનમાં જ કહી હતી, તેથી 'ગતિવાળાઓનું અટકી જવું' એ પદથી સર્વ વનમાં ક્રિયાની નિવૃત્તિ ગાયના સંબંધથી કહી [5]વેણુના ભોગપછી બાકી રહેલના ભોગથી પુષ્પ-મધુધારારૂપ રોમાંચ થાય છે, અને વેણુની અને રવની ઉદારતાના કહેવાથી વસ્તુના સ્વભાવથી

ભગવાન્ દોહનને માટે પાસે આવે છે ત્યારે મનપૂર્વક પોતામાં રહેલું અમૃત આપવામાટે અને તેમાં વિઘ્ન ન થાય તેને માટે સર્વ મૌન ધારણ કરે છે[૬] અવાજ થવાની શંકાથી ચલતાં પણ નથી, તેમ ચલનના અભાવની સિદ્ધિને માટે ભગવાન્નાં પગલાં પણ 'કલ' એટલે અવ્યકત અને મધુર થાય છે. કારણ કે પોતે ધીમેથી ગમન કરે છે આ દોહનનો સમય છે સખ્ય:- હે સખિ!' એ સંબોધન ત્યાં જે સખી જઈ આવેલા અને તેમને દર્શન મળેલાં હોવાથી તેમની સંમતિને માટે છે આથી દેહધારીઓમાં, સ્થાવર અને જંગમમાં વિચિત્રપણું આવે છે, તે અવસ્થાને અથવા ગતિમાન્ની અટકાવવાની અવસ્થાને 'નિર્યોગપાશ' વગેરે પદથી જણાવે છે. ગાયો અને વાછડાંનો યોગ જેનાથી સારી રીતે થાય છે, તે નિર્યોગપાશ (દોરડું) હાથમાં એ બંને પાશનું જેમણે ગ્રહણ કર્યું છે, અથવા તો તેનાથી ગાયોના બન્ને પગ જેમણે દૃઢબાંધ્યા છે, એવા રામ અને કૃષ્ણ; તેને લઈને સર્વ ગોપિકા વગેરે જંગમને બ્હીક લાગી કે રામકૃષ્ણ અમને પણ એમ જ બાંધશે[૭] સ્થાવરોને તો ભયથી એની મેળે જ મધુધારા થાય છે[૮] ૧૯.

આ નાદનું કાર્ય પ્રાસંગિક છે; ભગવાને કાંઈ એ જ ઉદ્દેશથી નાદ કર્યો નથી એમ જણાવ્યું. અને પ્રાસંગિક કાર્યમાં જ્યાં વૃક્ષમાં આવી રીતે રોમાંચ થયાં, તો પછી એ નાદવિષય જે શ્રીસ્વામિનીજીઓ છે તેમનામાં તો કહેવું જ શું! 'વેણુના રવો' વગેરેથી કુલવધૂનાં; અને તેમને પણ રોમાંચ થાય,એ વિપરીતતનું જ પોષક છે એમ જણાવ્યું. 'વેણુમાં રહેલા 'કલ' પદના ગ્રહણમાટે ગતિમાનનું અટકી જવું' એ અર્થના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે; તેથી તે નહિ કહેતાં ભગવાનના ચરણનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે તે 'વળી આ શરુ કરી મૌન ધારણ કરે છે' વગેરેથી કહે છે [૭]હવે રામકૃષ્ણના પ્રયાસના ભયથી મુકત તેઓ હાથવાછડાંવિના રસ સમર્પણ કરશે, ગાયમાં રહેલા રસને ગ્રહણ કરવામાટે બંધન વગેરેનો પ્રયાસ જેમ કરે છે તેમ અમારેવિષે પ્રયાસ મા કરો! એવા આશયથી પ્રભુના પ્રયાસની બ્હીકથી ગોપિકાઓ પોતે જ રસ સમર્પણ કરી દે છે [૮]તરુમાં વિશેષ કહે છે કે સ્થાવરોને તો ભયથી એની મેળે જ મધુધારા થાય છે; જંગમને તો અટકી જવાથી પ્રતિબંધનો અભાવ-માત્ર છે; રસનું પ્રાકટય તો ભગવાનના હૃદયમાંથી જ થાય છે; પરન્તુ ભગવાન જ્યારે વનમાં પધારે છે ત્યારે સ્થાવર તો પ્રભુના પ્રયાસના ભયથી મધુધારા પોતાની મેળે જ સમર્પણ કરે છે

આ શ્લોકમાં પદોનો સંબંધ આ પ્રકારે સમજવો—ગાયને લઈ જતા રામકૃષ્ણના વેણુ-રવથી તરુને રોમાંચ થાય છે, અને નિર્યોગપાશના લક્ષણવાળા રામકૃષ્ણના કલ (અવ્યકત) પદ(ચરણ-પગલાં)થી ગતિમાન્ અટકી જાય છે. દેહધારીઓમાં આ વિચિત્ર થાય છે, વેણુનિષ્ઠ 'કલપદ' વેણુસ્વનૈઃ'ની આવૃત્તિ કરવાથી, અથવા વિશેષણથી જ વિશેષ્ય સમજી લેવું (૧૯)

શ્રીગુસાંઈજીકૃત બીજું વ્યાખ્યાન—

અહીં જે ઇચ્છા–કહેવાની અપેક્ષા છે. તેનું નિરૂપણ ગુપ્તપણે કરે છે; ગોપની મારફતે અથવા ગોપોની સાથે વનમાં ગાયોને પ્રવેશ કરાવવાથી પ્રિય ભગવાનને બીજું કાંઈ કર્તવ્ય રહ્યું નથી, એમ સૂચન કર્યું પછી સ્વચ્છન્દરમણને માટે તેને યોગ્ય ભકત આવે; તેને માટે 'વેણુરવ' કર્યો દૂર રહેલા ભકતના આગમનને માટે પ્રથમ 'તીવ્રસ્વર' પછી આવતા નિકટેલા ભકતને પ્રિયની સ્થિતિનું સ્થાન જણાવનાર 'મધ્યમસ્વર' અને ત્યારપછી પાસે આવેલા ભકતને માટે 'મંદ્રસ્વર' એ પ્રમાણે 'વેણુરવ' કર્યો જુદા જુદા ભકતના નામ ગ્રહણ કરવાથી પણ 'રવ' માં બહુપણું છે; બીજાને જ્ઞાન ન થાય, તેથી તે અવ્યકત છે; અને પોતાનું નામ જણાવે છે તેથી તે મધુર છે; તેથી અવ્યકત–મધુર નામરૂપ જેમાં છે, એવા, 'કલપદ'વાળા અવાજથી ગતિમાનનું

અટકી જવું, તેમ જ વૃક્ષને રોમાંચ થવો, એ વિચિત્ર છે. આ આવું દિવસે છે. અને સર્વની સમક્ષ દિવસે આવું અશક્ય છે, તો પણ વેણુના 'રવ'થી સર્વને માલૂમ ન પડે એવી રીતે નિઃસંદેહ આવવું થાય છે; ઉપર કહેલા 'વેણુરવ'થી તે ભક્તનું શરીરધારી છતાં તે 'રવ'થી 'અસ્પન્દન-અટકી જવું' વિચિત્ર છે 'उदारवेणुस्वनैः' અને 'कलपदैः' પદની આવૃત્તિથી પણ પદનો સંબંધ સમજવો. પ્રિય ભગવાનના સંગમના અભાવની દશામાં શરીરનું અનુસંધાન ન હોવાથી 'કલપદ'વાળા વેણુ-રવથી શરીરનું અનુસંધાન થાય છે. તેથી શરીરધારી ભક્તોમાં જે શરીરધારણ કારણ પણું છે, તે 'કલપદ'થી જ છે. પોતાની ગોષ્ઠીમાં સર્વ ગોપીઓ એવા જ છે. તેથી સંમતિને માટે 'सख्यः' (હે સખિ!) એ સંબોધન મૂક્યું છે. જે ઉદાર હોય તે પાત્ર અપાત્ર વગેરેનો વિવેક કર્યા વિના દાન કરે છે, અને નાનાને પણ મોટું દાન આપે છે; તેથી સ્થાવરનું રોમાંચકપણું યુક્ત છે; તેને લઈને વૃક્ષનું રસને ઉપયોગી પુષ્પ અને મધુધારાપણું યુક્ત છે. 'ગાયોના વનમાં પ્રવેશ કરાવવાથી' એમ કહેવાથી આ ચરિત્ર દિવસસંબંધી છે એમ કહ્યું. પછી પાછા આવ્યા પછી નિયોગ વગેરેથી સંધ્યાસંબંધી ચરિત્ર કહે છે. તે 'સહ્યુ' પદથી ગોદોહનને અનુકૂલ તે સમયના સર્વ ભેગનું કથન કર્યું. એવા રામ અને કૃષ્ણના દર્શનથી જ ઉપર કહેલાં બે કાર્ય 'અટકી જવું' અને 'રોમાંચ થવો' એ પૂર્વથી પણ વિચિત્ર છે તો પણ પારકામાં રહેલા રસનું ગ્રહણ કરવાનો ઉદ્યોગ કરતા રામ અને કૃષ્ણના દર્શનથી તેમનું તે પ્રમાણે થવું તે તેથી પણ વિચિત્ર છે; કારણ કે સ્વાભાવિક જ્ઞાનનું પણ તિરોધાન સંભવિત છે, તેથી જ 'વિચિત્ર'માં 'વિ' ઉપસર્ગ કહ્યો. વેણુએ કરીને બ્રહ્માનંદને તુચ્છ કરવાથી શરીરરહિત મુક્તને પણ તે દાન કરે છે એમ જણાય છે. પરન્તુ તે મુક્ત તો તનુરહિત છે તેથી તેમને વિષે ઉપર કહેલું કાર્ય સંભવતું નથી, એમ 'વેણુ' પદ અને 'તનુભૃત્' પદના સરખા વપરાશથી જણાય છે. ગાયમાં રહેલા ભોગ્યરસનું ગ્રહણ કરવાને ઉદ્યોગ કરતા પ્રભુને જોઈને ગાયમાંથી પ્રયત્નપૂર્વક રસનું ગ્રહણ કરે છે, અને અમે તો પ્રયત્ન વિના જ અમારી મેળે અમારામાં રહેલા રસને સમર્પીશું,' એ વિચારીને તેમ કરે છે. પ્રથમ વૃક્ષમાં રૂપનું જ્ઞાન વિચિત્ર છે निरीक्ष्य रूप यद् गोद्विजद्रुममृगाः એ વાક્યથી 'તરુ'ને રૂપજ્ઞાન છે એમ માનવું, અને દોહનસમયે તે રૂપજ્ઞાન કલપદવાળા અમૃતવાળા વેણુગીતના ભાવથી–રૂપના મહિમાથી જ છે. નિયોગપાશ વગેરેથી જ છે. આથી સ્વરૂપસંબંધી સર્વ–નિયોગપાશ વગેરે 'વિપરીત છે,' એટલે પ્રમેયમર્યાદાનું નાશક અને સ્વરૂપાનન્દને આપનાર છે, તે આશ્ચર્ય છે; એમ જણાવ્યું. 'નિયોગ' વગેરેનો અર્થ કહે છે કે ત્યાં રૂપજ્ઞાનમાં પણ રસવાનમાંથી રસ લેવાની ઇચ્છા પ્રભુને થઈ, એમ પ્રભુના મનોરથનું જ્ઞાન અતી વીચીત્ર છે. એમ હોવાથી પ્રભુને રસદાનની અપેક્ષા છે, તે જ્ઞાનથી પોતે પણ રસવાળા હોવાથી પોતાનો ઉપયોગ પ્રભુને થશે, તે જ્ઞાનથી આનન્દિત થઈને પોતામાં રહેલા રસને પ્રકટ કરે છે. એમ જણાય છે; તેથી અન્તઃપૂર્ણ રસના વધી જવાથી સ્થાનના અભાવથી દરેક છિદ્રમાંથી બહાર નીકળવાથી રોમાંચ થાય છે, અને તે જ અહીં દરેક અવયવથી 'મધુધારા' અને 'પુષ્પફલ' એમ સમજવું.

શ્રીગુસાંઈજીકૃત સ્વતંત્ર ત્રીજું વ્યાખ્યાન—

ગોપદ્વારા અથવા ગોપોકર્ષિત ગાયોને લઈ જતા નિયોગપાશના લક્ષણવાળા રામકૃષ્ણના કલપદવાળા વેણુરવથી ઉપર કહેલાં બે કાર્યો વિચિત્ર છે, એમ દરેક પદની સાથે 'ચિત્ર' પદ જોડવું. દોહનને માટે બહુ ધીરે ધીરે ચાલવાથી નૂપુરનો અવાજ પણ અવ્યક્ત અને મધુર હોય છે તેથી ચરણને પણ કલત્વ છે; અથવા આસપાસ ગાયો વિંટળાયલી હોવાથી ચરણકમલનું કોઈક વાર દર્શન થાય છે તેથી અવાજ અવ્યક્ત હોય છે. પરન્તુ ગતિરહિતપણું પાશથી ગાયના ચરણ બાંધવાને લીધે નથી, પરન્તુ કલપદને લીધે જ છે. નિયોગલક્ષણ તો ગોદોહનના ચિન્હતરીકે જ ધર્યું છે

સુબોધિનીજી–'एवंविधा' એ શ્લોકથી શ્રીશુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છેઃ—

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

વૃન્દાવનમાં વિહાર કરતા ભગવાનની, એ પ્રકારની ક્રીડાને પરસ્પર વર્ણન કરતાં ગોપિકાઓ તન્મય થઈ ગયાં. ૨૦.

સુબોધિનીજીઃ–આ તો (લીલાઓમાંનો એક પ્રકાર કહ્યો એવી રીતે તે કરોડો લીલાઓ છે; તેનો હેતુ 'भगवतः' પદથી કહે છે ભગ'થી કહેવાતા ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણ અને ધર્મી ભગવાનના સંબંધથી કોટિશઃ વિસ્તાર થાય છે વળી, મર્યાદામાં તો તે વિચારની હદ પણ હોઈ શકે, પણ જ્યારે ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરે છે. અને સ્વેચ્છાચારી થાય છે, તે વખતે ભગવાનમાં મર્યાદા હોતી નથી; તેથી લીલાનો વિસ્તાર પણ અસંખ્ય જ હોય છે. આથી એ પ્રમાણે તેનું પરસ્પર વર્ણન કરતાં ગોપિકાઓ તન્મય થઈ ગયાં–ક્રીડામય થઈ ગયાં. જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં આસક્તિભ્રમન્યાયથી ક્રીડાનું જ દર્શન કર્યા કરે છે. અહીં ययुः (થઈ ગયાં)' એમ પૂર્ણભૂતકાળ વાપરવાથી એમ સૂચવ્યું કે સંસારમાં તેમનું આગમન થયું જ નથી. ૨૦.

એમ જણાય છે 'પુરુક' પદનો સંબંધ આવૃત્તિથી પહેલા 'गतिमताम्' અને પછી तरुणाम् એમ બન્નેની સાથે છે, એમ જાણવું. આથી 'બર્હાપીડ' શ્લોકનું જ તેર શ્લોકથી વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ કરવાથી, અને એવા ભગવાનના વૃન્દાવનપ્રવેશ કહેવાથી, 'સર્વ રસભોક્તા ભગવાન વૃન્દાવનમાં વિજયથી સ્થિતિ કરે છે' એમ નિરૂપણ કર્યું. ૧૯

પ્રવિવેચનઃ 'વિરહમાં ત્રિભુવન પણ તન્મય થઈ જાય છે' વગેરેમાં જે આસક્તિભ્રમન્યાય પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેનાં જ દર્શન કર્યા કરે છે, અથવા 'આસક્તિ હોવાથી જે ફરી ફરીને તેનો વિચાર આવવારૂપ ભ્રમ' તે ન્યાયથી જેમ સમુદ્રના તરંગમાં પડેલો ફરીથી આવતો નથી તેમ આસક્તિભ્રમમાં પડેલો પણ ફરીથી આવતો નથી; તેથી 'આસક્તિનું રસસમુદ્રપણું અને 'ભ્રમ'નું આવર્તપણું યુક્ત જ છે, અને તેથી જ કોઈક જાણકારે કહ્યું છે કે રસસિન્ધુના કુંડાળામાં ડુબેલો શું પાછો આવી શકે છે? અને તેથી જ શ્રીગોપીજન પણ આસક્તિભ્રમન્યાયથી તન્મય થઈ ગયાં; ગોપિકાઓ સર્વથા મિથ્યાભ્રમમાં પડેલાં નથી. 'સર્વાત્મભાવ' એ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું કારણ છે, તે ભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાયના 'विध्येव तु निर्धारणात्' એ સૂત્રમાં સિદ્ધ કર્યું છે (૨૦)

આ પ્રકારે આ અધ્યાયથી પચાવી અવિદ્યાનિવૃત્તિપૂર્વક અન્તર્ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મધ્યમ નિરોધનું નિરૂપણ સમાપ્ત થયું.

ગોપીસ્તવસ્તુતાશેષવેણુવાદ્યવિશારદાય નમઃ, ગોચારણચારુવિચિત્રચરિત્રાય નમઃ,

ગોપિકાકીર્તિવિભ્રાજદ્વેણુનાદાય નમઃ, ગોપાંગનાનયનપાનૈકપાત્રાય નમઃ,

શ્રુતિરૂપગોપિકાવર્ણિતનિખિલગુણાય નમઃ, ગોપીકામપ્રબોધકાય નમઃ,

વેણુગીત સમાપ્ત